Prof.Dr.Anıl Çeçen

ADALET KAVRAMI

GÜNDOĞAN

Adalet Kavramı
Adaletin Türleri
Hukuk Dışı Adalet
Toplumsal Adalet
Ekonomik Adalet
Siyasal Adalet
Dinsel Adalet
Hukuksal Adalet
Hukuk Adaleti - Ceza Adaleti
Yasal Adalet - Denkleştirici Adalet
Adaletin Görünümleri
Adalet ve Eşitlik
Adalet ve Yarar
Adalet ve Direnme
Adalet ve Ceza
Adaletin Diğer Görünümleri
Adalet ve Hukuk
Hukukun İşlevi Olarak Adalet
Hukukun Amacı Olarak Adalet
Hukuk İradesi Olarak Adalet
Hukuk Felsefesinde Adaletin Göreliliği
Eski Yunan Felsefesinde Adalet
Dinsel Hukuk Görüşü
Hıristiyanlık
Müslümanlık
Görelilik ve Adalet
Doğal Hukuk Görüşü
Yararcı Hukuk Görüşü
Pozitif Hukuk Görüşü
Marksist Hukuk Görüşü
Varoluşcu Hukuk Görüşü
Görelilik Sorunu
Saltık Adalet ve Eleştirisi
Adaletin Görelilik Ölçütleri

ISBN975-520-103-3

ADALET KAVRAMI
Prof. Dr. ANIL ÇEÇEN

1948 yılında Ankara'da doğdu. Ankara Kolejini bitirdikten sonra, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinden 1970 yılında mezun oldu. Avukatlık stajını tamamladıktan sonra, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsüne asistan olarak girdi. Daha sonra Ankara Hukuk Fakültesine asistan olarak geçti. Bu fakültede 1983 yılına kadar görev yaptı. Doktorasını ve doçentlik çalışmalarını Kamu Hukuku alanında yaptı. Öğrencilik yıllarında gazete yazarlığı yaptı ve daha sonra şu kitapları yayınlandı:

1- SENDİKALİZM - Ankara 1970, 238 Sayfa.
2- TÜRKİYE'DE SENDİKACILIK - Özgür İnsan Yayınları, Ankara 1973, 242 Sayfa.
3- ATATÜRK VE CUMHURİYET - Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1981, 396 Sayfa.
4- ADALET KAVRAMI - May Yayınları, İstanbul 1981, 272 Sayfa.
5- SOSYAL DEMOKRASİ - Devinim Yayınları, Ankara 1984, 248 Sayfa.
6- KÜLTÜR VE POLİTİKA - Hil Yayınları, İstanbul 1984, 262 Sayfa.
7- TARİHDE TÜRK DEVLETLERİ - Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, 204 Sayfa.
8- TÜRK DEVLETLERİ - İnkilap Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986, 370 Sayfa
9- İNSAN HAKLARI - Gündoğan Yayınları, Ankara 1994, 258 Sayfa
10- HALKEVLERİ - Gündoğan Ankara 1990

ANIL ÇEÇEN'in, bu yapıtlarının yanısıra çeşitli dergi ve gazetelerde yüzlerce yazısı yayınlandı. Üniversite dergilerinde yirminin üzerinde bilimsel araştırması çıktı. Üç yıl süre ile ADIM Dergisini ve yedi yıl seri ile de HALKEVLERİ Dergisini yayınladı. Uzun yıllar Halkevleri Genel Sekreterliği, Kültür Sekreterliği ve ikinci başkanlığı görevlerini yürüttü. Türk Dil Kurumu, Unesco ve Türk Eğitim Derneği'nde çeşitli görevler yaptı. On yıl süre ile Ankara'da Sanat Kurumu Başkanlığını yürüttü.

Üniversitelerde yeni düzenlemeler yapılırken görevinden ayrılmak zorunda kalan ANIL ÇEÇEN, halen A.Ü. Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesidir.

Prof. Dr. ANIL ÇEÇEN

ADALET KAVRAMI

Adalet kavramının göreliği üzerine bir deneme

İKİNCİ BASIM

GÜNDOĞAN YAYINLARI

Prof. Dr. Anıl ÇEÇEN
ADALET KAVRAMI
Gündoğan Yayınları: 94.87
Siyaset / Sosyoloji Dizisi: 02.21
Düzelti: Anıl Çeçen / Nuran Demir
Kapak Düzenleme: Gündoğan Grafik
Dizgi: Se& Ra Reklamcılık
Baskı, cilt: Zirve Ofset Tel: 229 66 84
Yayın Hakları: **Gündoğan Yayınları**
Birinci Basım: 1990 / Selvi Yayınları
İkinci Basım: Ekim 1993
ISBN: 975-520-103-3
Gündoğan Yayınları
Adakale Sok. 25 / 37
Tel / Fax: (4) 433 49 85 Kızılay / Ankara
Yazışma Adresi:
P.K. 271 Yenişehir / Ankara

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7
GİRİŞ 9

1. BÖLÜM: GENEL OLARAK ADALET

A - ADALET KAVRAMI 17
B - ADALETİN TÜRLERİ 25
1 – Hukuk Dışı Adalet 25
a – Toplumsal Adalet 25
b – Ekonomik Adalet 28
c – Siyasal Adalet 29
d – Dinsel Adalet 30
2 - Hukuksal Adalet 31
a – Hukuk adaleti - Ceza Adaleti 32
b – Yasal adalet- Yasaüstü adalet 32
c – Nesnel adalet - Öznel adalet 33
d – Dağıtıcı adalet - Denkleştirici adalet 35
C - ADALETİN GÖRÜNÜMLERİ 40
1 - Adalet ve eşitlik 40
2 - Adalet ve özgürlük 43
3 - Adalet ve nasafet 49
4 - Adalet ve yarar 53
5 - Adalet ve direnme 55
6 - Adalet ve ceza 57
7 - Adaletin diğer görünümleri 61
D - ADALET VE HUKUK 64
1 - Genel olarak 64
2 - Hukukun işlevi olarak adalet 71
3 - Hukukun amacı olarak adalet 73
4 - Hukukun İdesi olarak adalet 76

II. BÖLÜM: HUKUK FELSEFESİNDE ADALET

A- ESKİ YUNAN FELSEFESİNDE ADALET 84
1 - Sofistler 85
2 - Sokrat 90
3 - Eflatun 92
4 - Aristo 98
B- DİNSEL HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET 103
1 - Hristiyanlık 103
2 - Müslümanlık 106
C - DOĞAL HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET 109
D - YARARCI HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET 116
E – POZİTİF HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET 122
F - MARKSİST HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET 125
G - VAROLUŞÇU HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET 135

III. BÖLÜM: GÖRELİLİK VE ADALET

A - GÖRELİLİK SORUNU 141
B - SALTIK ADALET VE ELEŞTİRİSİ 164
C- ADALETİN GÖRELİLİK ÖLÇÜTLERİ 174
1 - Zaman 175
2 - Yer 178
3 - Sınıf 182
4 - Görüş 186

SONUÇ 189

SUNUŞ

Elinizdeki bu yapıt adalet kavramı üzerine ülkemizde yazılan ilk eserdir. Hukuk ve felsefenin ana konularından birisi olan adalet sorunu olarak beni fazlasıyla düşündürüyordu. Bu düşünce ile konu üzerine yaptığım geniş boyutlu bir araştırma sonucunda, doktora tezi olarak adalet kavramını ele almağa karar verdim. İncelemelerim genişledikçe adaletin göreliliği belirgin bir biçimde ortaya çıktı. Bu nedenle, ben de adalet kavramını görelilik sorunu açısından ele aldım ve bu yapıtı hazırladım.

Felsefeye ilginin yeni yeni gelişmeye başladığı bir ülkede, adalet konusunun yanlızca hukuk açısından değil düşünsel açıdan da ele alınması gerekiyordu. Hukuk felsefesi alanında yapılan bir doktora çalışmasında, adaletin hem hukuksal hem de düşünsel boyutlarının ele alınarak beraberce incelenmesi ve hukuk felsefesi disiplininin içerdiği uzlaşma sınırları çerçevesinde bireşime dayanan bir yaklaşım zorunluluk kazanıyordu. Felsefenin bir dalı olan hukuk felsefesi, hem felsefeden hem de hukuktan gelen bir ikili yapıya sahip olduğundan, ana sorunu olan adalet konusu da ancak her iki alanın verileri ışığında incelenebilirdi. Kavramsal bir araştırma ise, bu gerçeğin gözönüne alınarak ayrıntıların değerlendirilmesini gerektiriyordu.

Hiç kuşkusuz, yapıtımız kendi alanında ilk çalışma olmanın bazı eksikliklerini taşımaktadır. Ne var ki , ülkemizdeki tüm olanaklar kullanılarak yapılan bir araştırma olarak gene de görevini yerine getirmektedir. O da bundan sonraki çalışmalara başlangıç olmak ve ışık tutmaktır. Toplumumuzda hukuk ve adalet bilincinin yerleşmesi gerekmektedir. Bundan sonra tüm düşün ve hukuk çevreleri, adalet sorununu daha bir üst düzeyde ele almalı ve tartışmalıdır. Gelişme yolunda sorunları pek fazla olan bir ülke olmamız nedeniyle hukuk ve adalet konularında toplumumuzun daha çok düşünmesi ve bilinçlenmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Yapıtımız bu soruna biraz olsun katkıda bulunabilirse, bundan en çok yazar mutlu olacaktır.

Dr. ANIL ÇEÇEN

Eşime ve çocuklarıma

GİRİŞ

Hukuk felsefesi bir anlamda tarihin ilk dönemlerinden bu yana varolmuştur. İlk filozoflardan başlayarak hemen hemen tüm düşünürler; günümüzde hukuk bilimi alanına giren konuları ve sorunları ele almışlar, çeşitli düşünceler ileri sürmüşlerdir. Ortaya atılan görüşler zaman zaman bilimsel temellere oturtulmak istenmiştir. Ne var ki, diğer bilim dalları gibi hukuk sorunları ve konuları bir disiplin içinde ele alınabilecek düzeye ulaşıncaya kadar felsefe alanında işlenmiştir. Hukukun bağımsızlaşması aradaki bu ilişkiyi tümüyle ortadan kaldıramamış, felsefenin bir yan dalı olarak Hukuk Felsefesi yeni düzende gelişmeler göstermiştir. Hukukun bir düzen olmaktan çok, bilim niteliğine kavuşmasında Hukuk Felsefesinin çok önemli katkıları olmuştur. Hukuk Felsefesinin konusu; hukukun ne olduğu ve nasıl geliştiği, hukuka ilişkin bilgilerin nasıl ve hangi kanallardan oluştuğu, hukuk kurallarının hangi ölçütlerle bağlı olarak değerlendirildiği, hukuk düzeninde temel olarak hangi değer yargılarının ve de normların benimseneceği gibi sorunları içerir. Tüm bunlar ise bir yerde gelip <<Adalet>> kavramında düğümlenmektedir, çünkü hukukun ne olduğu aynı zamanda adaletin ne olduğu sorusuna çok yakından bağlıdır. Hukuk felsefesinde bu sorulara verilen değişik yanıtların herhangi birisi ayrı bir hukuk okulunu oluşturmakta ve belirli toplumsal sonuçlara yolaçmaktadır. Öyle ki, hukukta adaleti temel alan okullar çıktığı gibi adalete hiç yer vermeyen akımlara da rastlanmıştır.

Hukuk insanların toplumsallaşması ve uyum içinde bir arada yaşamasıyla ortaya bir düzen olarak çıkmıştır. Toplumdaki özelliklerin ve geleneklerin hukukun oluşumunda etkileri büyük olmuştur. Hukuk bir sistem olarak, toplumsal ve ekonomik ilişkileri, toplumun yapısını, inançlarını, geleneklerini ve diğer özelliklerini

yansıtır. Toplumsal uyuma giden çeşitli yollar vardır. Kamuoyu baskısı bir örnek olarak gösterilebilir. Ne var ki, hukuk kurallarına uymak düzenli yaşamın en iyi yoludur. Hukuk, bir toplumsal yaşam düzeni olarak bunu insanlara sağlamaktadır.[1]

Hukuk, düzen demektir. Ama her düzenin adaleti gerçekleştirdiği söylenemez. Adalet kavramının hukuk düzeninin dışına taşan boyutları vardır.[2] Her düzenin adalet anlayışı tümüyle o toplumun ve zamanın adalet gereksinimini karşılayamayabilir. Hukuku etkin ve geçerli düzen kılan onu uygulayan güçtür. Güç, hukuku etkin ve geçerli kılmak için zorunludur. Gücün varlığı adaletin göstergesi değildir. Adalet ortadan çekildiği zaman geriye yanlızca bir kaba güç kalır. Hukuk kaba güç anlamına gelmez. Zaman zaman kendi koyduğu düzeni çiğneyen otoritelere rastlanmaktadır. Hukuk düzenini kuran ve uygulayan gücün hukuku tanımaması, çiğnemesi toplumları kendiliğinden bir adalet savaşımına sürüklemiştir.

Hukuk tarihi, bir bakıma baskıya, adaletsizliğe karşı toplumların verdiği savaşların tarihidir. Tüm dünya adaletin gerçekleşmesi için uğraşmaktadır.[3] Haksızlığa karşı koymak bir toplumsal görev olarak benimsenmiştir. Toplumun iç varlığını ve asgari düzenini koruyabilmesi için haksızlığa karşı direniş zorunlu bir duruma gelmiştir. Toplumun yararı için herkes gereğinde hukuk savaşçısı olabilmiştir. Toplumsal sorumluluk bilincinin artması adalet düşüncesini ön plana çıkarmıştır.[4]

Adaletin aranması ve gerçekleştirilmesi aslında hukukun en önde gelen ödevidir. Adaleti biçimlendirmek ve öze kavuşturmak hukuk düzeninin ana yapısını yansıtmaktadır. Adaletin sağlanmasına yönelik toplumsal savaşımın yanısıra, hukuk düzenleri de olabildiği kadar adaletin gerçekleşmesi için çalışırlar.[5]

(1) Welles, Calvin - İnsan ve dünyası, Remzi Kitapevi, İst. 1972, s. 121-129
(2) Çobanoğlu, Rahmi - Fenomen ve ideal olarak hukuk, İÜHEM, 1962, Sayı 3, s. 692
(3) Thornton, Edward - Justice revisited, The Alabama Lawyer, 1973 Alabama, Sayı 10, s. 424
(4) Jhering, Rudolph von - Hukuk uğrunda savaş, İstanbul 1964, çev. Rasih Yeğengil, s. 22, 41, 74
(5) Garlan, Edwin - Legal realism and justice, New York 1941, s. 21

Kimi sözcükler anlam kesinliğini yitirmiş, giderek özünden uzaklaşmıştır. Düşünce yaşamının çok boyutlu gelişmeler göstermesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan kavram kargaşalığı sözcüklerin belirli anlamlara sahip olmalarını önlemiştir. Özgürlük, adalet, demokrasi çok boyutlu anlamlar kazanan kavramların başlarında gelmektedir. Bunların anlamlarını, sınırlarını açıkça belirtmek insanlar arasındaki anlaşmayı sağlamak açısından zorunludur.[6] Adalet kavramı gibi düşüncesi de belirsizdir. Kavramın geniş içeriği ve değişik boyutları, birbirinden kesin sınırlarla ayrılan hatta çelişen düşüncelerin gelişmesine neden olmuştur. [7] Adalet yapısal açıdan da karmaşık bir kavramdır. Karmaşıklık uygulamada hukuk düzenine ters düşen durumlara, kararlarda ise yanlışlıklara yolaçmaktadır. Anlaşmazlıklarda çeşitli değer ve amaçlar arasında adalet adına seçim yapılır ve buna göre karar verilir. Böyle bir seçim yapılmadan verilecek kararlar dayanıksız kalacağından adalet denen kavram gerçekliğe ulaşamaz.[8]

Adalet kavramının belirsizliği bir açıdan da değişkenliğinden ileri gelmektedir. Yer ve zamana göre değişen anlam, kavramın içeriğinin tam anlamıyla belirlenmesini önlemiştir. Bazan bir akarsuyun herhangi bir kıyısında haklı sayılan davranış karşı kıyıda haksız olarak görülebilmiştir. İklim değişikliği bile haklı haksız ayırımının anlamını etkilemiştir. Kutuplarda üç derece yükselmenin tüm hukuku altüst ettiği öne sürülmüştür. Buna benzer biçimde Pirenelerin bir yanında haklı olanın öte yanda haksız olduğu savunulmuştur. Hak kavramına dayalı olarak adalet kavramının da çeşitli değişiklikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu yargıya göre hiçbir şeyin kendiliğinden adil olmadığı, herşeyin zamanla yıprandığı ve değişmeler içine sürüklendiği söylenebilir.[9]

---

(6) Vercors - İnsan ve insanlar, Çan Yayınları, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul 1965, s. 5.

(7) Topçuoğlu, Hamide - 20. yüzyılda tabii hukuk rönesansı, AÜHF yayımı, Ankara 1953, s. 169

(8) Mehren, Taylor von - Choice of law and the problem of Justice, Law and Contemporary problems. Duke University, Volume 41, Spring 1977, No 2, s. 27-28

(9) Yörük, Abdülhak Kemal - Hukuk Felsefesi Dersleri, İÜHF yayımı, İstanbul 1952, s. 48

İnsanlar toplum düzeni içinde yaşamaya başladıklarında iyi ile kötüyü ve haklı ile haksızı daha belirgin bir biçimde ayırmaya başladılar. İyilik yapanlara karşı saygı ve sevgi, kötülük yapanlara karşı ise tiksinme ve kınama duyguları doğdu. Haklara saygı gösterenleri ve insanlara karşı iyilik yapanları toplumlar zamanla ödüllendirdiler, hakları çiğneyenler ve kötülük yapanlar ise cezalandırıldılar. İşte adaletin başlangıcı bu gelişmelerle ortaya çıktı. Toplumda ortak bir yaşam düzeninin kurulabilmesi için toplumun bütünlüğüne yönelik saldırılara, haksızlıklara karşı cezalar geliştirildi [(10)] Cezalar hukuk düzenlerinin yaptırım ögeleri olarak adaletin gerçekleştirilmesinde ve korunmasında en geniş paya sahip oldular. İnsanlar kendi yasaları ile kendi adalet anlayışlarına göre cezalandırıldılar. Toplumların tarihinde adalet önceden saptanmış kurallara bağlı sayılmıştır.

Adalet kavramı hakkında bu genel sözlerden sonra gerçeğin ne olduğunu ve bu konudaki soruları yanıtlamak gerekir. Hukukun geçirdiği uzun evrim sırasında bazı düşünürler adaleti aramanın bilimsel gerçekliği aramaya benzediğini ileri sürdüler.[(11)] Ne var ki , her filozofun veya felsefe akımının bulduğu gerçekler birbirlerinden çok ayrı oldu. Bakış açılarının değişikliği ve bunlara dayalı biçimde geliştirilen ayrı yorumlar, ortaya çıkan görüşlerin benzer nitelikte olmalarını önlüyordu. Eski çağlardan beri ahlak ve adalet sorunlarını işleyen düşünürler bu konulardaki düşüncelerini bilimsel temellere oturtmak için çok uğraşmış olmalarına karşın bu amaçlarını tam anlamıyla gerçekleştirmemişlerdir. [(12)]

Adalet kavramının göreli bir yapıya sahip bulunduğunu savunduğumuz bu çalışmanın birinci bölümünde önce adalet kavramını açıklamağa çalıştık, sonra adaletin çeşitlerini ve görünümlerini inceledik ve adalet ile hukuk kavramları arasındaki ilişki üzerinde durduk.

(10) Machiavel - Le Politique -Textes Choises, Paris, 1968, s. 146
(11) Morris, Clarence - Justice and scientific method, Columbia Law Review, Volume 60, s. 936
(12) Kruse, Vinding - The foundation of human thought. Oxford University Press 1949, s. 19-69

İkinci bölümde ise hukuk felsefesi tarihi içinde adalet sorunu ile ilgilenen başlıca hukuk okullarını ele aldık ve bunların adaletin göreli yapısını belirleyen görüşlerini inceledik. Üçüncü bölümde ise genellikle adaletin göreliliği üzerinde duruldu. Önce salt ve göreli kavramları belirlendi, sonra salt adalet görüşü eleştirildi ve zaman, yer, sınıf, görüş olarak başlıca dört ölçüt açısından adalet kavramının göreliliği ortaya konuldu.

Bir anlamda, felsefeyi başlatan sorular olmuştur. Felsefe sorular ve yanıtlarıyla beraber bir bütünü oluştururlar. Felsefe yanıtının boyutu savunulan görüşleri temellendirme boyutudur. Temellendirmeler sorularla beraber anlam kazanırlar. Felsefede bir kavram üzerinde görüş belirtmeden önce kavram deşilir, bazı açıklamalar getirilerek üzerinde durulur. Bilimsel temellendirme deyince akla belirli yöntemlerle kanıtlama gelmektedir. Felsefe bilimlerin ötesinde akıl yürütmelere, birleşimlere açık olduğundan savunulan görüşlerin temellendirilmesinde kanıtlama önkoşul değildir. Felsefede temellendirmeler genellikle bilimsel kanıtlamadan yoksundur. Felsefenin yaktığı ışığı arkadan izleyen bilim, konuları kendi yöntemleriyle temellendirir. Her felsefe temellendirmesi doğruluk ölçüsünü kendi içinde taşımaktadır. Felsefe, temellendirmeleri önceden hazırlanmış dış ölçülerle değerlendirmez. Felsefede yapılan her temellendirme kendi ölçülerini beraberinde getirir.(13)

Bilimsel disiplinin dışında ve üstün kalması nedeniyle tam anlamıyla yetkin bir felsefe temellendirmesi yoktur. Genel anlamda her felsefe çalışması bir deneme niteliğindedir. Bu çalışma da <<Adalet Kavramı>> üzerinde bir deneme niteliğindedir. Bu denemede adalet sorununa bilimsel bir yöntem ile bakarak, hiçbir hukuk okulunun görüşünü benimsemeden adalet ile ilgili başlıca görüşler incelendi, kavramın yapısına inilerek bazı ölçütlerle adaletin göreliliği ortaya konulmağa çalışıldı.

---

(13) Uygur, Nermi - Felsefe de temellendirme, Felsefe Arkivi, sayı 12, İst. 1961, s. 32-54

Tarihte hiçbir zaman tek felsefe olmamış, felsefe görüşleri bilginin artmasına koşut olarak sürekli değişmiştir. Tek anlamlı felsefe hiçbir dönemde görülmemiştir, gelecekte de olacağı söylenemez.[14] Adalet felsefesi de çok anlamlılık içinde gelişmiştir. Adaletin göreliliği ortaya konurken bu durum başlangıç noktası olmuştur.

(14) Uygur, Nermi - Türk Felsefesinin boyutları, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974, s. 88.

I. BÖLÜM

GENEL OLARAK ADALET

A - ADALET KAVRAMI

Her zaman ve her yerde bir " Adalet " sözü edilir. Herkes bu konuda çok çeşitli düşünceler ileri sürmektedir. Ne var ki zamanımıza kadar bu kavram üzerindeki tartışmalar bir türlü sonuca ulaşamamış, adaletin ne olduğu konusunda kesin bir anlaşmaya varılamamıştır. Bu koşullarda adalet kavramının ne olduğunu kimse tam olarak ortaya koyamamaktadır. Gerçeğin ne olduğunu belirten kesin bir yanıtın zamanımızda bile ortaya çıkarılamadığı düşünülürse kavramın ne derece karışık bir yapıya sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Zorluğun ana kaynağı, çeşitli anlamların adalet kavramınca içerilmesinden ileri gelmektedir.[1] Hiçbir kavram bu kadar yoğun düzeyde tartışılmamıştır. Adalet kavramı üzerine getirilen açıklamalar soruna tam bir yanıt getirememiş, yalnızca sorunun gelişmesine yardımcı olmuştur[2].

Etimolojik köken olarak arap dilindeki "Adl" sözcüğünden dilimize geçmiş olan adalet kavramı diğer yabancı dillerdeki karşılıklarının da belirttiği gibi hak, hukuk ve haklılıkla sıkı sıkıya bağlanmış, içiçe kenetlenmiş bir kavramdır. Bu açıdan adalet, hak ve hukukun gerçekleşmesi, yerini bulması olarak sözlük anlamında tanımlanabilir. Adalet toplum içinde barış, uyum, eşitlik, haklılık, düzen yaratma görevleriyle de başka bir açıdan hukukun özü ve amacıdır. Hukukun asıl görev ve amacı toplum ilişkilerini haklı bir düzene kavuşturmak olduğundan, adalet kavramını herkesin anlayabileceği bir açıklıkla belirtme, tarihsel gelişim yönünden insan düşüncesinin ana kaygısı olmuştur.[3]

(1) Pound, Roscoe - Justice according to law, Yale Univ. Press 1958 New Heaven, s. 1

(2) Kelsen, Hans - What is Justice?, University of California, Berkeley and Los Angeles, 1960, s. 1

(3) Abadan, Yavuz - Adalet, Türk Hukuk Ansiklopedisi, Cilt 1, 1962, s. 119

Türkçe sözlüğe bakıldığı zaman adaletin karşılığı olarak şu anlamlar verilmektedir: Herkesin yasalarla tanınmış olan hakkını vermek, yasalarla verilen haklara ilişmemek ilkesi veya eylemi, hukuku uygulayan devlet örgütleri ve en son olarak da eşitlik. Sözlük karşılıklarının da birden fazla olması kavramın çok yönlülüğünü kanıtlayan bir başka durumdur.(4)

Sözlükte adalet kavramı, genel olarak yasalara uygunluk anlamında ele alınmıştır. Bu anlamda yasalarla adalet arasında bir özdeşlik sözkonusudur. Yasalara uygun olan her şey adildir. Yürütme ve yargı toplumda adaletin gerçekleştirilebilmesi için yasaların salt anlamda egemenliğini sağlamalıdır. Sözlükte verilen açıklamalar adalet kavramının tam karşılığını gösterememekte, adaletin yasaların ötesindeki boyutlarına ışık tutamamaktadır. Yasaların tam ve doğru uygulanması bir anlamda adaleti sağlar ama her anlamda adalet için yeterli değildir. Kavramın çok yönlü boyutlarının bulunması, sözlüklerin karşılık olarak verdikleri anlamların yetersiz kalmasına yolaçmaktadır. Adalete verilen anlamların tek yönlü olması, bu kavram üzerinde kararsızlıklar yaratmaktadır.(5) Çeşitli durumlardaki görünümler, anlayışlar ve kararlar genele varmayı sağlayamamaktadır. Adaletin ne olduğu konusunda genele ulaşamayan yaklaşımlar kararsızlık durumunun giderek daha da gelişmesine ve içinden çıkılmaz bir düzeye varmasına yolaçmaktadır.

Hukuk alanındaki tüm kurallar ve kararlar temelde birer değer yargısıdır. Toplumsal konularda verilen kararlar, gözlemler ve düşünceler sonucunda ortaya çıkan değer yargılarından kaynaklanırlar. Hukukta olduğu gibi, gelenek ve törelerdeki kurallar da toplumda oluşan değer yargılarına dayanmaktadırlar. Hukuk alanında tüm kurallar değer yargısı niteliğini taşımaktadır, çünkü kuralları yürürlüğe koyan kim olursa, o çeşitli seçeneklerden birisini belirli bir ölçüye göre seçerek ancak bu kuralın içerdiği konunun olması gerektiğini bağlayıcı bir biçimde emreder. Adalette temelde bir değer yargısına dayanmaktadır. Toplumların ve kişilerin etik anlayışlarına

(4) Türkçe Sözük - Türk Dili Kurumu Yayını, Ankara 1970, s. 8
(5) Garlan, Edwin - A.g.e. s.54, 1967, s. 1-4

bağımlı olarak adalet bir etik değer yargısıdır. Etik anlayışların toplumlara ve zamana göre değişmeler göstermesi, adaletin içeriğinin de değişmesine dolaylı bir biçimde neden olmaktadır. Değerlerin ve değerlere dayanan yargıların yapısında değişkenlik yatmaktadır. Adalet kavramının açık bir biçimde belirlenememesinin, belirsiz ve göreli kalmasının temelinde değer yargısı olma özelliği vardır. Adalet hem etik hem de hukuksal değer yargılarıyla içerik kazanır ve anlamı belirlenir.(6)

Adalet kavramının hiç hukuk ile ilgisi bulunmadığı ve tümüyle etik bir kavram olduğu da ileri sürülmüştür.(7) Bu sav, adaletin evrensel düzeyde geçerli tinselliklere sahip bulunduğu düşüncesine dayandırılmaktadır. Benzer biçimde hukukun bilim olması için çalışan akımlar; hukukun adalet, özgürlük, eşitlik gibi değerlerden ve kültürel içeriklerden arınması gerektiğini savunmuşlar ve adaletin hukukla ilgisi bulunmadığını öne sürmüşlerdir. Karşıt yönde gelişen iki ayrı düşüncenin adaletin hukuk dışı olduğu konusunda birleşmelerini, kendi dayandıkları düşüncelerinin temelindeki varsayımlara bağlamak gerekir. Etik değerlendirme adaletin hukuk dışı boyutlarını asıl saymakta, ne var ki kendi sınırları içinde kalmak zorunda bulunduğundan adaletin hukuk içinde kalan boyutlarını ele alamamaktadır. Diğer düşünce akımı olan normativizm ise, adaleti yanlızca hukuk kuralları ve kurallararası ilişkiler, kurallar sistemi açılarından ele aldığından hukuk alanını tam olarak görememekte ve dolayısıyla adaletin hukuk içindeki yerini benimseyememektedir. Kavramın çok boyutluluğu bunun gibi eksik değerlendirmelerin zaman zaman düşünce akımlarınca geliştirilmelerine neden olmuştur.

Adaletin bir değer olmasını deneylerden çıkarılmamasına bağlayanlarda görülmektedir. Bu görüş de adaletin deneysel varlıkların üzerinde olduğunu ve deneyler dünyasını aştığını savunmuştur. Buna göre adalet her değerlendirmede olduğu gibi deneysel gerçekliğin boyutlarını aşmakta, insan ilişkilerini belirlemede yetersiz kalmaktadır. Bu belirleme ise toplumun ve insanların gereksinmeleri-

(6) Bodenheimer, Edgar - Treatise on Justice, New York

(7) Çağıl, Orhan Münir - Hukuk Başlangıcı dersleri, İÜHF yayını, İstanbul 1961, s. 23-43

ne göre sağlanmaktadır. Adalet deneysel gerçeklikteki varlık ve davranışların insan gereksinmelerine özgülenimindeki belirleyici ögedir. Adaletin deneylere bağımlı bulunmayan bir yapıda olması, onu bağımsız bir değer düzeyine çıkarmaktadır.[8]

Adaletin bir değer yargısı olduğunu belirledikten sonra, kavrama geniş anlamda eğilmek gerekmektedir. Adalet hem hukuk içi hem de hukuk dışı bir olgudur. Bu çalışmada konuya hukuk felsefesi açısından yaklaşıldığı için adaletin hukuk açısından ele alınması sözkonusudur. Adaletin geniş anlamda ele alınması onun değer yargısı olmanın yanısıra, hukuk açısından çeşitli yönleriyle belirlenmesini gerektirmektedir. Gerçeğin, bakış açılarının sınırları ötesinde ortaya çıkabilmesi için de böyle bir yaklaşım zorunludur.

Adalet kavramına, kökenbilim anlamı ve yapısı açısından bakıldığında gerçeğe ve ülküye yönelen başlıca iki yöne sahip bulunduğu görülmektedir. Tüm insan topluluklarının sayısız üyeleriyle gönülden benimseyerek katılacakları ülküsel bir adalet kavramı yanlızca tanrıbilimsel bir kaynağa veya ussal düşünceye dayanılarak ileri sürülebilir. Bu görüş açısından tanrıbilimsel ve ussal anlamıyla salt adalet herkesin insan onuru ile yaradılışına dayanan iç ve düşünce temizliğinde hak, töre ve insanlık duygularına ödünsüz ve karşılıksız bağlanışında belirir. Bu anlamda adalet, insan yaradılışının toplum içinde onurla yaşamasını sağlayan özü ve asıl görevidir. Tarih boyunca düşünürler adalet sorunu ile yakından ilgilenmişler, her iki yönden adaletin toplumun ilerlemesinde en önemli ilke olarak benimsenmesi konusunda görüş birliğine varmışlardır.[9] Adaletin gerçeğe yönelişi ise tümüyle bir uygulama sorunudur, yasalarla ve yasaların uygulanmasıyla yakından ilgilidir. Burada hukuk uygulanmasında toplum için en yararlı sonucun gerçekleştirilmesi anlamında kullanılmaktadır. Ülküsel anlamda ise adalet hukukun ulaşmağa çalıştığı yeri belirtmektedir. Kavram gerçekliğe yönelen yanı ile daha geniş ve kapsamlı olarak geçerlidir. Özellikle hukukun ahlak, din ve felsefe ilkelerinden

(8) Özbilgen, Tarık - Eleştirisel hukuk başlangıcı, İÜHF yayını, İstanbul 1967, s. 250

(9) Çağıl, O. Münir-Felsefe ışığında hürriyet, adalet, İÜHFD, Cilt XXVI s.1-5

uzak kaldığı durumlarda adalet ilkesinin geçerliliği ve uygulaması fazla önem kazanmaktadır.[10]

Adaletin hukukun ülküsü olduğu çeşitli akımlarca savunulmuş ve gerçeklikle ilgisinin olmadığı, ülküsel yapıya sahip olduğu düşüncesi geliştirilmiştir.[11] Adalet bir ülkü olarak açıklandığı zaman yasa koyucunun, yöneticilerin, yargıçların olabildiğince bu ülküye uygun ve yönelik davranmalarının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ülküye yaklaşmak temelde de etik bir görevdir. Hukukun kendi iç yapısı bunu zorunlu kılmaktadır. Adaletin ülkü olarak belirlenmesinin nedeni hukukun en yüksek amacını oluşturmasıdır. Herkese hakkını vermek, hakkı gerçekleştirmek anlamında adalet hukuk düzeninin başlıca amacıdır. Hukuk adına yürütülen tüm haklı işlemler bu ülke tarafından yönlendirilirler. Adaletin amaç olması hukuk düzenini her yönden etkiler.[12]

Adaletin gerçekleştirilmesi hukukun başlıca amaçlarından birisidir ama tek amacı değildir. Adalet gibi hukukun da çok yönlü yapısı, bu toplumsal düzen türünü tek amaca sahip olmaktan alıkoymuştur; Hukuk bir toplumsal düzen olarak hem insanların bir düzen içinde yaşamasını, hem tüm insanların ortak iyiliklerinin gerçekleştirilmesini, hem insanlararası ilişkilerin barış içinde sürdürülmesini hem de toplumda adaletin sağlanmasını amaçlamaktadır. Toplumda kamu yararı ancak adalet ilkesine uyulduğu zaman korunabilir.[13] Yasalarla toplumda bir yaşam düzeni kurmak üzere getirilen kurallar genel adalet ilkesinin parçalarıdır. Adalet kavramına amaç olarak bakıldığı zaman, toplumda özlemi çekilen, gerçekleşmesi istenen, gerçekleşmesine karşı çıkılan, değişmesi istenen tüm kararlar, davranışlar ve işlemler adalet çerçevesi içinde toplanır. Hukuk, hakları toplumda her yönüyle egemen kılmakla görevli bulunduğuna göre hakkın gerçekleşmesi ve haksızlığın önlenmesi girişimleri sonuçta adalet amacına yönelmektedir.

(10) Curvitch, Georges - Justice, Encylopedia of social sciences, Volume VII-VIII, 1932, s. 509

(11) Jenkins, İredell - Justice as ideal and ideology, Nomos VI, New York 1963, s. 191 vd.

(12) Troller, Aois - The law and order, Leyden, s. 28

(13) Çobanoğlu, Rahmi - Hukukta gaye problemi, İÜHF yayını, İstanbul 1964, s. 31

Adalet bir değer yargısı, bir ülkü ve bir amaç olarak temelde toplumsal yaşamın gerçeklerinden kaynaklanan bir duyguya dayanmaktadır. Bu duyguya da genellikle adalet duygusu adı verilmektedir. Hiç kuşkusuz adalet hem mantıksal hem de duygusal yönleri olan bir kavramdır. En ilkel insandan en uygar insana dek haklı ve haksız olanların irdelenmesi insanları yaşamları boyunca bir gölge gibi izlemiştir. Her insanda doğuştan var olan ve giderek gelişen adalet duygusu salt insana özgü bir özelliktir. Haksızlığa karşı koyma kimi zaman ölüm pahasına da olsa, başkaldırma olarak dışlaşıp biçimlenen bir insanlık arayışıdır. Haklılık inancı haksızlığın kesinlikle yadsınmasına götürür. Başkaldırma, insanı hak ve adalet konularında, haksızlığa direniş ve hak arayış dolayısıyla bilinçlenmeğe yöneltir.(14)

Bireylerin toplum biçiminde yaşamaya başladıkları ve birbirlerini ortadan kaldırmamak üzere aralarında denge sağlayacak kurallar koydukları zaman adalet duygusu çekememezliğe ve dengeyi bozabilecek girişimlere karşı zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. (15) İnsanların toplum içinde yaşamaları bazı ayrışmalar yaratırsa, o zaman bozulan bütünlük eşitsizlik durumlarının ortaya çıkmasına neden olur.

Adalet duygusu ile beraber gelişen karşıt bir duygu da adaletsizlik duygusudur. Adalet duygusu, hukuku düşünsel düzeyde ele alan doğal hukukçuların geliştirdiği bir kavram olmasına karşın adaletsizlik duygusu günlük yaşam deneylerinden ortaya çıkmaktadır. Yaşanan gerçeklerin, uygulamaların doğurduğu sorunlarla beraber adaletsizlik duygusunun gelişmesi, adalet kavramına adaletsizliğin önüne geçilebilmesi için önlem almak içeriğini kazandırmaktadır.(16) Adalet, bu açıdan adaletsizlik duygusunu doğuran nedenleri kaldırmak, aksamaları düzeltmek ve bu duygunun doğmasını önlemek biçiminde tanımlanabilir.

Adaletsizlik duygusu hukuk düzeninde kendisini sürekli olarak etkileri ile gösteren bir olgudur. Bu duygu bireysel deneylerle belirebil-

---

(14) Camus, Albert - Başkaldıran İnsan, Çeviren.: Tahsin Yücel, Varlık Yayını, İstanbul 1967, s. 13-14

(15) Baby, Jean - En güzel dünya. Anadolu Yayını Çev.: Müntekim Öçmen, Ankara 1969, s. 34

(16) Cahn, Edmund - The sense of injustice, New York 1949, s. 13-14

diği gibi toplumsal karakter de kazanabilmektedir. Aklın ön planda rol aldığı bu duygunun durağan olduğu söylenemez. Ayrıca insanlar adaletsizlik duygusu yaratan sorunlarda birbirinden değişik hatta birbirine tümüyle aykırı kararlara varabilirler. Kişilerin ayrı kanılara sahip bulunmaları adaletsizlik duygusunun olmadığı anlamına gelmez.[17] Bu nedenle her koşulda bu duygu hukuk düzenini etkileyebilir. Adaletsizlik duygusu genel yasaların ve özel kararların canlı bir yapıcısı ve biçimlendirici ögesi olup, kaba güce karşı hukukun galip gelmesine yardımcı olur.

Adaletin sağlanması isteği hukukta ve hukuk uygulamasında doğal olarak belirmektedir. Biçimsel adalet için verilecek kararlarda toplumda oluşan genel arzuya kulak vermek gerekmektedir. Genel isteklere uygun hukuk uygulamaları adaletin daha geniş düzeyde gerçekleşmesine yol açacaktır. İstekler hukukun gelişme eğilimlerine yön vermekte ve hukuka toplumsal temeller sağlamaktadır.[18] Hukuk kurallarının tüm isteklere yanıt verebilmesi ve herkesin adalet duygusunu karşılayabilmesi olanaksızdır. Bu nedenle adalet isteklerinin belirlediği genel arzulara uygun kurallar getirilmeli ve uygulamalar yapılmalıdır. Adalet duygusu yasalara kendiliğinden yansımak durumundadır[19]. Adalet duygusu genel olarak adaletin vazgeçilmez bir ögesidir. Ancak insanlığın bu duyguyu her zaman soyut kurallarla yansıtabilmesi düşünülemez. Yasa yapıcının tüm olasılıkları öngörememesi ve yasaların toplumsal kültürün değişen değerlerine ayak uyduramaması yasaları yetersiz kılmaktadır.

Hukukun ana görev ve amacı toplumsal yaşamı ve insan ilişkilerini haklı bir düzene kavuşturma olduğundan, adalet kavramı herkesin anlayabileceği bir açıklık içinde belirtme, tarihsel gelişim yönünden insan düşüncesinin ana kaynağı olmuştur. Hukukun bir anlamda kültürel işlevi olan adaletin kitlelere malolabilmesi halk yığınlarının hak, hukuk ve adalet üzerinde bilinçli olabilmelerine bağlıdır. Adalet düşüncesinin ve duygusunun kitlelere malolma düzeyi

(17) Yücel, Mustafa - Adalet kavramı üzerine bir deneme, Forum 295, 15 Temmuz 1966, s. 9-10
(18) Castberg, Fred - Problems of legal philosophy, Oslo 1957, s. 74-75
(19) Selçuk, Sami - Adalet duygusu - Cumhuriyet, 4. 7. 1977, s. 2

gerçekleşme düzeyi ile koşuttur. Hakkını aramayan insanların çoğunlukta bulunduğu toplumlarda adaletsizlik oranının çok yükseldiği görülmektedir.

Adalet kavramının çok yönlü ve değişken yapısı bu kavram üzerine birşeyler yazılırken belirli amaçlar dışında kalınmasını zorunlu kılmaktadır.[20] Yapılacak olan tek yönlü kalmamak, bazı ayrıntılara girerek gelişmeleri açıklamaktır. Adalet kavramının tanımlanması yerine, günümüzde ayrı ve karşıt düşüncelerin çatışmalarını değerlendirebilecek ve konuya bilimsel birikimin getirdiği geniş görünümlerden bakabilecek yaklaşımlara gereksinim vardır. Bu tip yaklaşımlarla insanlık adalet konusunda gerçeğe daha yakın olabilecektir.[21]

Adalet kavramının çok çeşitli tanımları yapılmıştır. Her dönemin ve her toplumun adalet anlayışları birbirinden ayrı olmuş ve ortak bir tanıma ulaşılamamıştır. Kavrama bakış açısının değişik olması, tanım getirmeğe çalışanların toplumsal konumları da ortak ve tek tanımda birleşilmesini önlemiştir. Bu nedenle biz bu çalışmamızda değişik yaklaşımları ayrı ayrı ele alacağız ve onları inceledikten sonra soruna genel bir bakış içerisinde yaklaşacağız. Düşünürlerin kendi sistem ve de dünya görüşleri çerçevesinde geliştirdikleri adalet anlayışları kavramının açıklanmasında yeterli görülmediğinden bu bölümde belirli bir tanım denemesi yapılmamaktadır. Kavramın ve konunun genel yanları belirtilmeğe çalışılmaktadır. Daha ilerideki bölümlerde kavramın açıklığa kavuşabilmesi için gerekli açıklamalar yapılacaktır. Adalet kavramı ancak bu açıklamalardan sonra belirli bir tanıma kavuşturulabilecektir. Felsefede kavram tanımları ancak kavram çözümlerine dayanılarak yapılabilir. Adalet kavramı da çeşitli yönleriyle incelendikten sonra genel olarak tanımlanabilir. Ne var ki, tanım ne kadar genel boyutlar içerse de, adalet kavramının tüm içeriğini gene de kapsayamayacaktır.

---

(20) Knight, Frank. H - On the meaning of justice, Nomos VI, New York 1963 s. 23

(21) Pound, Roscoe - A.g.e. s. 21

B – ADALETİN TÜRLERİ

Adalet kavramının çok yönlü yapısı daha alt bölümlerin oluşmasına neden olmuştur. Genel anlamda kavram tümünü içermekle beraber bütünsel anlamın belirlenebilmesi için adaletin bu alt biçimlerinin ayırımlı olarak bilinmesinde yarar vardır. Kavramın göreliliğinin belirlenmesinde birbirinden çok ayrı adaletlerin olduğunu bilmek gerekmektedir. Adalet çeşitli durumlara ve koşullara göre ayrı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. İşte bu her ayrı ortaya çıkış biçimine göre adaletin başına nitelendirici bir önad gelir. Önad ile belirlenen adalet türleri kendi özellikleri ile diğerlerinden kesin olarak ayrılırlar.

Adalet türlerini incelemeden önce bir kesin ayırımı yapılmalıdır. Bu da hukuksal adalet ile hukuk dışı adaletin ayrılmasıdır. Bu ayırım kesin boyutları ile yapılmazsa bazı anlam karışıklıkları önlenemez. Bu çalışmada asıl olarak hukuksal adalet ele alındığı için hukuk dışı adalet ve türlerine geniş yer verilmemiştir. Tanımları ve anlamları yanlızca kısa biçimlerde belirtilmekle yetinilmiştir.

1 – HUKUK DIŞI ADALET

Adalet kavramının kesin ögelerle belirlenemeyen anlamı ve içeriği, kavramı hukukla özdeşleşmekten uzaklaştırmış ve hukuk dışı alanlarda da boyutlar kazandırmıştır. Hemen hemen tüm sosyal bilimler alanında kavramın değişik içerik ve anlamla ortaya çıktığı görülmektedir. Hukuk dışı olarak adalet kavramı başlıca toplumsal, ekonomik, siyasal, filozofik ve dinsel alanlarda görülmektedir.

a – TOPLUMSAL ADALET

Toplumsal anlamda adalet, toplumla onun artık birer birey olarak değil de, bütünün parçaları olarak sayılan üyeleri arasındaki ilişkileri düzenler. Bu açıdan toplumsal adalet tüm toplumsal ilişkileri ortak yararı gerçekleştirmek amacıyla düzenlenmektedir. Toplumsal adalet

genel olduğu için topluma ve bireylere aynı anda bütüne yönelen bir biçimde yön verir. Düzenlemelerde ve işlemlerde bireyler sürekli olarak toplum üyesi anlamında ele alınırlar. Toplumu oluşturan tüm bireylerin ortak yararlarını gerçekleştirmek toplumsal adaletin amacıdır. Toplum üyesi olan kişilerin davranış özgürlükleri birbirlerinki ile sınırlıdır. İnsanlardan herbirinin kendi amaçları doğrultusunda eylemlerini sürdürebilmeleri için karşılıklı anlayış ve yardımlaşma zorunludur. İnsanların amaçlarını gerçekleştirmelerinde bunun araçlarını içinden alabilecekleri bir ortak koşullar topluluğu gerekmektedir. İçinden herkesin birşeyler aldığı bu topluluğa gene herkesin birşeyler vermesini sağlamalıdır. Toplum düzeninin haklar yanında görevlerle dengelenmesi ve korunması zorunludur. Toplumsal adalet bu dengeyi gerçekleştiren mekanizmadır. Dengeyi bozabilecek tüm gelişmelere karşı önlemlerin getirilmesi bu anlayışın kapsamındadır.

Toplumsal adalet ilkesi insanların düşüncesindeki herkesin eşit haklara sahipliği kanısından doğmaktadır. Tüm insanların mutlu olmasına yönelik genel arzunun iki başlıca görünümü vardır. Birincisi tüm insanların yaşama koşullarının eşit düzeylerde ayarlanmasıdır. İkincisi ise insanlar arasında ayrım yapılmaması, kurallara herkesce uyulmasıdır.[22] Toplumsal adalet ayrıcalık veya özel uygulamaları içermez, bunlara tümüyle karşı çıkar. Toplumun genel duyarlılığı ve bilinci buna yardımcı olur. Toplumsal adalet toplumun yapısına ve gereksinmelerine göre biçim almaktadır. Yapıda oluşan gelişmelerle beraber içeriği de değişir. Aksi durumlarda adalet kavramı ortadan kalkmaktadır. Toplumsal adaletin toplumda beliren tüm oluşumları izlemesi ve bunlara göre bir içerik kazanması zorunludur.

Toplumsal gerçeklik, sosyal adalet açısından önem taşımaktadır. Somut gerçeklerden hareket edildiği zaman adalet kavramının anlamı daha fazla netlik kazanmaktadır. Toplumun içinde bulunduğu koşullar ve bunların zaman içinde değişimi adalet kavramının sosyal boyutlarını ortaya çıkarmaktadır. Kuramsal olarak doğru ve adil biçimde hazırlanan hukuk somut koşullar karşısında yetersiz kalabilir. Hukuk toplumsal gerçekliği görmezden geldiğinde ortaya sosyal adaletsiz bir

(22) Honore, A. - Social Justice, Mc Gill Law Journal, Volume 8, February 1962, s. 103.

durum çıkabilir. Toplumsal gerçeklik, adaletin sosyal boyutunun uygulamaya getirilmesi açısından zorunludur. Hukukun tam anlamıyla gerçekleşebilmesi ve adaletin somutlaşabilmesi için toplumsal durumun gözlenmesi ve sosyal yapının iç dinamiklerine göre hareket edilmesi gerekmektedir.

Toplumsal adalet kavramı aslında çağımızın ortaya çıkardığı bir kavramdır. Endüstri devrimi ile toplum yapısının değişmesi ve çalışan büyük kitlelerin doğması, adalete toplumsal bir boyut kazandırmıştır. Yaşamını çalışarak kazanan ve geçim sıkıntısı içinde bulunan kitlelere ekonomik destek sağlamak ve yardım etmek toplumsal bir görev olmaktadır. Değişen toplum yapısının ortaya çıkardığı farklılıklar, gelir dağılımında ki dengesizlikler, artan nüfusun yükselen gereksinmeleri, toplum içinde sosyal adalet uygulamalarını zorunlu kılmaktadır. Çalışan toplum kesimleri ağırlıklarını toplum içinde ortaya koyduklarında yeni sosyal ve ekonomik haklar elde ettiler. Onların haklarının sağlanması, yeni ortaya çıkan durumlarda bu hakların gerçekleştirilmesi, toplumsal adalet kavramının kapsamı içine girmiştir.

Toplumların gelişmesi, toplumsal adalet ile beraber sosyal hukuk uygulamalarını da gündeme getirmiştir. Hukukun sosyalleşmesi, tek tek bireylerin bir bütün içinde değerlendirilmelerine yolaçmıştır. Sosyal hukuk, toplumsal adaleti amaçlayan güvenli bir devlet politikasına bağlıdır. Zaman içinde, kişilerin sosyal ve ekonomik hakları için de toplumsal adalete yönelen sosyal uygulamalar zorunlu olmuştur. Modern devlet ve güçlü sosyal yapılar karşısında bireylerin güçsüzlüğünün giderilmesi, zayıf kitlelerin dengeli bir yapıya kavuşturulmaları için toplumsal adalet anlayışı sürekli olarak gündemde olmuştur. En geniş anlamda, toplumsal adalet toplum ile onu oluşturan bireyler arasında dengenin sağlanmasıdır. Bu anlamda, adalet herkese bütünün bir parçası olarak düşen hak ve görevlerin saptanmasıdır.. Toplumun her kesiminden insanların insanca yaşayabilmeleri toplumsal adalet uygulamaları ile gerçeklik aşamasına gelmektedir. Özgürlük ve haklar açısından, pozitif bir yaklaşımla somut gerçekliğe yönelmek, toplumsal adaletin sürekliliğini sağla-

yabilir. Toplumsal adalet uygulamaları sonuç olarak dağıtıcı adalet anlayışının yaygınlık kazanmasına yardımcı olmuştur.

b – EKONOMİK ADALET

Adalet sorunu bir toplumun ekonomik olarak düzenlenmesinde de önemli rol oynamaktadır. Bir toplumda yaşam biçimi ve düzeyi ekonomik koşullarca belirlenmektedir. Ekonomik düzenin kuruluşunda kurumların veya düzenlemelerin adaletli veya, adaletsiz olması büyük önem taşımaktadır. Ekonomik adalet kuramı ilk kez 18. yüzyılda özgürlükçü okulun kurucuları tarafından geliştirilmiştir.(23) Buna göre herkes kendi çıkarı doğrultusunda ekonomik girişimlerde bulunursa toplumda kendiliğinden doğal bir denge kurulacak ve ekonomik adalet böylece gerçekleşmiş olacaktır. İnsanların toplum biçiminde düzenli yaşayabilmeleri için ekonomik alanda adaletin sağlanması önkoşuldur. Bunun için de herkes ekonomik alanda her türlü özgürlüğe sınırsız derecede sahip bulunmalıdır. Bir kişinin mutluluğu toplumun mutlu olması anlamına gelmektedir.(24)

Bu görüşe karşıt olarak ortaya çıkan toplumcu düşünce ise ekonomik adaleti herkesten yeteneğine göre ve herkese gereksinmesine göre ölçütüne dayandırmıştır. Buna göre ekonomik adaletin gerçekleşmesi için özgürlükler yetersiz kalmakta, eşitsiz durumları önlemek üzere denetim ve yönetim zorunlu olmaktadır.

Ekonomik adalet toplumda kendiliğinden zorunludur. Bireysel özelliklerin ayrıldığı, girişimler ve koşullardaki eşitsizlikler büyük adaletsizlik yaratabilir. Ekonomide dengenin sağlanması, çıkarcılığın sınırlanması ekonomik adaletin sağlanmasına yardımcı olur.

Ekonomik adalet yakın zamanlarda yönetsel amaç durumuna gelmiştir. Olağanüstü bir yeteneğin olağan olmayan, ancak genelde aşırıya kaçmayan bir ödülü hakettiği düşünüldüğü zamanlar dışında adalet, eşitlikle açıklanmağa başlanmıştır. Siyasal adalet birkaç yüzyıl

---

(23) Smith, Adam - An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, New York, 1937, s. 651

(24) Schilling, Kurt - Toplumsal düşünce tarihi, Çev.: Nihal Önol, Varlık Yayını, İstanbul 1971, s. 342

öncesinden beri amaçlanmaktadır. Ekonomik adalet ise yeni bir amaçtır, çok büyük ölçüde de yönetsel denetimi gerektirmektedir. Toplumcu akımlar bu nedenle ekonomik yaşamı devletin yönlendirmesini istemektedirler; Buna karşı çıkanlar ise ekonomik adaletin çok pahalıya malolabileceğini öne sürürler.(25)

Ekonomik adaletin en coşkulu savunucularının bile sessiz onayladıkları sınırları vardır. Dünyanın daha az şanslı durumundaki yörelerinin geliştirilmesiyle ekonomik eşitliğe ulaşma yollarının aranması bu noktada önemli bir yere sahiptir. Bunun nedeni de, salt azaltılması gereken büyük oranda mutsuzluğun değil, yadsınamayan bu eşitsizliğin sürüp gittikçe dünyanın büyük savaşlara karşı yıkılmaz ve güvenli kalamıyacağıdır. Adalette güvenlik gibi büyük ölçüde sınırlara bağımlı bir ilkedir. Herkesin eşit ölçüde varlıklı bulunduğu yerlerin yanısıra, herkesin eşit ölçüde yoksul olduğu yerlerde de adalet bulunur. Yoksulu varlıklaştırma çabası, varlıklıyı yoksullaştırmaya çalışmaktan her zaman üstündür. Eşitlik uğruna yoksulluğun daha da artırılması adalete karşı ileri sürülen savların daha da güçlenmelerine neden olmaktadır.

c – SİYASAL ADALET

Siyasal alanda adalet kavramını belirlemek son derece zordur. Siyasal olayların çok hızlı değişkenliği, bu alandaki adalet kavramını belirsizliğe ve öznelliğe sürüklemektedir. Siyasal adalet kısaca hukukun siyasal sonuçlar için kullanılması anlamına gelebilir. Her siyasal düzen kendi hukukunu da beraberinde getirir. Her hukuk sisteminin siyasal gücün doğasından ileri gelen adalet anlayışı birbirinden ayrıdır. Siyasal güç kendi hedefleri doğrultusunda yasalar koyabilir. Bu yasalarla belirlenen adalet anlayışı temelde siyasal nitelik taşımaktadır. Yasaları toplumun hangi kesimi belirliyorsa adalet o kesimin çıkarları ile özdeşleşir. Toplumdaki diğer sınıfların istek ve çıkarlarının yasalara yansımaması adaletin siyasal niteliğini artırmaktadır. Siyasal anlamda adalet olgusuna her toplumda siyasal gerilimin arttığı dönemlerde rastlanır.

(25) Russel, Bertrand - Yetke ve birey, Cem Yayınları, İstanbul 1975, Çeviren : Ayseli Usluata

Sosyalist toplumlarda getirilen "sosyalist yasallık" uygulaması siyasal adaletin en açık örneklerinden birisidir. Sosyalist yönetimin getirmiş olduğu tüm kurallara devletin sınıfsal yapısı nedeniyle uymak zorunludur.[26] Siyasal adaletin dayandığı başlıca ögeler olarak yararlılık ve uyum gösterilebilir. Toplum ve var olan yönetim açısından en yararlı ve uyumlu seçenek hangisi ise o adaletli olarak benimsenir ve uygulamaya konulur. Hukuk mekanizması uygulanan politikaya ve elde edilmek istenen sonuçlara göre ayarlanır. Bu yoldan hukuk, politikanın emrine girmektedir ve giderek egemen gücün politikasının gerçekleşme aracı olmaktadır. Adalet siyasal anlamda egemen gücün istediklerini içerik olarak taşır. Hukukun egemen gücün elinden kaynaklanması, toplumda düzenin siyasal güç tarafından oluşturulması, siyasal adaletin içerdiğini de kendiliğinden egemen gücün istekleri olarak belirlemektedir.

d – DİNSEL ADALET

Yeryüzündeki dinlerin hemen hepsi tüm insanlara hak ve adalet için doğduklarını savunurlar. Dinleri, adalet anlayışlarına, bir bakıma tanrıları asıl saydıkları için tanrısal adalet denebilir. Dinler en üstün güç olarak varsaydığı tanrısının buyruklarından oluşur. Tanrı ne buyurursa bu dünyada asıl olan odur. Hak, hukuk ve adalet de tanrı buyrukları ile oluşmaktadır. İnsanlar için hukuk düzenini tanrı kurar. Bu nedenle dinsel anlamda adalet, tanrı buyruklarına kesin olarak uymaktadır.

Dinsel anlamda adalet deyince herkesin haklarını korumak, haklıların haklarını vermek, haksıza ceza vermek , zayıfları korumak, acımasız ve kıyıcı olmamaktır. Adalet sorunu dinlerde sorumluluğu ve uyumluluğu içermektedir.[27]

Dinsel adalet kavramı insansal kaynaklı olmakla beraber diğer adalet kavramlarından belirli özellikleri ile ayrılır. Tanrının adalet anlayışı salttır ve süreklidir. Dinler varolduğu sürece bu adalet

(26) Kircheimer, Otto - Political Justice, Princeton, 1961, s. 285.
(27) Sena, Cemil - Hazreti Muhammedin Felsefesi, Okat, Yayınevi, İstanbul 1967, s. 439

anlayışı da varolacaktır. Tanrısal kaynaklı dinlerin değişmez yapıları zamanla dinsel adalet kavramının içeriğinin toplumsal gerçeklere uzak kalmasına neden olmuştur. Dinlerin yapılarına göre de ayrılık taşıyan adalet her dinde değişik anlamlar taşımaktadır. Zamanımızdaki bilgi birikimi insanları adalet ve din ilişkileri üzerinde daha eleştirici bir gözle düşünmeğe yöneltmektedir. Ne var ki, tanrısal kökenli bu adalet insanların dinlere inandıkları sürece etkinliğini sürdürecektir. Dinlerin gerilemesi tanrısal adaletin öneminin azalmasına yolaçmaktadır.

2 - HUKUKSAL ADALET

Adalet bir anlamda hukukun varlık nedenidir. İnsanların adalet arayışları ve bunu sürekli kılmak düşüncesi bir toplumsal düzen getirmiştir. Bu nedenle adaletin gerçek anlamı ve niteliği hukuksaldır. Adalet deyince ister istemez hukuk akla gelmektedir. Kavramın hukuk dışı kullanılması hukukun diğer alanları düzenlemesi ve o alanlarla ilgili kurallar koyması sonucunda ortaya çıkmıştır. Kavramın aslı hukuksal kökenli olduğundan diğer alanlardaki adalet kavramları gibi başına " hukuksal " nitelemesi getirilmeden hukuk alanında kullanılır.

Hukukun çok yönlü yapısı, adalete de çok yönlülük özelliğini kazandırmıştır. Tek bir adalet yoktur. Her zaman çeşitli görünümlerde ve anlamlarda adalet vardır. Öncelikle hukuk ve ceza adaletini ayırmalıdır. Sonra yasal adalet ve yasadışı adalet, nesnel adalet, öznel adalet, dağıtıcı adalet - denkleştirici adalet ve düzeltici adalet ayırımlarını gözönüne almak gerekir. Bu ayırımlar sonucunda ortaya çıkan değişik kavramlar adaletin ayrı yönlerini gösterirler. Hukuksal anlamda adalet genel olarak tüm bu yönlerin biraraya gelmesinden oluşmaktadır. Burada ele alınan ana ayırımlar dışında kalan bazı adalet türleri daha vardır, ne var ki bunlar hukuksal açıdan ikinci planda kalmaktadırlar.

a – HUKUK ADALETİ – CEZA ADALETİ

Adalet kavramı hukukun ana kavramıdır. Hukuk düzeni temelde adaleti gerçekleştirmek üzere çeşitli görevler üstlenmiştir. Hukukun önde gelen görevlerinden birisi de toplumda var olan suç eğilimlerini önlemek, artmasına izin vermemektir. Bu nedenle bir cezalandırma sistemi her hukuk düzeni tarafından getirilir. Toplumda yaşamı güvenceye bağlamak üzere hukukun getirdiği yaptırımların çoğunluğu ceza niteliğindedir. Ceza alanı ve yaptırımları ile ilgili adalete ceza adaleti, ceza alanı dışında kalan hukuk alanı ve yaptırımları ile ilgili alana da hukuksal adalet denir. İlişkilerde denge sağlanması, karşılıklı bir düzenin oluşturulması hukuk adaletinin görevidir.

Ceza adaleti ise suçun önlenmesine, suçların karşılığının verilmesine, suçlunun iyileştirilmesine yöneliktir. Amaç toplumdaki hastalıkların ve yaraların düzeltilmesidir. Cezaların insansal özellikler taşıması adalet anlayışı açısından önem taşımaktadır. Bilgisizlik yanlışlar sonucunda işlenen suçların özel durumları, kişilerin sorumluluk bilinçleri cezalandırmada kesinlikle gözönünde tutulmalıdır. Aynı toplumda bulunan insanlar için cezalar uyarma niteliği de taşımalıdır. Canlı örnek oluşturan cezalar toplumda yeni yaralar açmak yerine uyarı niteliği ile varolan yaraların da sarılmalarına her açıdan yardımcı olmalıdırlar.[28] Ceza adaleti herkesin kendine düşen iyi ve kötü payları dağıtır. Kötülük yapanın iyilik görmesi önlenir.

b – YASAL ADALET – YASAÜSTÜ ADALET

Yasal adalet deyiminden hukuk kararlarının, metinlerinin, yargılık kararlarının ya da yasa koymanın özelliği, yani bunların dayandıkları hukuk kuralları anlaşılır. Yasalara uygun kararlar, anayasaya uygun uygulamalar bu anlamda adaletlidir. Yasal adaletten anlaşılması gereken yasalara kesinlikle uygunluktur. Yasalar ölçü olarak ele alındığından yasalara aykırı düşen, uymayan kararlar, uygulamalar adaletsiz sayılır. [29] Yasal adalet toplumsal ilişkilerde devlet ve vatandaş arasında haklı bir denge kurar.

(28) Bodenheimer, Edgar - A.g.e. s. 175-220

(29) Aral, Vecdi - Hukuk ve hukuk bilimi, İÜHF yayımı, İstanbul 1971, s. 30

Yasaüstü adalet ise yasalarla bağlı olmayan, onların dışında bulunan adaleti anlatır. Yasaüstü adalet yasalardan önce ve sonra vardır. Yasaların varlığı, yokluğu ve değişmesi bu anlamda adalet için önemli değildir. Bu adalet her zaman ve her yerde varolduğu için yasalarla herhangi anlamda bağlılığı yoktur. Doğal hukuk görüşünü savunanların ileri sürdükleri yasaüstü adalet, bir başka anlamda adalet ülküsü veya düşüncesidir. Adalet düşüncesi ise insanlıkla beraber varolmuş, gelişmeler göstermiştir. Yasaüstü adalet bir açıdan yasal adaletin öncüsü olmuştur. Yasaların ortaya konmasıyla beraber yasaüstü adalet anlayışının bazı bölümleri yasallık kazanır. Yasal adalet yasaüstü adalete oranla daha dar kapsamlıdır.

c – NESNEL ADALET – ÖZNEL ADALET

Bu ayırım adalet kavramının kişiye özel veya kişilik dışı bir kavram olmasına dayanmaktadır. Öznel adalet, erdem anlamında kişisel bir özelliği deyimlemektedir. Kişinin bu özelliği, diğer anlamda erdemliliği onun sürekli biçimde haklı olana yönelmesini, hakkı yerine getirmeğe uygun bir düşünce ve tutumunu, herkese kendisine düşeni vermek, uğrundaki sürekli adaleti gerçekleştirmeye yönelen bir düşünce, tutum ve değişmez bir çabayı gösterir. Buna göre öznel adalet, olarak adalet severlik anlamında gerçekcilik, yardımseverlik gibi diğer erdemlerle yanyana bulunur, ve kişilerin belirli bir karakter değerini belirtir. Ne var ki, bu erdem aynı zamanda zorunlu olarak adaletli bir kimsenin adaleti sevenlerin diğer kimselere olan somut davranışında uyacağı ilişki biçiminin adaletli olup olmadığını, başka bir deyişle adalet açısından değerini belirtmez. Sürekli olarak hak uğrunda çabalar gösteren kimselerin tek tek somut durumlarla neyin hak, daha doğrusu adaletli olduğunu önceden bilmeğe gereksinmesi vardır. Öznel adalet kişinin içinde ve düşüncesinde varolan adalettir. Erdemlilik olarak kişinin karakter yapısına sahip olması gereken bir özelliktir. Toplumda adaletli bir düzenin gerçekleşebilmesi için kişilerin yapması gereken, üzerine düşen görevler, temelde öznel adalet kavramının kapsamı içine girer. Öznel adalet kişilerle beraber

değişir. Kişilerin adalet anlayışlarının benzer olması beklenemez. Karakter kadar eğitim, bilinç düzeyi ve dünya görüşü gibi ögeler öznel adaletin belirlenmesinde önemli roller oynarlar.

Öznel adaletin dışında kalan adalete ise bu ayırıma göre nesnel adalet denir. Nesnel adalet öznel olandan önce de sonra da vardır. Bu adalet artık kişinin bir özelliğini değil, tamamen aksine onun bu özelliğine uygun olarak somut durumlarda yerine getireceği ilişki biçiminin bir özelliğini deyimler. Burada ilgilenilen adalet de, bu anlamdaki nesnel adalettir. Çünkü insanlar arası ilişkileri düzenleyen kuralların tümü olarak hukukun bu düzenlemede gerçekleştirmesi gerekli olan adalet söz konusudur.

Aslında bütün insanlar için ortak geçerli, kesin ve değişmez nesnel adalet düzeni yoktur. İnsanlar eski zamanlardan beri belirli düzenler içinde, belirli yasalara bağlı olarak yaşıyorlardı. Yaşadıkları düzenin adaletli olup olmadığını düşünmüyorlardı. Ancak gelişmenin belirli bir aşamasında insanlar içinde bulundukları düzene karşı hoşnutsuzluk duymağa başladılar. Hoşnut olmayanlar duygularını yaşadıkları düzene adaletsiz damgasını vurarak, onun yerine adaletli bir düzenin getirilmesini isteyerek ortaya koydular.

Nesnel adalet düzene karşı duyulan ortak adaletsizlik düşüncesinden kaynaklanmıştır. İnsan önce var olanı değiştirmek isteğindedir. Başlangıçta, gerçekten adaletli bir düzen hakkında insanlar belirsiz olumlu bir düşünceye sahiptiler. İnsanların adaletli olduğundan dolayı gerçekten uyum gösterebilecekleri düzen, hakkında tam bir davranış konamayan amaç olarak kalmaktadır. Nesnel adalet gerçekleştirilmesi zor bir düzendir.[30] Gelişme sürecinin sürekliliği sonsuza dek adaletli bir düzeni olanaksız kılmaktadır. Adaletsizliği belirlenerek değiştirilen bir düzenin yerine getirilecek yeni düzene karşı da benzer tepki ve hoşnutsuzluk doğabilecek ve bu duygular adaletsiz düzenin yerine adaletli bir düzenin getirilmesi yolunda bir akım yaratacaktır. İnsanların yeterli doyuma ulaşabileceği gerçekten adaletli bir düzen, gelişmenin insanları tam

(30) Aster, Ernst von - Hukuk Felsefesi dersleri, İÜHF Talebe cemiyeti yayını, İstanbul 1943, s. 109- 110

yaklaştıramadığı bir amaç olarak kalmaktadır. Toplum yapısında zamanla oluşan değişimler nesnel adalete ulaşılmasını önlemektedir.

Tüm özelliklerin üstünde bir nesnel adalet, ülkü olmaktan ileriye gidememektedir. Öznel adalet duygusu ile davranışa geçen insanların düşüncelerinde oluşturdukları nesnel adalet bir arayıştan öteye ulaşamamıştır. Nesnel adalet genelde insanların öznel adaletli davranışlarından oluşmaktadır, ne var ki gene insanların bireysel tutumları ile geçersizlik kazanmaktadır. Öznel adalete oranla nesnel adaletin gerçekleşme olanağı daha sınırlıdır. Bu nedenle ülkü olarak kendi düzeyinin ötesine gidemez.

d – DAĞITICI ADALET – DENKLEŞTİRİCİ ADALET

Bu ayırım adalet konusunda en eski ve yaygın olanıdır. Özellikle dağıtıcı adalet konusunda çok durulmuştur. Adaletin dağıtıcı yanı zamanımızda giderek önem kazanmaktadır. Öncelikle Aristo dağıtıcı adalet konusunu işlemiş ve adaleti dağıtıcı - düzeltici biçiminde ikiye ayırmıştır. Ona göre dağıtıcı adalet, mal onur paylaştırılmasından herkesin yeteneğine ve toplum içinde sahip bulunduğu koşullara göre kendine düşeni almasıdır. Böylece eşit durumda bulunan insanların eşit şeylere sahip olacakları ilke biçiminde getirilmektedir. Eğer insanlar eşit yetenekte değilse onlara eşit işlem yapılması eşitlik ilkesinin çiğnenmesi anlamına gelir. Dağıtıcı adaletin asıl amacı kişiyle veya toplumla devlet arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Kişinin devlete karşı ödevlerinde yeteneklerine ve durumuna göre değişiklikler göstermesi dağıtıcı adaletin gereği olarak yerine getirilir, böylece tüm ayrıcalıklar gözönünde tutulmuş olmaktadır.(31)

Dağıtıcı adalet toplumsal gereksinimler sonucunda ortaya çıkmıştır. İstekler ve bunların karşılığında verilenler yetersiz kaynaklardan sağlanıyorsa toplum giderek bir çıkmaza sürüklenecektir. Dağıtıcı adalet işte bu noktada ortaya çıkmakta, sınırlı kaynakların kullanılması ve doyumsuz istekler arasındaki çatışmalarla ilgili yeni

(31) Dias, R. W. M - Jurisprudence, Fourth edition, London 1976, s. 66

düzenlemeler ve kurallar getirmektedir.[32] Kaynaklar ve mallar ile istekler arasında denge kurar, dengesizlik eğilimlerine karşı önlemler getirir.

Dağıtıcı adalet; toplumdaki ürün, yarar ve yüklerin herkesin kendi payına, kendi yeteneklerine, gereksinmelerine, özelliklerine göre düşeni sayısal bir eşitliği asıl alarak saptamaktır.[33] Toplumsal yaşamın tüm yarar ve yükünün toplum üyelerine dağıtımı bu ilke çerçevesinde yapılmaktadır. Böyle bir dağıtımda hepsi aynı yetenekte, özellik ve gereksinmelere sahip olmadığı için, insanların yalnızca sayısal ve görünüşteki bir eşitliğe göre işlem görmeleri adaletsizlik yaratır. Gerçek anlamda eşitlik, bireysel ve toplumsal değerleri açısından eşit olmayan insanlara eşitsiz işlem yapmaktır. Bu nedenledir ki, bu tür bir adalet eşit bir orantı ile gerçekleşmektedir. Dar anlamda dağıtıcı adalet orantılı bir eşitlik düşüncesinin ürünü olarak benimsenir. Salt eşitlik herkese eşit olanın verilmesini gerektirmektedir. Oysa her insana eşit olanın verilmesi, herkesin eşit bir işleme uyruk tutulması bazı durumlarda kesinlikle eşitliğin bozulması sonucunu yaratır. Nitekim uygulamada karşılaşılan örnekler bu durumu doğrulamaktadır. Herkesin salt eşitlik gerçeğince ele alınmamasında da bir eşitlik sözkonusu olabilir. Çünkü bireylerin yetenek, değer, yapı ve gereksinmeleri benzer düzeylerde değildir. Burada artık salt ve sayısal bir eşitlik değil, bireylerin yetenek olarak ve değerlerine uyan orantılı eşitlik vardır. İnsanların doğal eşitsizliğine dayanarak orantılı bir eşitliği kendisine ölçü yapan dağıtıcı adalet, özellikle birey ile toplum arasındaki ilişkilerde yarar ve yüküm dağıtımında egemen bulunur. Nitekim topluma daha çok hizmet edenlerin daha çok almalarında, yetenekleri ve gördükleri işin önemine göre çalışanlar arasında ayırımlar gözetilmesinde daha çok gereksinmesi olanlara toplumca daha fazla yararlar sağlanmasında olduğu gibi, yükümlülüklerin dağıtımında da gelir kaynağı az olanların ortak giderlere, geliri çok olanlardan daha az ölçüde katılmaları genel anlamda dağıtıcı adaletin buyruğudur.

(32) Bowie, Norman E. - Towards a new theory of distrubitive justice, 1971 Amherst, s. 4.

(33) Çobanoğlu, Rahmi - Hukuk felsefesi ders notları (teksir) İst. 1968 s. 184

Dağıtıcı adaletin istediği eşitlik herkesin eşit bir işleme uyruk tutulmasını gerektirmemekle birlikte, yine de yetenek gereksinme ve değerleri bakımından aynı koşullarda bulunan kimselerin eşit tutulmasını, tek başına bireyin sahip olduğu özellikler ve ayrılığın göz önüne alınmamasını gerektirir. Çünkü herkesin gereksinmesi, yetenek ve değerlerine göre ele alınmasında tam anlamıyla bireyselleştirme, birden çok kimseleri benzer işlem içine alma olanağını ve böylece de her eşitliği ortadan kaldırır.

Dağıtıcı adaletin çeşitli yönleri vardır. Bir açıdan ceza hukukuna da kaynaklık etmektedir. Cezaların ağırlığı suçun toplumda yarattığı karışıklığın, huzursuzluğun ağırlığı ve suçlunun bireysel sorumluluğu ile uygun oranda olmalıdır. Yararların yanısıra yükümlerde de orantı gözönüne alınmalıdır. Çağımızda artan sorunlar karşısında dağıtıcı adalet, adaletin en çok önem kazanan ve görülen türü düzeyine gelmiştir.

Bu ayırımın ikinci türü denkleştirici adalettir. Dağıtıcı adalet dışında kalan adalet bu deyim ile belirtilir. Denkleştirici adalette sözkonusu olan, yapılan herhangi bir zararın sonuçlarını kaldırmak, ödemek veya onarmak yoluyla yeniden eski durumun sağlanmasıdır. Zararın ödenmesi, zarara uğrayanın karşı karşıya kaldığı haksızlığı giderme, dolayısıyla bozulan çıkarlar dengesini yeniden kurma açısından adalet düşüncesinin gereklerine uygun bir davranış olur. Zarar yapan kimsenin ödemekle katlandığı bu yüküm kendi kötü davranışının zorunlu bir sonucu olduğu için adalete aykırı düşmek şöyle dursun onu gerçekleştirmeğe yardımcı olur. Kötülüğün karşılığı zararı yapan kimsenin payı, bu davranışına uygun olan işlemi görmektir.(34)

Denkleştirici adalet, özellikle bireyler arasında mal ve hizmetlerin değiş tokuşunda uygulanır ve temelini, edim ile karşı edimin, örneğin mal ve karşılığının salt ya da sayısal denebilecek bir eşitliği düşüncesi biçimlendirir. İnsanın hukuk duygusunun simgesi olan eşitliğin bu anlamda uygulanması herkese eşit olanın verilmesi biçiminde deyimlenebilir. Bu tür adalet gereğince hiç kimsenin verdiğinden daha fazlasını almamalı, bu açıdan herhangi bir üstünlüğe sahip olmamalıdır.

(34) Abadan, Yavuz - Hukuk Felsefesi dersleri, AÜHF yayını, Ankara 1954 s. 103

Aksi taktirde başkasının bir şeyine sahip olmak durumunda kalır. Bu yüzden bozulmuş olan dengenin yeniden kurulabilmesi için o şeyi gerçek sahibine vermesi gerekir. Ayrıca zarar veren kişinin zararını karşılayabilecek ölçüde ödenek vermesi gerektiği gibi ceza ile suç arasında da uygunluk bulunması. denkleştirici adaletin öngördüğü salt eşitliğin gereği olarak benimsenir.

Denkleştirici adalet genelde bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri düzenler. Yasal adalet bireylerin toplumla olan ilişkilerini biçimler. Karşıt çıkarlar arasında barıştırıcı ve denkleştirici dengeyi, uygulamada ne biçimde gerçekleştirebileceği sorunu her olayın özelliklerine göre ilgililerce çözümlenmesi gereken bir konudur. Yasaların belirlediği hak ve adalet ilkeleri ancak genel bazı ölçüleri içerir. Bu ölçülerin olaylara uygulanmasında somut durumun özelliklerini gözönünde tutmak gerekir. Kişiler arasında iş ve işlev bölüşümünü, karakter ayrılığını, çalışmaların değerini ve diğer özellikleri gözönüne almadan çıkarlar dengesi kurma olanağı pek yoktur. Anlaşmazlıkları önleyebilecek adaletli bir denge, kişisel özellikleri gözönüne almadan oluşturulamaz. Anlaşmazlıkları önleyecek adaletli bir denge; kişisel özelliklere, zaman ve durumun gereklerine göre değişen çıkarları gözönüne almakla kurulmuş olur. Haklı dengenin kuruluşu açısından herkesin payı duruma göre değişir. Gerçekleşmesi istenen adaletin dayandığı koşullar her durumda farklı olabilir. Herkesin payını, herkesin hakkını anlaşmazlık sırasında belirleyecek ilke; koşullara bağlı çıkarlar durumudur. Karşı yanların benzer olması durumunda, ilgililer arasında haklı bir çıkarlar dengesinin kurulabilmesi, herkesin aynı paya sahip olmasına bağlıdır. Böyle bir durumda adalet düşüncesi eşitlik ilkesi ile birleşmiş olmaktadır. Aksi olursa; koşullardaki eşitsizlik, payların eşit oranda değişmesini gerektirir. Yasalarda bu ilkeler gözönünde tutularak düzenlemelere gidilir.[35]

Denkleştirici adalet terimi, değişme anlamına gelmektedir. Bu tür adalet, genellikle insanlar arasında sözleşmeler sonucunda ortaya çıkan mal ve hizmet değişimlerinde kendisini gösterir ve bu gibi durumlarda uygulanır. Temelinde eşitliğin sağlanması amacı yatan bu

(35) Abadan, Yavuz - A.g.e., s. 102

adalet, dağıtıcı adaletin aksine sayısal anlamda bir eşitlik düzeninin kurulmasını gerektirir. Öyle ki, bir değişim sırasında bir kimse değer verdiğinden daha fazla birşey alırsa, başkasına ait bir şeye sahip olma durumunda kalır ve bozulmuş olan dengeyi yeniden kurması için o şeyi eski sahibine geri vermesi gerekir. Bu nedenle ödünç alan kimse, ödünç olarak aldığını ödemeye zorunlu olduğu gibi iş ilişkilerinde ücretin arzedilen emeğin değerini karşılaması zorunludur.

Denkleştirici adaletin getirdiği eşitlik ölçüsüne göre, hiç kimse başkasının kişiliğini veya malını kendisine uyruk kılamaz. Hiç kimse başkasının zararına zenginleşemez, başkalarının zararına bazı mallar kazanamaz. Denkleştirici adaletin o derece genel bir anlamı vardır ki, yalnız sözleşme ilişkilerinde değil aynı zamanda bireyler arasındaki tüm ilişkilerde de kendisine uygulama alanı bulur. Bu tür adalet, başkasına verilmiş zararın karşılanması yükümünün hukuk açısından ele alınan tüm bireysel haklarının temelini oluşturur. Kişisel ilişkilerin tümünde denkleştirici adalet sözkonusudur.

C – ADALETİN GÖRÜNÜMLERİ

Adalet kavramının çok yönlü yapısı nedeniyle, bu kavram tek durumda veya biçimde ortaya çıkmaz. Çeşitli anlamlara gelmesi nedeniyle bu anlamların söz konusu olduğu koşullarda ortaya çıkan aykırı durumlar bazen kavrama birbirine tümüyle karşıt görünümler kazandırabilmektedir. Adaletin içine sürüklendiği bu gelişim, kavramı zamanla boş bir kalıp durumuna düşürmüştür. Olaylar, ortamdaki gelişmeler, koşullar, sonuçlar, algılar ve düşünceler kavramın içeriğini ve görünümünü değiştirmiştir. Adaletin çeşitli görünümlere sahip olması kavramın göreli yapısını belirleyen önemli ögelerdendir.

Adalet kavramı, bazan bir anlama bazan de birkaç anlama gelebilir. Öyle ki, bir durumda eşitliğin sağlanması adaleti gerçekleştirebilir, başka durumda ise yeterli olmayabilir ve başka şeylerin de yapılmasına gereklilik duyulabilir, örneğin özgürlüğün sağlanması da adaletli bir duruma kavuşulması için zorunlu olabilir. Bu nedenle insanları adalet aramaya yönelten nedenleri iyi bilmek ve yerinde değerlendirmek gerekmektedir. Hakların yerini bulması, herkesin hakkının verilmesi hiçbir zaman tek yönlü bir iş değildir.

Ayrıca adalet kavramını açıklayanlar bazan belirli anlamlar verirken başka kavramlara dayanmışlardır. Bu tutum da değişik adalet görünümlerinin ortaya çıkmasında geniş çapta etkin olmuştur. Adalet kavramının görünümlerinde değişik kavramlara dayanmak kadar birbirinden çok ayrı yorumların da etkileri olmuştur.

1- ADALET VE EŞİTLİK

Adaletin en yaygın görünümü eşitlik biçimindedir. Dağıtıcı ve denkleştirici adalet incelenirken adaletin ne derece eşitliğe dayandığını hem oransal, hem de sayısal eşitliğin adalet için ne ölçüde önem taşıdığı görülmüştü. Adalet ile eşitlik bu nedenle birbirine çok yakın kavramlardır, bazan aynı anlama geldiklerinden özdeş duruma da yükselebilirler. Adalet temelde eşitlik ögesini içerir. Ne var ki, ada-

leti eşitliğe indirgeme çabası adalet ile eşitlik arasında bir özdeşlik kurma girişimi olarak görülebilir. Bu arada birey ve toplum ilişkisi temellendirilmektedir.

Adalet bir bakıma "yarar ve zarar da eşitlik olarak" tanımlanabilir. (36) Hukukun özüne ve amacına belki de en uygun olan tanım budur. Eğer eşitlik olacaksa her yönüyle olmalıdır. İşte adalet ancak böyle bir durumda gerçekleşebilir. Tek yanlı bir eşitlik adalete ulaşmakta yetersiz kalabilir. Çok yönlü bir eşitlik adaletin varoluş ortamını hazırlayabilir. Eşitliği ise bu nedenle adaletin mantıksal temeli olarak nitelemek olasıdır. (37) Bu ölçüde birbirine yakın ve bir anlamda özdeş olan kavramların uygulamada benzerlik göstermesi yadırgan-mamalıdır. Eşitliğin olmadığı yerde eşitlik adalet olarak aranır. Eşitliğin bu noktada sağlanması adaletin yerine gelmesi anlamındadır. Eşitlikle beraber adalet de kendiliğinden gelecektir.

Eşitlik bir anlamda eşit bir ölçeğin asıl alınmasından doğar. Hukuk, niteliği gereği ancak eşit ölçeklerin uygulanmasından oluşabilir. Doğal ve toplumsal çarpıklıkları önleyebilmek için hukuk eşitliğe uygun değil aksine aykırı olmak gerekirdi. Hukuk, toplumun hiçbir zaman ekonomik yapısından ve bu yapı tarafından belirlenmiş olan kültürel gelişimden daha yüksek yerde bulunamaz. Herkesten yeteneklerine göre, herkese gereksinimlerine göre ilkesi hukukun temeli olursa hem eşitlik hem de adalet aynı anda gerçekleşme şansına sahip olurlar. (38) Hukuk düzeni içerisinde eşitlik ve adalet ilkelerini yüce ilkeler ve en son gerçek diye ileri sürmek anlamsızdır; eşitlik salt eşitsizliğin, adalet ise salt adaletsizliğin antitezi olarak vardır. Günümüze dek uzanan geçmişin, tarihsel süreç açısından sonsuz adalet ve gerçeği oluşturması olanaksızdır. Gerçek, eşitsizlikleri içerdiğine göre adaleti tam ve sonsuz bir anlamda içermektedir. Eşitsizlikten ancak koşullar arasında eşitlik sağlandıktan sonra sözedilebilir. Kimin ötekinden daha yüksek olduğu ancak bütün insan-

(36) Leys, Wayne A. R. - Justice and Equality, Ethics Yalume L XII, October, 1956. Nol s. 22

(37) Wilson, John - Equality, London, 1966, s. 153

(38) Marx, K - Engels, F - Gotha ve Erfurt programların eleştirisi, Sol yayınları, Ankara 1969, Çev.: M. Kabagıl s. 148

lar bir noktaya geldikten sonra söylenebilir.[39] Toplumsal koşulların sürekli değişkenliği eşitliğin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Eşit ölçeklerin asıl alınmasında yeterli bir durum sağlanamamaktadır. Bu açıdan adaletin belirgin sınırlarla ortaya konulması da zorlaşmaktadır.

İnsanların tümünün yalnızca insan olarak birçok ortak değerlere sahip bulundukları düşüncesi eskidir. Çağdaş eşitlik isteği bu düşünceden ayrıdır. Bu istek, insanların ortak niteliklerinden, insan varlığı ile eşitliğinden, tüm insanların eşit bir siyasal ve toplumsal değere sahip olma haklarının türetilmesinden doğar. İlk bağıntılı eşitlik düşüncesinden devlet ve toplum içinde hak eşitliği sonucunun çıkartılabilmesi ve bu sonucun doğal, açık bir olgu olarak görülebilmesi için binlerce yıl geçmiştir. İlk toplumlarda, ilkel ortaklıklarda hak eşitliği olsa olsa ortaklık üyeleri arasında söz konusu olabiliyordu. Kadınlar, köleler, yabancılar ise bu eşitlik uygulamasının dışında kalıyorlardı. Zamanla bu ayrımlar, toplumsal savaşımlar sonucunda silindi. Kölelik ve benzeri ayırımlar kalktı, hukuk düzenleri tüm insanların eşitliği ana ilkesine göre kuruldu. Ekonomik ilişkilerin eşitlik ve adaleti gerektirdiği durumlarda feodal engeller karşı dikiliyordu. Feodal eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasıyla hak eşitliğinin kurulması isteği toplumun ekonomik gelişimi tarafından gündeme getirildikten sonra genişleyen boyutlar kazandı. Toplum içinde sınıfsal ayrıcalıkların yokedilmesi yolunda sürdürülen savaşımların başarıya ulaşması eşitlikle beraber adaleti de getirmiştir. Yasal eşitlik toplumsal konuma göre varolan doğal eşitsizliği gizleyen biçimsel eşitlik olmaktan kurtulmuş ve gerçek anlamda özüne kavuşmuştur. Yasal gerçeklikle toplumsal gerçekliğin bu noktada buluşmaları adaletli bir düzene kavuşulmasını sağlamaktadır.[40]

İnsanların doğuştan eşitsizlik içinde dünyaya geldikleri ve doğanın kendi yapısının eşitsizlikçi bir düzene dayandığı ileri sürülmüştür. Yasaların yapılması, mülkiyet hakkının düzenlenmesi, eşitsizliğin toplumda ilk aşaması, yönetimlerin oluşması ikinci aşama, son aşamada

(39) Brecht, Bertold - ME-Tİ, Tarihte diyalektik, Günebakan yayını İstanbul 1977, Çev.: Ahmet Cemal s. 99

(40) Schlesinger, Rudolf - Marksizm ve Sovyet hukuk teorisi, Sinan yayınları, Çev.: Metin Aktan, İstanbul 1974, s. 34

yönetici gücün yasadışına düşmesi oldu.[41] Yasal düzenler kurulurken eşitsizliğin tüm olarak kaldırılmaması bazan adalet kavramının anlamını değiştirmiştir. Eski Yunan'da her sınıfın ayrı erdemlere sahip olduğu tabakalı bir düzen kuruldu ve savunuldu. Yöneticiler bilgelik, savaşçılar yiğitlikle ölçüldüler. Adalet toplumda bütün insanların ve sınıfların başkalarının işlerine karışmadan üzerlerine düşen görevi yerine getirmeleridir. Kişiler birbirlerinin işlerine karışırlarsa kargaşa çıkar ve adaletli düzen yıkılır. Herkesin görevini ve ölçüsünü bilmesi gerektiğine inanan bu adalet anlayışı eşitsizlikçilikle özdeşleşmiştir. Zamanımızın eşitlikçi adalet anlayışına karşıt düşmektedir.[42] Hakların ve yetkilerin sınıflar arasında eşitsiz dağıtıldığı bir toplumda, bu dağıtımın temelde adaletli olduğu veri sayılırsa, bir kişinin sınıfının görev ve yetkilerini aşması, kuralı çiğnemek dolayısıyla adaletsizlik sayılacak, belirlenen sınırlar içinde kalması ise adaletli bir davranış olarak görülecektir.

Adalet ve eşitlik kavramları arasındaki ilişkiler çok yönlüdür. Zaman zaman adalet eşitsizlik olarak sayılabildiği gibi eşitlik olarak da görülmüştür. Toplumların zamana ve koşullara göre değişkenlik gösteren değer yargıları bu duruma başlıca neden olmuştur. Tarih boyunca gelişmeler ise eşitlik kavgasının toplumda adaletli düzen kurma amacıyla doğduğunu göstermektedir. Adaletin eşitlik biçiminde görünümü kavramın göreli yapısına başlıca örnektir.

2 - ADALET VE ÖZGÜRLÜK

Adalet kavramının ikinci önemli görünümü özgürlük biçimindedir. İki kavram arasındaki ilişkiler çok yönlüdür. En başta iki kavramın birbirinin varlık nedeni olduğu söylenebilir. Adalet olmadan özgürlük tümüyle olamaz. En alt düzeyde varolabilmeleri birbirlerinin varlığına bağlıdır. Özgürlüğün kısıtlı olduğu yerlerde baskı ve yasadışı

(41) Rousseau, Jean Jacques - İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı, Anadolu yayınları, Çev.: E. Başar. Ankara 1968, s. 164.
(42) Russel, Bertrand - History of Western philosophy, London 1965 Unwin Books, s. 842

eğilimler giderek artacağı için adaletin gerçekleşmesini sağlayan dengeli ortam kendiliğinden kalkacaktır. Eğer koşullar bu eğilimler karşısında iyice yetersiz kalırsa adaletsiz bir düzene doğru gidilebilir. Özgürlük adaletin hem özel bir görünümüdür, hem de başlıca gerçekleşme koşuludur. Bu nedenle özgürlüklere saldırı veya kısıtlama girişimleri eninde sonunda adaleti sarsar, ortadan kaldırabilir. (43) Özgürlükler içerisinde kendiliğinden oluşacak dengeli durum adalet için amaçlanan erektir. Özgürlük gibi adalet de toplum içindeki ilişkilerde düzenleyici ve yönlendirici bir ögedir. Aynı yönde biraraya gelen bu iki kavramın zaman zaman bir noktada kesişmesi ve birbirlerinin görünümüne girmesi olanaklıdır. İşlevleri açısından ele alındığı zaman adaletin özgürlük biçiminde belirmesine daha çok rastlanmaktadır.

İnsanlık tarihinde ağır basan yanlardan birisi de özgürlük için verilen savaşlardır. Özgürlüğe kavuşma tüm toplumların başlıca amacı olmuştur. İnsan yaradılışında özgürlük tutkusu önemli bir yere sahip olmuştur. (44) Yaradılıştaki bu ana özellik toplumların yapısına ve gelişme sürecine önemli sonuçlarla yansımıştır. Doğal olan insanın özgür olmasıdır. Özgürlüğün kök anlamı tutsak olmamakla belirmiştir. Özgür kişi kendi buyruğunu kendi veren kişidir. Bu nedenle başkalarının istediğini değil; kendi istediğini yapar. Özgürlük kök anlamda buyrultu işidir. Bireysel buyrultuya bağlı olmaksızın kişinin isteğini dile getirir.

Özgürlük sözcüğü kadar çok çeşitli anlam verilmiş az sözcük vardır. Kimileri, özgürlüğü önceden kendisine sınırsız bir zor kullanma yetkisi verilmiş kişiyi düşürmekte kolaylık, kimileri de boyun eğecekleri kişiyi seçme yetkisi olarak anlamlandırmışlardır. Bazıları ise silahlanmak ve zor kullanma hakkı olarak benimsemişler, bazıları da yapacakları yasalarla yönetilmek sanmışlardır. Her kişi veya toplum kendi geleneklerine ya da eğilimlerine uygun düşen anlamları özgürlük kavramına vermişlerdir. (45) Zamanla hukuksal yorumlar da

(43) Çağıl, Orhan Münir - A.g.y., s. 1-4
(44) Dewey, John - Özgürlük ve kültür, Çan yayınları, Çev.: V. Günyol İstanbul 1964, s. 9-11
(45) Hançerlioğlu, Orhan - Başlangıcından bugüne özgürlük düşüncesi, Varlık Yayınları, İstanbul 1966, s. 49

getirilmiştir. Kimi yasaların yasaklamadığını yapabilmek, kimi de yasaların izin verdiği herşeyi yapabilmek biçiminde kavramı açıklamışlardır. Kavramın açıklamalarında değişkenlik tıpkı adalette olduğu gibi göreli bir yapısı olduğunu gösteriyor. Görelilik aradaki ilişkinin daha da belirsizleşmesine yolaçıyor.

Özgürlüğün ne olduğunu belirlemeden önce, ne olmadığını belirlemek gerekir. Özgürlük insanın tüm koşullardan, çevresel etkilerden, güdülerden bağımsız olarak herşeyi seçip seçemiyeceği sanısına dayanan bağımsız bir istem değildir. Gene özgürlük kimsenin ve herkesin tam dilediği gibi, her esintinin dileğin veya eğilimin gerektirdiği gibi yaşama hakkı değildir. Toplumda belirli bir kesimin veya sınıfın geri kalanlar zararına yaşayıp gelişmesi özgürlüğü de gerçek değil, görünüşteki bir özgürlüktür. Bu ayrılıkları gözözünde tutmadan kavramın tam anlamını belirlemek olanaksızdır. [46]

En geniş anlamında özgürlük ancak toplumda birlikte yaşayan insanların en yüksek mutluluğu için sözkonusu olabilir. Toplumsal mutluluğun elde edilebilmesi için bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerinde özgür olmaları zorunludur. Özgürlük hem ulaşmak istenilen amaç, hem de o amaç için kullanılacak araçlardır. İnsanların istediği yaşamda yer alabilecek tüm iyi şeyleri kapsadığı için amaç sayılabilir. Ancak insanların şimdiki ve gelecekteki tüm isteklerinin karşılanabilmesi kolay sağlanamıyacağı için özgürlüğe hiçbir zaman tam olarak ulaşılamaz. Özgürlük yaşamın her evresinde istekleri gerçekleştirme ve gereksinimleri karşılama yeteneği demek olduğundan aynı zamanda araçtır. Araç olarak adaletin gerçekleşmesine katkıda bulunur, amaç olarak adalet ile özdeşleşir ve adalet görünümünü kazanır.

Genel anlamda özgürlük hukukun yadsınması demektir. Hukuk baskı demektir, ancak baskının yokluğu özgürlükle beraber anarşiyi de beraberinde getirir.[47] Hukuk bir toplumsal düzen olarak temelde bir yetkiden kaynaklanır. Tüm kurallar ve düzenin ilkeleri bu kaynak

---

(46) Selsam Howard - Din, bilim ve felsefe, Bilim Yayınları, Çev.: A. Ant, İstanbul 1976, s. 154-158

(47) Cardozo, Benjamin N. - The paradoxes of legal science, New York 1947, s. 94

tarafından belirlenir. Kişilerin özgürlükleri yasa koyucunun getirdiği kurallarla güvence altına alınır. Herkesin özgürlüğü eşit düzeyde ele alınarak düzenlenir. Özgürlükler yasalarla düzenlenirken hem sınırlanır hem de güvence altına alınır. Bu nedenle konuya hem yasal hem de yasadışı açılardan bakmak gerekir. Yasal açıdan özgürlükler sınırlanırken çeşitli tehlikelere karşı güvence alınmakta, kişiler istedikleri zaman özgürlüklerini kullanabilmektedirler. Yasalar dışından bakıldığında özgürlük doğal bir olgudur ve hukuk düzeni ile karşıt düşmektedir. Aslında özgürlük kavramını yaratan en önemli nedenlerden birisi de baskı olmuştur. İnsanoğlu zamanla baskı yöntemlerine yönelmiş, özgürlük de buna tepki olarak doğmuştur. Baskının olmadığı ilk dönemlerde kimse özgürlük istemiyordu. Özgürlük istemi zamanla ayrıcalıklı kesimlerin ortaya çıkması ve toplumun çoğunluğuna egemen olmasıyla beraber gelişmiştir. Özgürlük eğiliminin içeriği baskının alacağı özel biçimlere göre değişir. Çeşitli baskıları karşılayan değişik özgürlükler vardır. Hukukla çelişen özgürlük aynı zamanda adaletle de çelişmektedir. Hukuk düzeninin adaleti gerçekleştirmek için getirdiği kalıplar ve kurallar bir açıdan da özgürlükleri sınırlamaktadır. Baskıya karşıt özgürlük ise bir noktaya kadar dengeyi oluşturduğu için adaleti sağlar, ne var ki beraberinde anarşiyi getiriyorsa varolan adaleti de ortadan kaldırır.

Sınırsız özgürlük her yerde anarşi ile beraber adaletsizlik yaratır.(48) Özgürlüğün bir noktadan sonrası kendine karşıt bir noktaya ulaşabilir. Özgürlüğün sınırsız olması, bir noktada özgürlükleri yoketme özgürlüğünü de beraberinde getirmektedir. Özgürlükleri korumak asıldır, bu nedenle bazı sınırlamalar getirmek bunları benimsemek gerekir. Hukuk düzeninin; adalete yönelik içerik taşıyan yasaları ve özgürlükleri koruyabilmek için onları denetlemek, gerekli gördüğü yerlerde ise sınırlamak zorunluluğu vardır. (49) Adaletin yolu hiçbir zaman özgürlüklerin yadsınmasından geçmez. Hukuk düzeni adaletin gerçekleştirilebilmesi için nerede, hangi koşullarda ve ne zaman

(48) Russel, Bertrand - Siyasal İdealler, Köprü yayınları, İstanbul 1966, Çev; M. Harmancı, s. 62
(49) Dias, R. W. M. - Jurisprudence, London, 1976, Butterworths, s. 139-140

özgürlüklerin kullanılmasına izin vereceğini bilmelidir. Özgürlüğün denetimi, sınırlama veya baskı yolu ile olsun yetkinin tümüyle tanımasından daha çok zorluklar içermektedir. Toplumsal yaşam, kamu yararı gibi nedenlerle, bazı özgürlükler bir haklılık derecesinde sınırlandırılabilinir. Bu sınırlamaların insan kişiliğini ezmesini, özgürlükleri ortadan kaldırmasını önlemek gerekir. Toplumsal düzenin amacına dönük işlemesi için hukuksal ilkeler getirmek, özgürlükleri yasalarla belirlemek gereklidir. Herkesin özgürlüğünün birbirlerinin özgürlükleri ile sınırlı olduğu benimsenmelidir. Özgürlüğün sınırı ancak yasalarla çizilebilir. Yasa ancak topluma zararlı davranışları önlemeğe yetkilidir. Yasalar tarafından yasaklanmamış herşey kişilerce yapılabilir. Hiçkimse yasaların emretmediği herşeyi yapmak için zorlanamaz. Özgürlükleri bir düzene sokmak ve sınırlamak uygulanmalarını sağlamak bakımından da önem taşımaktadır. Sınırlama ya kamu düzeninin kurulması belirli bir nedenle ya da sınırsız bir özgürlüğün diğer özgürlükleri yoketmemesi için yapılır. Aslında özgürlüklerin sınırlandırılması genellikle benimsenmekte, ne var ki istenen adaletli düzen ve yarar açılarından bu sınırlandırmanın ölçüsünü bulmak zorluklar yaratmaktadır. Bazen bir özgürlük konusunda bile çeşitli çelişmelere düşüldüğü bir özgürlüğün diğer özgürlükleri ortadan kaldırabildiği görülebilmektedir. Bu özgürlük kendi içinde çelişmeye düşebileceği gibi başka özgürlüklerle de çelişme gösterebilir.

Toplumda adaletin gerçekleşmesi için özgürlükler denetlenirken veya sınırlanırken özgürlüklerin özünü korumağa dikkat edilmelidir. Kamu düzeni, genel yarar gibi gerekçelerle de olsa, sınırlamaların özü hiçbir biçimde ortadan kaldıramıyacağı genel bir ilke olarak benimsenmiştir. Özgürlüklerin özünün ne olduğu konusunda kesin bir anlaşma yoktur. Bu sorun temelde yer ve zaman koşullarına göre değişen bir değerlendirme ile ilgilidir. Özgürlüklerin anlam ve kapsamının koşullarla beraber değişmesi özünü de değişken yapmıştır.(50) Adaleti gerçekleştirmek için sınırlama veya denetime yönelirken, özü yoketmek tam anlamıyla karşıt bir durum olarak adaletsizlik yaratabi-

(50) Akın, İlhan - Temel hak ve özgürlükler, İÜHF yayını, İstanbul 1971, s. 123-124

lir. Özün korunması adaletsiz durumların ortaya çıkmalarını önleyebilir. Adalet her zaman biçimsel önlemler veya girişimlerle sağlanamayabilir. Bazen özün korunması yeterli olabilir. Özgürlüğün adaletin gerçekleşme biçimi olarak özünü saklaması zorunludur. Özün yitirilmesi, biçimin yetersizliğini adaletin gerçekleşmesinde doğurabilir. Biçimsel eksikler her zaman giderilebilir, öz için aynı şey söylenemez.

Adalet insanlar için ne denli önemli ise özgürlük kavramı da o denli önemlidir. Adaletin bir olanak olmaktan çıkıp bir gerçek durumuna dönüşmesi için özgürlüğe gereksinmesi vardır. Adalet ve özgürlük beraberce hukukun asıl temelini oluştururlar. Bu gerçeklik aynı zamada insanlık denilen daha üstün bir gerçekliğin içeriğini oluşturup geliştiren neden ve değerlerden biridir. İnsanın değerleri gerçekleştirmesi topluma bağlıdır. Toplumsal ortamın bozukluğu değerlerin gerçekleşmesini ve güncelleşmesini engeller. Özgürlükler yolu ile insan gerçekliğe, değerlere ve doğruya ulaşır. Yaratılan her erek, yapılan anlamlandırma özgürlüklere dayanarak verilen ve uygulanan her karar insanların sorumluluğunun kanıtıdır, dolayısıyla özgürlüğün önemini gösterir. Böyle olunca adalet değerini deyimleyen hukuk, devletten değil insanlardan ve onların özgürlüğünden ileri gelmektedir. Hukuk adalet ve özgürlüğe bağlıdır. Hukuk ve özgürlük, adalet ve insanlıktan geldiğine göre; devlete düşen hukuku biçimlendirdiği gibi özgürlüğü de biçimlendirmektir.

Hukukun adalete yönelen bir toplumsal yaşam düzeni olduğu düşünülürse, son ereğin insana yönelmek olduğu ortaya çıkmaktadır, çünkü temelde adalet insana özgü bir değerdir. İnsana yönelen hukukun, insanın özü olan özgürlüğe saygı göstermesi zorunludur. Özgürlüğü sağlayamayan hukuk düzenleri yasallıklarını ve geçerliliklerini yitirirler.[51] Hukuk açısından bakıldığı zaman adalet ve özgürlüğün epeyce içiçe girmiş kavramlar olduğu ortaya çıkmıştır. Öyle ki, birçok durumlarda adalet özgürlük görünümünde belirmektedir. Özgürlüğün o anda tanınmaması adaletsiz bir ortamın doğmasına

(51) Öktem, Niyazi - Özgürlük sorunu ve hukuk, İÜHF yayını, İstanbul 1977, s. 293

neden olabilmektedir. Adaletin gerçekleşmesi için kesin olarak özgürlüğün tanınmasının veya verilmesinin zorunlu olmasına çoğunlukla rastlanmaktadır. Adaletli bir yönetimin görevi özgürlüğü soyutluktan kurtarmak, somut bir düzene kavuşturmaktır.

3- ADALET VE NASAFET

Nasafet bir bakıma adalet ile eş anlamlıdır. Sözlüklere bakıldığı zaman, anlam karşılığı olarak adaletin verildiği görülmektedir. Adalet ile hem içiçe hem de karşı karşıya bir ilişki düzeni içindedir. Kısa tanımıyla nasafet somut ve belirgin olayların adaletidir.(52) Daha doğrusu adaletin somut olaylara uygulanmasıdır. Soyut karakterdeki yasaların somut yapıdaki toplumsal gerçekliğe uygulanmasında ortaya çıkan sorunlar ilk çağlardan beri gözönüne alınmış, hukuk uygulamasında adaletin yanısıra değerlendirilmiştir. Nasafet girintili çıkıntılı şeyleri ölçmek üzere, bükülebilir maddeden yapılmış bir cetvele benzetilmekte, girintili ve çıkıntılı nitelik taşıyan toplumsal gerçeklik için bu tip esnek bir adalet anlayışını deyimlemektedir. Böyle bir değer ölçüsüne gereksinme bulunduğu savunulmuştur. Durum bir bakıma etik değerin toplumsal gerçeklik tarafından belirlenmesine uygun düşmektedir. Toplumda doğru davranış tiplerinin saptanmasında etik değerler kendi koşulları içinde ele alınır. Yargılama buna göre yerine getirilir. Yasaların ve diğer yasal nitelikli düzenlemelerin boş bıraktığı ya da açıkca düzenlemediği her olay kendi öz koşullarına göre karara bağlanır. Yasaların açıkca düzenledikleri durumlarda bile adalete kesin karşıt düşen katı uygulama bir yana bırakılır, adalete uygun düşen uygulamalar yoluna gidilir. Bu noktada yetkililere ve yargıca varolan durumun tüm özel koşularını ele alarak değerlendirme yapabilme hakkı tanınmalıdır.

Hukuk kurallarının uygulanmasında doğru yola ulaşılabilmesi için kuralların öz anlamı, araştırılmalı, gerçek anlamın bulunabilmesi için özüne inilmelidir. Bazan kuralların öz anlamı, onu getirenlerin amaçlarının ötesindedir. Bir kural koyulunca, o kuralın uygulanabile-

(52) Özbilgen, Tarık - A.g.e. s. 259

ceği tüm durumlar önceden görülemez. Hukuk kurallarının anlamını onun koyucularının amaçları ile sınırlı saymak hukukun amacı açısından yanlış olur. Genel olarak hukuk kuralları ilk belirtildikleri zamanda öngörülemeyen bazı değer ve etkilere sahiptirler. (53) Yeni buluşların ve gelişmelerin neden oldukları sonuçların değerlendirilmesinde, hukukun genel amacı gözönünde bulundurularak davranılmalı, kuralların biçimsel olarak getirdikleriyle yetinilmemeli, biçimin ötesine giderek özündeki anlam çıkarılmalı ve bu anlamdan kalkılarak değişen durumlarda ortaya çıkan sorunlar karara bağlanmalıdır.

Hukukçu nasıl ki içeriğini tam olarak anlayabilmek için kuralı incelemek zorunda ise, kuralın uygulanacağı somut olayı da incelemekle görevlidir. Her durumda uygulayıcı veya yargıç, hukuk ve adalet açısından önemli olan konuları diğer konulardan ayırmalıdır. Bu gerçeği gözönünde tutanlar en büyük hukukun en büyük haksızlığa yol açabileceğini dile getirmişlerdir. Kurallarda kesinlik ve katılığın yarattığı adaletsiz durumlar, hukuk uygulamasında nasafete başvurmak zorunluluğunu yaratmışlardır. Nasafet hukukun aksayan ve hakları yerine getiremeyen yanlarını onarmak için gereklidir.

Nasafet, uygulamada bir kuralın çok genel ve yetersiz kalması durumunda ortaya çıkar. Kuralların uygulamasında bazı özel durumların yaratılması, hukukun amacına daha fazla ulaşabilmesi içindir.(54) Bu nedenle nasafet, yasaların genelliğini düzelten bir şey olarak, genel olması dolayısıyla yasal adaletten daha üstün bir adalet türü olarak tanımlanmaktadır. Uygulama sırasında olaya uyum göstermek ve onun girintilerine, çıkıntılarına göre bükülmek gerekir. Nasafet, hukuk kuralının kırılmasını değil, işlev ve amacına koşut olarak özel koşullara bükülmesini gerektirir. Eğer ilgili durum üzerine herhangi bir kural yoksa, yasakoyucunun getirmediği kural yerine, olaya uygun yeni bir kuralın yargıç tarafından yaratılması da gene nasafet adına yapılır. Yargıca hemen her zaman bir değerlendirme alanı

(53) Del Vecchio, Giorgio - Hukuk felsefesi dersleri, İÜHF yayını İstanbul 1952, Çev.: Sahir Erman, s. 302

(54) Wortley, B. A. - Jurisprudence, New York 1967, Manchester Univ Press, s. 382

tanınmalıdır. Hukukun genel ilkeleri doğrultusunda yargıç karşılaştırma yolu ile karar verebilir ve bu kararı ile bir kural koyabilir. Her durumda hukukta boşluk bulunmaması gerekir. Yargıçlar ve diğer yetkili uygulayıcılar hukukun önüne çıkan tüm sorunları çözümlemek ve bir kurala bağlamak zorundadırlar. Hukukun işlevselliğinin sürekliliği nedeniyle bu görevden kaçınamazlar. İşte bu nedenle hukukun kaynakları arasında nasafet de yer alır. Nasafet ilkesi gereğince karar veren yargıçların ve yetkili uygulayıcıların getirdikleri kurallar hukuk düzeni içinde yer alırlar ve boşluklarını doldururlar. Nasafet hukuku durağanlıktan kurtarır, değişen toplum koşullarına uymasını sağlar hukuku sürekli yeniliyerek canlandırır, toplumsal gelişmenin arkasında kalmasını önler. Nasafet hukukun yaşaması için çok yönlü bir kaynaktır.(55)

Hukuk sistemlerinde bazı boşlukların bulunması, adaletin gerçekleşmesini önler. İşte nasafet bu boşlukları gidererek adaletin daha fazla gerçekleşmesine yardımcı olur. Nasafet ilkesine uyulması bir anlamda adaletin sağlanmasıdır. Nasafet bir tür adalet olmakla birlikte, tam bir adalet türü biçimlememekte, katı anlamıyla adalet ile sürekli ve aşılmaz bir çelişki içermektedir. Bir yandan hukuk kurallarının katılığını önleyerek, kazandırdığı esneklikle adalete katkıda bulunur, gereksinmeleri karşılar.(56) Diğer yanda ise adaletin içerdiği eşitlik ilkesine aykırı olarak eşitsizliğe dayanmakta, somut olayları kendine özgü koşulları içinde ele alarak değişen sonuçlar, kararlar ve cezalar getirmektedir. Bir anlamda adalete uygun her tutum nasafete, nasafete uygun her tutum ise adalete karşıt düşmektedir. İkisi arasında sürekli bir çatışma süregelmektedir. Hukukun genel gelişiminin giderek somuta yönelmesi, nasafete adaletin yanında daha önem kazandırmıştır. Nasafet adalet ile hem içiçe hem de karşı karşıya olarak iki yönlü bir ilişki içindedir. Boşlukları doldururken, katılıkları yumuşatırken, değişen koşulları gözönüne alırken adalete büyük katkılar getiren nasafet, eşit olmayan durumlarda eşitsiz işlemleri öngörürken eşitlik açısından adalet ile çelişmektedir. Ne var ki adalet

(55) Allan, C.K. - Law in the making, Oxford Univ Press, 1958, s. 396
(56) Bettersby, G. - Law Justice and equity, Manitoba law rewiew, Vol. 6, No. 2, 1975, s. 250

yalnızca eşitlik demek değildir. Görünüşte eşitliği çiğniyormuş gibi ortaya çıkan nasafet son noktada dolaylı olarak gene de adaletin gerçekleşmesine katkıda bulunmaktadır. Adaletin eşitliğin yanısıra bazan orantılı durumları da gözönünde tuttuğu unutulmamalıdır.

Adalet bir anlamda haklılık anlamına gelmektedir. Hakların gerçekleşmesi ve yerine getirilmeleri, herkesin hakkının tanınması, hiç kimsenin hakkının çiğnenmemesi, haklar arasında bir dengenin kurulması, hakların her yönden geçerli kılınması anlamında haklılık adalet ile eş anlama gelmektedir. Haklılık aslında somut durumların ele alınmalarını gerektirir. Ne var ki bu açıdan nasafet ile aynı anlama gelir. Adaletin somut olayları, insanların özellik ve ayrılıklarının tümünü gözönüne alan türüne nasafet veya haklılık denir.[57] Özel nedenler kişileri istemedikleri durumlara ve sonuçlara sürükleyebilir ve bu nedenle adaletsiz görünen davranışlarda bulunabilirler. Hukuk haklılığın gereğini doğrudan doğruya yerine getiremez, bunu yargıcın ve uygulayıcıların somut olaylardaki davranışları tamamlayabilir. Olay ve bireylerin özelliklerine uymayı amaç edinecek olan hukuk, düzen olma niteliğini bu açıdan yitirebilir. Bunun için sözkonusu özelliklerin gözönüne alınmasına ancak uygulama bakımından ve uygulamada olanak bulunabilinir. Bu nedenle adaletsizlik yargısı haklılığa aykırı hükümlere zorlayan yasalardan çok, bu yasalara karşın haklılıkla karar vermesini bilemeyen yargıçlara yöneltilebilir. Yazılı kurallara boyun eğmekten, insanlar için ne önem taşıdıklarını düşünmeden, onları göründükleri kadarıyla biçimsel olarak uygulamaktan başka kaygıları bulunmayan yargıçlar ve yetkililer haklılığın gereğini yerine getirebilmek için olayların özellik ve ayrılıklarına uyacak biçimde işlev görmesine engel olurlar. Böylece de, adalet işleri yaşam ve insanlığa karşı canlılığını giderek yitirir; katı, donuk, ve gelişmelerin gerisinde kalır. Bunun karşıtında ise hukukun tam bir haklılık sağlaması bazen adaletsizliğe götürür. Hukukun hakların önünde eğilmesi, katı hukukun yumuşatılması gereği sınırlanmalıdır. Adaleti bir yerde eşitlik belirler. Eşitlik ise bu dünya da birbirinin tam benzeri olaylar olmadığı için olayların ayrı özelliklerinin gözönüne

(57) Aral, Vecdi - A. g. e. s. 33

alınmamasını ve ancak ortaklaşa özelliklerine göre benzer işlemlere uyruk tutulmasını gerektirir. Buradan adaletin kendi içinde bir çelişme taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu bir yandan da genel nesnel düzenlemeyi gerektiren hukuk güvenliği düşüncesi ile adalet arasında ortaya çıkan bir çelişmedir. Bu yüzden adalet bireyselleşme eğilimlerine karşın bunu tümüyle gerçekleştiremez.

Haklılık, veya nasafet adaletin bazı sonuçlarını yumuşatarak düzeltir. Her yönetim toplumsal dengeyi kurmak ve yaşatabilmek için adaletlilik görünümünü korumak zorundadır. Haklara saygı göstermeyen, onun gerçekleşmesine çalışmayan hiçbir yönetim adaletli olduğunu ileri süremez. Bu nedenle; haklılık adaletin bir başka görünümü olarak ortaya çıkmaktadır. Haklılık adaletin eşitlikçi yanı ile çelişir bir durum yaratıyor görünümünde ise de, katı eşitlikçiliğin zararlarını gidererek, aslında tamamlayıcı bir işlev görür. Haklılık gözetilmeden adalet hiçbir zaman tam gerçekleşmez.

4 - ADALET VE YARAR

Adaletin bir başka görünümü de yarar biçimindedir. Yarar hem kişisel, hem kesimsel hem de toplumsal anlamda olabilir. Temelde her üç açıdan birisinin veya hepsinin yararına olan şey, tutum, girişim, karar veya kural adalet sayılabilir. Yararcı hukuk okulunun geliştirdiği düşünceler, adalet ve yarar kavramları arasındaki ilişkilerin genişlemesine ve belirginleşmesine yol açmıştır. Bu okulun görüşlerine göre yarar tüm sorunlarda ve olaylarda başvurulacak en son ölçüttür. Yarardan ayrı olarak, soyut ve bağımsız doğru düşüncesi olamaz. En geniş anlamda yararın, ileri bir varlık olan insanın çıkarlarına dayanan yarar olması gerekir. Bu çıkarlar herkesin başkalarını ilgilendiren eylemleri hakkında onay sağlar. Bir düşüncenin doğru olması onun yararlılığının bir parçasıdır. Yarar gerçeğe uygun olmalıdır. Gerçeğe karşıt düşen hiçbir düşünce yararlı olamaz. (58)

(58) Mill, J. Stuart - Hürriyet, Maarif Maarif Vekaleti yayını, Ankara 1956, Çev.: Osman Dostel, s. 17, 38

Yararcı okul; yarar ilkesine yöneltilen en güçlü eleştirilerin adalet düşüncesine dayandırıldığını benimsemektedir. Haklı ve haksızın ölçütü olarak yarar ilkesi ne zaman ileri sürülmüşse, yararcılık görüşünün karşıtları yarar ölçütlüğünün yanlışlığını kanıtlamak üzere sürekli adalet düşüncesine dayanmışlardır. Yarar ve adaletin birbiriyle yakın ilişkisi, ayırma girişimlerini başarısız bırakmıştır. Adaletin yarar ögesinden soyutlanması olanaksızdır. Adalet duygusu adalet ve yarar kavramlarını birbirine bağlamaktadır. Adalet ve yarar arasındaki temel bağlantıyı adalet duygusu sağlar. Kendini koruma ve ilgi gösterme duyguları insanı toplum yararlarına uygun kurallar onaylamaya yöneltmektedir. Yakınlık ve kendini koruma duyguları adalet kurallarının daha üstün bir değer kazanmasında ve toplum üyelerinin bu kurallara uymalarında etkin olmaktadır. Çeşitli adalet görüşleri birbirleriyle karşılaşınca, adalet duygusu hangi görüşün üstün sayılması gerektiğini belirlemektedir.[59]

Herkese hakkını vermek ve saygı göstermek, adaleti en açık biçimde belirtmektedir. Adaletin bu temel ilkeleri, kişisel yararı en açık biçimde gerçekleştirmektedir. Adalet burada koruyucu veya onarıcı bir karakter taşımaktadır.[60] Adalet herkesin sahip olduğu şeyleri kesinlikle tanımak ve onlara zarar gelmesini önlemekle görevlidir. Adalet, ilk çağlarda herkese kendine düşeni verme biçiminde tanımlanmıştır. Karşılıklı ve gelişen çıkarlar arasında uzlaştırıcı, denkleştirici bir denge kurulmasına etkili olmakla bireysel ve toplumsal anlamda barışın ilk koşulunu oluşturmaktadır.

Toplumun yararı genellikle bireylerin yararından önce gelir. Topluma yarayan, toplumun siyasal örgütü olan devlete yaramalıdır. Eğer devlete yarayan bireye yaramıyorsa, bireye yarayan da devlete yaramıyorsa o devletin hiç kimseye hatta kendine bile yararı yoktur. Devlet birey ve toplum yararına adaletin gerçekleşmesi açısından denge içinde çalışmalıdır. Adalet toplumu yöneten devletin asıl işlevidir. Toplumun ve toplumdaki kişilerin yararlarının yasalarda, hukuk uygulamalarında ele alınması ve düzenlenmesi adaleti sağlar. Bu biçimde adaletin görünümlerinden birisini de yarar oluşturmaktadır.

(59) Güriz, A - Faydacı ahlak ve hukuk, AÜHF yayını, Ankara 1963 s. 143
(60) Jouvenel, Bertrand de - Sovereignty. Cambridge 1957, Trans. huntington, s. 141

5 - ADALET VE DİRENME

Adaletin bir başka görünümü direnme biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu görünüm temelde olumsuzdur. Adaletin çiğnenmesi, ortadan kaldırılması, adaletsizliğin giderek yaygınlaşmasına karşı tepki olarak doğar. Adaletin bir yandan böyle saldırılara uğraması karşısında diğer yanda kalanların direnmesi dengeyi sağlar, ve dolayısıyla adaletli düzenin kurulmasına veya sürdürülmesine katkıda bulunur. Direnme olmazsa adalete yönelen tek yanlı saldırılar giderek artabilir ve sonunda tümüyle adaleti ortadan kaldırabilir. Bu açıdan direnme adaletin varlık güvencesi sayılabilir.

Direnme olayının temelinde insanın başkaldırması yatar. Bir kişinin veya yönetimin fazlaya kaçması, varolan dengenin sınırlarını zorlaması karşıda bulunan kişileri veya toplumun belirli kesimlerini kendi istekleri, çıkarları doğrultusunda zorlaması, insanlarda haksızlığa karşı tepki gösterme duygusunu eyleme geçirir. Başkaldırma eylemi böylece hem katlanılmaz bulunan bir haksızlığın kesinlikle yadsınmasına hem de bulanık bir hak kesinliğine daha doğrusu başkaldıranın kendi hakkı olduğu inancına dayanır. Her hangi bir yerde veya biçimde haklılık duygusu uyanmadıkça başkaldırma olmaz. Başkaldıranlar kendilerini, ezen, sömüren haksızlık kısır döngüsü içine sürükleyen düzenin karşısına onaylayamayacağından fazla ezilmeme hakkını çıkarır. Haksızlığa karşı çıkışın ardında belirli değer yargıları yatar. Her değer başkaldırmayı getirmez, ne var ki her başkaldırma eylemi bir değer yaratır. Başkaldırma eyleminden ne kadar bulanık olursa olsun haksızlığa karşı bir bilinçlenme doğar. İlkel yadsımanın çok daha ötelerine gidilir. Karşıdakine tanınan sınır aşılır, eşitlikçi ve haklara saygılı bir davranış istenir. Bilinçlenme başkaldırış ile başlar. [61] Başkaldırışa neden olan değer çoğu zaman olaydan hakka, istenenden istenebilire geçişi belirtir. Haksızlığa gösterilen tepki haklılığın başlangıcı veya haklılığa yeniden dönüş olabilir. Başkaldırma eyleminin hak istemenin ötesinde boyutları bulunabilir. Ne var ki, adaletli bir toplum düzeninin kurulmasında ve yaşatılmasında çok önemli katkıları vardır.

(61) Camus, Albert - Başkaldıran İnsan, Çev.: Tahsin Yücel, İst. 1960, s. 13-20

Direnme olayının hukuksal olduğu gibi toplumsal ve siyasal boyutları da vardır. Yönetimler yasaları çiğnerse, yargı bağımsızlığını tanımazsa, toplumun çeşitli kesimlerine baskılar uygularsa, toplumsal düzeni işlemez bir noktaya sürüklerse o toplumda yaşayanlar için direnme yolu açılabilir. Direnme ile açılan yol eğer koşullar olgunlaşmışsa bir devrimi de beraberinde getirir; toplumsal düzen ve yönetim direnişe geçen kesimlerin özlemleri doğrultusunda değişikliklere uğrar. Direnmenin ardından gelen değişim daha yüksek bir adalete ulaşma gereksinmesinin belirtilmesidir. Adalet kavramı bir toplumsal kavram ve gerçeklik olmasına karşın toplumlarda zamanla oluşan ayrışma sınıfları ve onların kendi adalet anlayışlarını ortaya çıkarır. Bu nedenle, bir toplumsal sınıf bir siyasal düzenin getirdiği adalet anlayışın özümsemeyebilir. (62) Çünkü bir düzende egemen olan gücün sınıfsal temelleri vardır. O gücün getirdiği tüm yasal düzenlemeler, kurallar hep bu sınıfsal temellerin oluşturduğu adalet anlayışı çerçevesi içinde yapılır. Yönetimin egemen kıldığı adalet düzeni, eğer toplumdaki tüm kesimlerin ve sınıfların gereksinmelerini karşılayamıyorsa toplum içinde daha yüksek bir adalet arayışı giderek yaygınlaşır. Çeşitli yollardan adaletsiz uygulamalar önlenemezse, artan adalet gereksinmeleri karşılanamazsa bu noktada direnme başlar. Direnmenin sonucunda ya bozulan denge yeniden kurulur ve adalet gereksinmeleri karşılanır, ya da istekler doğrultusunda yepyeni bir düzen kurulur. Yeni kurulan düzendeki adalet uygulaması da sonsuz değildir. Toplumsal gelişmeler karşısında yapı değişince, adalet anlayışı yeniden yetersiz kalabilir ve eskisine benzer bir süreç yeniden işlemeğe başlar. Adalet uygulayıcısı yönetimlerle, beraber, adaletsizliğe karşı tepki gösteren, direnen toplum kesimleri de değişir. Bu değişiklik adalet kavramının yapısını gösteren ve kanıtlayan önemli bir olgudur. Ezen ve ezilen ayırımının çıktığı her yerde ve her zamanda adalet arayışına yönelen bir direnme görülmüştür. Direnme, adaletin gerçekleşmesine yardımcı olurken aynı zamanda adalet görünümüne de bürünmektedir.

---

(62) Yetkin, Çetin - Siyasal İktidara karşı direnme ve devrim, Toplum Yayınları Ankara 1970, s. 32

Direnme bir anlamda da adaletin güvencesidir. Baskıya, zora, haksızlığa karşı direnme adaleti kendine yönelen saldırılara karşı korur. Direnme eğer yerinde ve zamanında başlatılırsa, karşı bir saldırıya dönüşmezse, ölçülü bir biçimde gelişirse adaletin ve hukukun en büyük güvencesini oluşturur. Direnme ayrıca özgürlükleri de güvence altına alan, örgütlenmemiş fakat gene de hukuksal nitelik taşıyan bir güvencedir. Hukukun varlık nedeni yasal düzenin boyutlarını aştığından direnme örgütlenmemiş de olsa, hukukun genel ilkeleri çerçevesinde güvence niteliğini kazanır. Pozitif hukuku adalet ve doğal hukuk ölçülerine vurarak baskı yaratıp yaratmadığını saptamak yetersiz kalmaktadır. Adalet ve doğal hukuk kavramları son derece değişken ve özneldir. Bunlar açık ve belirli bir hukuk ölçüsü yaratmazlar. Bu durumda baskının varlığını ve direnmeye başvurmanın zaman ve koşullarını hukuk ölçütleriyle saptamak olanaksızdır. (63) Bu yalnızca hukuk işi değil, toplumsal ve siyasal bir sorundur. Adaletsizliğe, baskıya karşı direnme pozitif bir hak olmanın ötesinde doğal bir haktır. Bu hakkın yasalarda yazılı olması bir bakıma önemsizdir. Adalete saldırı veya aşırı baskı eğilimleri doğunca, koşullar olgunlaşmışsa kendiliğinden direnme olayı ortaya çıkar. Direnme koşullara göre biçim değiştirir; etkin, edilgen ve saldırgan biçimlerde belirebilir. Her türlü haksızlığa karşı asıl güvence toplumu oluşturan bireylerin içindedir. İnsanlığın adalet arayışı, bu gücün ortaya çıkması ve etkinlik kazanmasıyla gerçekleşme süreci içine girmiştir. Direnen insan adaletli düzeni getirmiş, daha adaletli bir toplum oluşması yolunda yeni katkılarda bulunmuştur.

6 – ADALET VE CEZA

Suçlarla bozulan haklar dengesi cezalandırma işlemi ile onarılır veya yeniden kurulur. Ceza bir anlamda suçun karşılığıdır. Suç nasıl ki adaletli durumu bozuyorsa, ceza da bunun karşılığını vererek adaletin yerine gelmesine yardımcı olmaktadır. Suç olağan yaşam düzenini bozan ve dolayısıyla adaleti ortadan kaldıran bir girişimdir. Suç işlendiği sırada adalet açısından varolan denge sarsılmış ve belki de ortadan kalkmıştır. İşte bu noktada düzeni yeniden kurmanın yolu ce-

(63) Kapani, Münci - Kamu Hürriyetleri, AÜHF Yayını, Ankara 1968, s. 257

zadan geçmektedir. Cezalandırma, haksızlığın karşılığını vererek, dolaylı yoldan adaletin yerine gelmesini sağlamaktadır. Cezalandırmanın yaygınlık kazanması ve hukukun bir bölümünü oluşturması sonucunda ortaya ceza adaleti diye yeni bir kavram çıkmıştır. (64) Tüm hukuk yalnızca cezaya dayanmadığından cezalandırma hukukun yalnızca bir işlevidir. Hukukun diğer işlevleri ile ilgili alanda karşılaşılan adalet kavramı ceza adaletinden ayrıdır ve buna hukuksal adalet denir. Ceza hukukunun özünü ceza adaleti oluşturur. Cezanın amacı toplumdaki suç eğilimlerini önleme, kişilerden suçluyu çıkarıp insanı kazanma, bireylerin adalet duygularını onarma ve karşılamadır. (65) Cezanın birkaç yönlü işlevinin bulunması adaletin çok yönlü gereksinmeler içinde bulunmasındandır. Cezayı yaratan, ortaya çıkaran adalet gereksinmesidir. Toplumda bu yönde bir arayış olmasa cezanın doğması belki de sözkonusu olmazdı. Cezanın ölçüsünü, şiddetini bozulan adalet dengesinin gereksinmesi belirlemektedir.

Her toplumun kendi bütünlüğüne ve yaşam düzenine karşı çıkanları cezalandırma hakkı vardır. Bu hakkını kullanmayan toplumların yaşamlarını sürdürebilmeleri tehlikeye girebilir. Cezalandırma toplum yapısının doğasından gelen bir işlemdir. İşlem olarak aynı zamanda görevidir. Cezalandırmayı haklı kılan, bu görevin yerine getirilmesinin zorunlu olmasıdır. Ceza toplumun genel düzeninin korunması yolunda sürdürülen savaşın başlıca silahıdır. Cezalandırma görevinin koşullarını ve sınırlarını toplum yapısı ve bireylerin düzeyi belirler.(66) Toplumsal sorumluluk, bireyler arası dayanışmadan doğar ve dayanışmanın gelişmesiyle beraber artar. Dayanışmanın oluşturduğu birlik bilinci cezalandırmada yön belirler. Bir suçluya ceza verilirken, cezalandırma ile ona getirilen uyarma aslında tüm topluma örnek olur. Amaç, diğer kişilerin bu cezalandırmadan kendilerine göre dersler çıkarması ve davranışlarını buna göre ayarlamalarının sağlanmasıdır.(67) Suç olabilecek ve adaleti yaralayabilecek her davranışın hangi tepki ile karşılanacağının bilinmesi kişileri suç işleme

(64) Bodenheimer, Edgar - A.g.e. s. 186-287
(65) Hirsch, Ernst - A.g.e. s. 286-287
(66) Sevig, Vasfi Raşit - Askeri Adalet, AÜHF yayını. 1956, s. 125
(67) Mabbott, J. D. - Punishement, Justice and social policy, edt.: Frederck Olafson, USA 1961, s.

eğiliminden uzaklaştırır. daha ölçülü ve bilinçli davranışlara iter. Cezaların toplumu bu açıdan yönlendirme işlevi de vardır. Ceza hukukun yaptırım özelliği olarak, hukuk düzeninin geçerli ve etkili kılınmasına, toplum üyelerinin böyle bir düzen içerisinde uyumlu yaşamalarına yardımcı olur. Hukuk düzeni içinde birliği ve uyumu sağlanamayan toplum sonunda parçalanmağa ve yokolmağa mahkumdur. Cezalar hem bozulan adaleti yeniden kurarken hem de böylesine bir gidişe dur demektedirler.

Adaletin ceza ile ilişkisini bir bakıma adaletin suç ile ilişkisi belirler. Suç hukuk düzeninin benimsemediği düzen dışı bir eylemdir. Bu yapısı ile hukukun gerçekleştirmeğe çalıştığı adalet ile çelişmektedir. Suç hukuk düzenini bozduğu gibi adaleti de yadsımaktadır. Suçun bulunduğu yerde hukuk düzeni sarsılmıştır. Adalet ortadan kalkmıştır. Adalet ile suç arasındaki bu karşıt bağlantı cezanın adalet açısından önemini göstermektedir. Suçlunun işlediği suç dolayısıyla cezalandırılması bu ilişkiyi tamamlamaktadır. Suçun olmadığı yerde ceza da olmaz. Aksi durumlarda suçsuz insanların cezalandırılması diğer yönden adaleti yaralar, hukukun amacı dışına çıkar. Hukuk düzeninin suç saymadığı bir eyleme ceza verilmez, yasasız suç ve ceza olmaz ilkesi ceza hukukunun temel esaslarındandır. Suçun nitelikleri, cezaların ölçüsü yasalarda açıkça belirtilmektedir.

Ceza hukukunun getirdiği ceza adaleti toplumda bozulan dengenin yeniden kurulmasına yöneliktir. Ceza yargılamasında bir suç yargılaması yapılmaktadır. Bir insan eylemi söz konusu olduğundan tüm kanıtların sağlıklı olup olmadıkları her açıdan incelenmelidir. (68) Koşullar enine boyuna irdelenmedikçe adaletli bir yargıya varılması olanaksızdır. Ceza adaleti için tüm koşulların ele alınmasıyla beraber sanığın psikolojik yapısı da incelenmelidir. Böyle bir çaba karmaşık olmasına karşın insancıl bir dinamizmin belirtisidir. Yargı somut adalete yönelmede verilerin kesiştiği noktadır. Ceza adaleti hem bilim hem de sanat olan ceza politikasının toplumsal yansımasıdır. Toplumsal yararlılık üzerine kurulmazsa amacına ulaşamaz.

Adalet dağıtımında yantutmazlık ilkesi temel ilkelerdendir. Ancak yantutmazlıkta çok ilerilere gidilerek suçluyu görmezlikten gelmek

(68) Selçuk, Sami - Kanıtların toplanmasında yasallık, dürüstlük ve total ceza adaleti, Yargıtay dergisi Cilt III. Sayı 2, Nisan 1977 Ankara, s. 61

adaleti yaralar. Suçluya gözünü kapatan adalet, yargı konularından en önemlisi olan suçluyu savsaklamış, sanığı değil salt suçu, eylemi yargılamış cezanın kişiselleştirilmesi ilkesine kıymış demektir. Ceza adaletinde sayılarla ceza dağıtan mekanik yargılamaya değil, akla dayanan insancıl yargılamaya gereksinme vardır. İlkinde bir bilgisayar mekanik yargıcın görevini, tüm veriler ona sunulursa daha iyi yapar. Teknolojik gelişmenin uygarlığı ulaştırdığı aşamada bu olanaklıdır. Bu nedenle, insan yargıç adalet açısından çok daha değerlidir. Yargıç suç gibi suçluyu da her yönü ile tanımalı, ondan sonra kararını vermelidir.

Adalet açısından ceza hukukunda, "yasayı bilmemek özür sayılmaz" kuralı çok katı uygulanmamalıdır. Toplumun genel huzuru için öngörülen bu varsayımın adalet duygusunu incitecek ve bir yerde de toplumun mutlu yaşamını giderek bozabilecek katılıkta uygulanması, birçok kişinin yoktan zarar görmesine neden olmuştur. Herkesin okuma yazma bilmediği bir toplumda bu ilke çok anlamsız kalmaktadır. Ayrıca, her okuma yazma bilen kişinin hergün yeni yasaları ve düzenlemeleri okumaları ve bunları akıllarında tutmaları beklenemez. Yasaları her okuyanın da anlayabileceği kuşkuludur. Hukuk düzenini geçerli kılmak üzere getirilen bu kuralın, aynı düzeni geçersiz kılacak bir düzeyde uygulanması sözkonusu olmamalıdır. Yasalara sımsıkı sarılmanın adaleti tam anlamıyla gerçekleştirmediği unutulmamalıdır. Cezalar kişisel özgürlükleri kısıtlayıcı veya ortadan kaldırıcı olduğu gibi parasal nitelikte de olabilir. Ortaya çıkan zararların her türlü parasal karşılığı suçluya yüklenebilir.[69] Ödenecek para tüm zararları karşılamalı, haksızlığı kaldırmalıdır. Suç eylemi sonucunda doğan tüm sorumluluklar suçluya yöneltilmeli, verilecek ceza bunları da içermelidir. Ceza bu nedenle birkaç bölümden oluşabilir. Çeşitli durumlar ayrı ayrı bölümlerle karşılanabilir. Adaletli bir sonuca ancak bu yoldan ulaşılabilinir.

Ceza, hukukun yaptırımı olduğu gibi adaletin de güvencesidir. Bu nedenle ceza verilirken toplumda tüm koşullar iyi değerlendirilmeli, cezalarda adaletsizlik en düşük noktada tutulmalıdır. [70] Her ceza

(69) Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet - Hayat, hukuk, cemiyet İstanbul 1944 s. 125

adaleti getirir, onarır gibi kesin bir yargı getirmek yanlış olur. Bazen içine düşülen hukuksal yanlışlar nedeniyle cezalar adalet yerine daha büyük adaletsizlik yaratmaktadır. Böyle durumların çıkmaması için hızlı davranılmamalı, çeşitli seçenekler değerlendirildikten sonra yargıya varılmalıdır. En az adaletsizlik çizgisini geçmemek için böyle davranılması zorunlu görünmektedir. Bunun yanında suç ile cezalar arasında belirli bir oranın bulunması da yararlı olmaktadır. Büyük oransızlıklar adaleti sağlamadığı gibi halkın ilgisini suçlunun üzerine çeker, toplumun adalet duygusunu sarsar. Cezaların örnek olma niteliği kalkar, suçları önleyici işlevini yapamaz bir duruma gelir. Toplumda bu düzeye inilirse cezalar ile adalet arasındaki doğrudan bağlantı kalkar, ceza halkın gözünde adalet görünümünü yitirir.

7- ADALETİN DİĞER GÖRÜNÜMLERİ

Çok yönlü bir yapıya sahip bulunmak adalet kavramına değişik durumlarda başka anlam ve görünümler kazandırmaktadır. Daha önce ele alınan eşitlik, özgürlük, nasafet-haklılık yarar, direnme ve ceza dışında; denge, dürüstlük, görev, güvenlik, egemenlik, karşılıklılık, ikiyanlılık, yansızlık, iyilik, yardım, mutluluk, düzen, yasallık, uygunluk, bütünlük, ahlaklılık, ödüllendirme gibi başka görünümlere de adalet kavramı sahiptir. En önemli görünümlere de adalet kavramı sahiptir. En önemli görünümler tek tek ele alındıktan sonra geri kalanlara topluca bir bakış adalet görünümlerinin değerlendirilmesinde yeterli olabilecektir.

Denge; adaletin önemli görünüm biçimlerinden birisidir. Adaletin eşitlik ve nasafet görünümleri de bir anlamda dengenin belirtisidir; Adalet genelde denge arar, dengesiz durumların giderilmesi için çaba gösterir hem özverilerin dağıtımında hem de karşılıkların verilmesinde denge sağlanmalıdır. Benzer biçimlerde haksız eylemlerden ortaya çıkan sonuçlardan haklı durumlarda yapılan uygulamalara kadar denge aranır. Dengecilik ile yanlar arasında herhangi bir ayrıcalığa dayanan öncelik tanınmaz, ancak adalet açısından haklılık gösteren özel

(70) Feinberg, Joel - Justice and personel desert, NOMOS VI, New York 1963, s. 94

koşullarda özel uygulamalar yapılabilir. Özel durumlar dışında adalet genel bir denge gerektirir.

Doğruluk; gene adaletin bir başka görünümüdür. Adaletin kişiselleştirilmesiyle ortaya çıkar. Kişisel adalet açısından bakıldığında kişilerin doğruluk içinde davranmaları zorunludur. (71) Davranışlarda ve eylemlerde doğruluk içinde olmak adalet açısından kişiler için görevdir. Doğru davrananlar toplumda adaletin kurulmasına ve yaşatılmasına önemli katkıda bulunmaktadırlar. Doğruluk ve dürüstlük olmazsa kişisel açıdan adalet yara alır. Adalet bu anlamda kişilerin doğru davranışlarında belirmektedir.

Benzer biçimde adaletin kişiselleştirilmesinde ödevlerin yerine getirilmesi de adaletin bir başka görünümü olarak ortaya çıkmaktadır. Toplum bireylerin ödevlerini genel çizgileriyle belirler. Genel olarak ilk görev hakları zedeleyecek herhangi birşey yapmamaktır. İyi, kötü ve adalet kavramları ödev duygusu ile sorumluluk temeline oturur. Ödev bütünseldir, tüm insanları düzene koyarak adaletin gerçekleşmesine yardımcı olur. (72) Kişilerin üzerlerine düşen ödevleri yapmamaları karışıklık yaratacağından adalet düzenini sarsabilir. Kişisel açıdan ödev bilinci adaletin en büyük yardımcısıdır. Ödevlerini hakkı ile yerine getirenler toplumda diğer insanlar için de olumlu örnek oluştururlar. Ödevlerin yapılması toplumun yararınadır, giderek bir dayanışma ve işbölümünü kendiliğinden yaratır. Ortak yaşamın sürebilmesi için herkese çeşitli ödevler düşmektedir. Toplum üyesi bilinciyle davranmak, hukuk düzenine saygı göstermek, üzerine düşen görevleri gereğince yerine getirmek gibi ödevlerin yapılması adalet için gerekli ortamı yaratacaktır.

Güvenliğin sağlanması da bir anlamda adalettir. Kişilerin haklarının güvencesiz kaldığı bir ortamda haklar kullanılmazsa, yetkilerle uygulama yönlendirilemezse bu durumda adaletin var olduğunu söyleyebilmek olanaksızlaşacaktır. Adalet güvenliksiz bir ortamda varolamaz. Kişisel eğilimler, öznel nitelikli davranışlar uygulamada dengesizlik ve giderek ölçüsüzlük yaratabileceğinden adaleti ortadan

(71) Rawls, John - The thedrg of Justice Harvard Ünivercity Preur, U.S.A. 1972, s. 108-114

(72) Adalan, M. - İyilik, Bursa 1937, s. 33

kaldırabilecektir. Haklar ve yetkilerin adaletin varlığı ve yaşayabilmesi için güvenlik altında bulunmaları zorunludur. Haklara saldırı, hukuksal nitelikli durumları bozmaya yönelen davranışların bulunduğu noktada güvenliğin sağlanması, kişilerin hak ve yetkilerini kullanabilmeleri açısından adaletin gerçekleşmesine yardımcı olacaktır.

Belli başlı görünümlerin ele alındığı adalet kavramının tüm görünümlerini saptayabilmek olanaksızdır. Çünkü yer ve zaman koşullarına göre içeriği ve anlamı değişen adaletin, önceden nasıl bir görünüm içerisinde ortaya çıkacağını belirleyebilmek olanaksızdır. Her an görünüm değiştirebilmesi, bu kavramın bir bakıma boş bir kalıp olduğunu ve göreli bir yapıya sahip bulunduğunu açık bir biçimde kanıtlamaktadır. Değişen görünümler göreli yapının en açık göstergelerinden birisidir. Katı ve salt bir kavram olsaydı adalet bu kadar çok görünüme sahip olamazdı, tek görünümden ötesine gidemezdi. Görünümlerin çokluğu ve belirsizliği adaletin katı ve salt bir kavram olamayacağını ortaya koymakta ve adaletin göreli yapısını göstermektedir.

D - ADALET VE HUKUK

1- GENEL OLARAK

Anlam açısından birbirine çok yakın bulunan bu iki kavram neredeyse içiçe girmişlerdir. Bir bakıma adaletsiz hukuk, hukuksuz adalet olamaz denilebilirse de bu yakınlıktan ayrı durumlara da rastlanmaktadır. Adalet ve hukuk arasındaki ilişki tek yönlü değildir. Aralarında birkaç tür bağlantı vardır.

Hukuk, temelde haklının ve haksızın bilimidir. Adalet ise herkese kendi hakkını vermek, haklılığı gerçekleştirmektir.(73) Hukuk bilim olduğu kadar da bir toplumsal yaşam düzenidir. Adalet ise hukuk gibi bilim veya toplumsal yaşam düzeni değildir. Daha çok bir olay ve durumu yansıtır. Hakların gerçekleştiği bir durum veya olay adaletli sayılır. Hukuk olayların ve durumların adaletli olması için geliştirilen bir düzendir. Ve bunlarla ilgili olarak toplanan bilgilerin sistemleştirildiği bilim dalıdır. Adalet ile hukuk ilişkisi o denli ileri gitmiştir ki bu iki kavram birbirlerinden ayrılamayacakları bir noktaya gelmişlerdir. Günlük dilden başlayarak birçok yerde ve alanda adalet ile hukuk beraberliği gelişmiştir. Siyasal düşüncede bile bu birliktelik genel olarak benimsenmiştir.(74) Hukuk deyince, adalet de ardından gelmekte ikisinin birbirlerinden ayrı olmıyacakları düşünülmektedir. Saf hukuk kavramını savunanların dışında bu genel eğilim benimsenmektedir.

Hukuk ve adaleti bu denli birleştiren, bir araya getiren neden, toplumda baskı ve haksızlık eğilimlerinin giderek artış göstermesi olmuştur. Baskı ve haksızlık girişimleri adaletsiz durumların ortaya çıkmalarına neden olmuş, hukuk düzeni gibi yaptırımlı bir toplumsal düzenin kurulmasına gereksinme yaratmıştır. Hukuk, tüm haksız gelişme eğilimlerine karşı uyanık olmak ve önlemler almak zorundadır. Hakkın gerçekleştirilmesi için yapılan tüm girişimler, hak ve güç arasında çok eski zamanlardan beri süregelen çatışma üzerine

(73) İustinianus - Institutiones, İÜHF Yayını, İst. 1955, Çev.: Ziya Umur, s. 1
(74) Kelsen, Hans - A.g.e. s. 266

çıkmıştır. İnsanlığın ilk dönemlerinde hak ve güç kavramları bilinçlerde yer etmemişti. Güç egemen olduğundan güçlüler zayıfları ezmekte kendilerini haklı görüyorlardı. Toplumsal gelişme ile beraber hak düşüncesi de öne geçti. Uzunca bir süre herkes kendi hakkını kendisi elde etmek ve korumak zorunda kaldı. Uygarlığın doğuşu buna son verdi. Güçlülük döneminden haklılık dönemine toplumsal bir süreç içerisinde geçilmesi güçlülüğün ve haklılığın birbirinden ayrılamayacağını göstermektedir. Hakların elde edilmesi ve korunması için güçlü olmak gerekmektedir. Eski dönemlerde bu güç birey gücü olarak beliriyordu. Toplumda kendi gücü ile kendi düzenini kuran kişi egemen oluyordu, kendi hukukunu oluşturuyordu. Son dönemlerde ise toplumsal gelişme bireylerin güç boyutlarının ötesine ulaşmıştır. Toplumsal güç bireysel veya kesimsel gücün yerini almıştır. Devlet toplumsal gücün siyasal örgütü olarak doğmuştur. Toplumsal güç adına hakları belirleyen devlet, bunlara yönelen saldırıları önlemekle görevlidir. Hakları kurucu ve koruyucu niteliği nedeniyle toplumsal güç olan devlet hukuk düzeni içerisinde adaleti sağlamakla yükümlüdür. Hukuk en güçlünün hakları demek değildir. Hukukun güç ile eşanlamlı olduğu ileri sürülürse hak ile haksızlık arasında bir ayırım yapmak ve dolayısıyla adalet ile adaletsizlik arasında herhangi bir değerlendirmede bulunma olanağı da ortadan kaldırılmış olur. Hukukun kurulmasında gücün çok büyük payı vardır ama hukuk yalnızca güç demek değildir.(75)

Hukuk ve adaleti ortak temelde biraraya getiren hak kavramı, haksızlık kavramı ile çok yakından bağlı ve birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Hukuk ve adalet ne kadar önlem alınırsa alınsın saldırıya uğrayabilir, çiğnenebilir. Haksızlık yaratma olanağına karşı hukuk vardır. Böyle bir olanak yoksa hukukun anlamı kalmaz çünkü toplumda o zaman sürekli adalet var demektir. Haksızlığın varlığı adalet sağlama çabasını ve dolayısıyla hukuk düzenini doğurmuştur. Hak nasıl haksızlığın yadsınması ise, haksızlık da hakkın yadsınmasıdır. Antitez burada bir eşgüdümü göstermektedir. Hak ve haksızlığın saptanması aynı anda olur, çünkü mantıksal olarak tek şeyi oluştururlar.

(75) Del Vecchio, Giorgo - A.g.e. s. 279-280

Bir durumun iki yarısıdırlar. Adalet ve hukuku hak ortak bir temelde biraraya getirdiği gibi haksızlık da karşıt temelde birleştirir. İkisini de ortaya çıkaran haksızlık yaratan girişimler olmuştur. Baskının, zorun haksız etkileri hak ve adalet arayışına neden olmuş, hukuk düzeninin kuruluş sürecini hızlandırmıştır.

Haksızlıklar karşısında hak arayışı adalet savaşımı ile beraber gelişmiştir. Bu savaşım sonraları hukuk düzenlerinin oluşturulmasıyla örgütlenmiş ve devlete bir görev olarak yüklenmiştir. Devletin yürütme ve yönetme işlerinin yanısıra yasama ve yargı işlevleri de vardır. Devlet yetkili organlarınca çıkartacağı yasal düzenlemelerle haksızlıklara karşı önlemler getirir, kendine bağlı bulunan vatandaşların haklarını korur. Adalet için savaşım verenlerin öncelikle örgütlenmiş toplumsal güç olan devletin çıkardığı yasalara ve getirdiği diğer yasal düzenlemelere saygı göstermeleri sözkonusudur. Yasaların yeterli oldukları noktaya kadar bu saygı zorunludur. Gelişmeler ve değişikler sonucunda yasaların toplumsal gerçekliklerin gerisinde kalması hukuk ile adalet arasında bir uçurum yaratır. Yasaların oluşturduğu hukuk düzeni geride kalırsa, adaletin gerçekleştirilmesinde yeterli olamaz. Hukukun geri kalma noktasında adalet savaşımı yeniden canlanır. Bu savaşım ya yasal değişiklikleri de beraberinde getirerek hukuku yeniler veya bu girişimlerle yetinilmiyorsa, yepyeni bir hukuk düzeni getirir. Adalet savaşımı süreklidir, bazen hukuk içi bazen de hukuk dışı yollardan adalet arayışı sürekli olarak varolmuştur, gelecekte de belirli bir süreç içinde varolacaktır. Hukukun durağanlığı ile adaletin devingenliğini birbirinden ayırmak gerekir. İki kavram yapıları açısından bu noktada birbirlerine karşıt bir durumdadırlar.

Hukuk düzenlerinin yapıtaşları olan yasalar adaleti sağlamak için çıkarılırlar. Ne var ki, her zaman adalet istekleri doğru yasaların çıkarılmalarını sağlamazlar. [76] Toplumun eğilimleri çeşitli nedenlerle toplumun varlığını ve yaşamını sağlayan hukuk düzeninin sarsılmasına, giderek ortadan kalkmasına yolaçabilecek bir noktada adalet ararsa ve bu bir baştanımazlık aşamasına varırsa adalet arayışı

(76) Del Vecchio, Giorgo - Adalet ve hukuk, İÜHEM, sayı 12, 1937, s. 439

ile hukuk düzeni karşıkarşıya gelebilir. Her adalet arayışı hukukun genel ilkeleri açısından doğru olmayabilir. Kitlelerin tinsel ve toplumsal durumları, onları belirli yönlere itebilir. Bu itme anlık veya geçici olabilir. Bunun gibi durumlarda devletin hukuk organlarının, gerekli önlemleri toplumun geleceği açısından almaları zorunludur. Toplumsal eğilimler ayrıntılı biçimlerde ele alınmalı, değerlendirilmeli ve ancak ondan sonra bir karar verilmelidir. Hukuka karşıt girişimlerin, hukuk açısından yanlış ve kışkırtıcı eğilimlerin toplumların adalet arayışlarını olumsuz yönlerden etkilemelerine izin verilmemelidir. Adalet savaşımı tüm siyasal girişimlerin üstündedir. Zaman zaman toplumları etki altına alan bazı toplumsal ve siyasal gelişmeler yeni yasaların çıkartılmalarına neden olabilir. Etki altında çıkarılan bu tip yasaların, etkilerin kalkması ile beraber havada kaldığı hiç uygulanmadığı ve hukuk sistemindeki bütünlüğü bozarak, sınırlı bir alanda adalet getirirken genel olarak adalet düzenini sarstığı görülmektedir. Bu nedenle özel durumlardaki adalet sistemi ile genel hukuk düzeninin yaralanmamasına dikkat etmek gerekir.

Hukukta adalet bir anlamda normlarla beraberlik taşımaktadır. Hukuk düzenini kurmak üzere çıkarılan her yasa beraberinde ayrıca bir de norm getirmektedir. Adaletin gerçekleştirilmesi için çıkarılan yasalar aynı zamanda normları da beraberlerinde taşıdıklarından hukukta adalet ile normlar arasında büyük bir yakınlık vardır. Toplumsal kararlı bir düzenini yaratmıştır. Hukukun başlıca amaçlarından birisinin adalet olması da hukukun değişmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Hukukta kararlılık ve değişim karşıtlığı, bir başka biçimi ile norm ve adalet karşıtlığında sürmektedir. Toplumsal düzenin sürebilmesi için hukukun kararlı ve kesin olması bir önkoşuldur. Hukukun diğer toplumsal düzenlerden ayrılan en önemli özelliği budur. Hukuk, normlar koyarak toplumsal her olguyu düzen altına alabilir. Bunun yanında ise, hukukun her dönemde ve her koşul altında adaleti gerçekleştirebilmesi değişebilirliğine bağlıdır. Adalet temelde göreli bir kavramdır, değişen toplumun yapısı ile beraber adalet anlayışı da değişmektedir. Hukukta norm fetişizmine düşmemek için adaleti, asgari düzeni gerçekleştirmek için de normlara önem vermek gereklidir.

Norm ve adalet beraberliği hukukta dengenin kurulmasına ve yaşatılmasına yardımcı olmaktadır.[77]

Hukuk ancak bir toplum içerisinde düşünülebilir. Yaşam kavgasında insanların birbirlerine karşı olan davranış ve ilişkilerini düzenleyen hukuk temelde toplumsal gerçeklikle bağlıdır ve toplum içinde işlevini görebilmek için onun gereksinmelerini karşılamak; onun koşullarına uymak zorundadır. Hukukun toplumsal yönü, gereksinmeleri ele alıp kuralları bağlanmasında görülebilir. Hukuk toplumdaki güç ilişkilerine de uyar. Toplumsal yaşamın güvenliği için toplumun yapısına uygunluk zorunludur. Gücün ve güç kullanımının hukuktaki etkisini anlayabilmek için onu yalnız sınıfsal ilişkileriyle değil bütün içindeki yerini ele almak gerekir. Güç olmaksızın ya da güç kullanmaksızın insan toplumunun biraraya gelmesi ve sürmesi olanaksızlaşırdı. Güç, hukukta geniş ölçüde yaratıcılığa sahiptir. Hukuk bir anlamda belirli biçimde düzenlenmiş güçtür. O bir yandan güç ilişkilerinin ve üstün tutulan çıkar durumlarının formüle edildiği ve saptandığı hukukta kesin biçimini alır. Özellikle diğer yandan da, hukuku ona karşı gelenlere kendisini benimsetmesinde yardımcı olarak ayakta tutar. Toplumsal ilişkilerden doğan hukukun kökeninde gelenekler, alışkanlıklar da vardır. Bunları gözönüne almayan hukukun uygulama şansı ile beraber adalete katkısı da azalır. Uygulama gerçekleri yasalarla beraber yasal kararları da etkisiz bırakılabilir.[78] Uygulama hukukun önüne de geçebilir. Bu nedenle, adaleti gerçekleştirme çabası içerisinde olan hukukun toplumsal yönü geniş olmak zorundadır. Toplumsal gerçekliğin karmaşık yapısının yanısıra ilişkiler ağının özellikleri de gözönünde tutulmalıdır. Koşulların özelliklerine göre hukuk biçimlenmelidir.

Tüm toplumsal özellikleri ve gelişmeleri gözönünde tutmak zorunda olan hukuk aynı toplumda bulunan insanlara bir yaşam düzeni sağlar. İnsanların toplumsal yapıda bulunmaları toplumların kurulması için yeterli değildir. Çünkü insan yapısı karmaşık bir varlıktır. Toplumsallığa karşıt birçok eğilimleri vardır. İnsan gücü yettiği zaman

(77) Çeçen, Anıl - Hukukta norm ve adalet, AHFD, 1975, s. 1- 4, s. 112

(78) Weyl, Monique - Roland - Gerçekte ve eylemde hukukun payı, Konuk yayınları, İstanbul Içé, Çev.: Şiar Yalçın, s. 181-182

bunu başkalarının çıkarlarının zararına kullanmaktan çekinmez. Güçler dengesinin sürekli değişme göstermesi, güçlülerin çatışmalarının son bulmaması toplumun sağlam bir biçimde kurulmasını önler. Giderek haksızlık ve adaletsizlik aşamasına varan bu eğilimler toplumsal yaşamda bir düzeni gerektirir. İlkel zamanlarda bile insan böyle bir düzeni getirebilmek amacıyla bazı kurallar geliştirmiştir. Bunlardan en önemlisi hukuk kurallarıdır. Hukuk, din ahlak ve örf gibi diğer kuralların yanısıra toplumun düzenini sağlar. Bu nedenle hukuk öncelikle düzen demektir. Hukuk; kargaşalık, haksızlık, adaletsizlik gibi durumların karşıtıdır. Bir düzen olan hukukun kökeninde güç yatar. Toplumda kargaşalığı sona erdiren ve egemenliğini kuran güç kendi hukuk düzenini de kurar. Toplumun tüm zenginlik kaynaklarına sahip olanlar zamanla üstünlük kazanmışlardır. Devlet biçiminde toplumsal gücün siyasal örgütlenmesinden sonra da bu azınlık her zaman üstünlüğünü korumak ve sağlamlaştırmak için devlet gücünü kendi elinde bulundurmak istemiş ve sözü edilen üstünlük aracılığı ile amacına ulaşmıştır. Devlet gücünü elinde veya etkisinde tutan egemen sınıfların, yasalar yapılırken hukuk kurulurken kendi çıkarlarını öncelikle gözönünde bulundurması eski yasaları da kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmesi doğanın yapısına uygun olarak gerçekleşmiştir. Her çağda ve her toplumda hukuk egemen güçlerin yararları doğrultusunda bir biçim kazanmıştır.[79] Hukuku belirleyen yalnızca egemen güçlerin çıkarları değildir. Hukuk aynı zamanda diğer toplumsal üst yapı kurumlarının oldukça geniş ölçüde etkisi altındadır.

Hukuk düzeni ancak bir biçim ile güncel olabilir, gerçeklik kazanır. İnsanların davranışlarını düzenlemek bunları belirli biçimlere kavuşturmak anlamına gelir. Hukuk düzen olduğuna ve düzende biçimlendirmeyi gerektirdiğine göre biçim hukuk niteliğine dahildir. Öz ve içerikten daha çok biçime önem veren hukuk bireylerin davranışlarını özellikleri açısından değil daha çok dış görünüşleri ve biçimleri bakımından düzenler. Hukukun en az düzeyde düzen olabilmesi için bireysel durumları aşması zorunludur. Bireyin diğer bireysel

(79) Umar, Bilge - Temel hukuk bilgisi, İzmir 1975, s. 6-7

durumları aşması zorunludur. Bireyin diğer bireylere karşı davranışlarındaki amaç belirli durumlarda hukuku ilgilendirmez. Onun için bireylerin belirli biçimler çerçevesinde davranmaları yeterlidir. Hukuk, bir anlamda bireysel olan durumlara göre kurulsaydı, genel bir düzen olamazdı.

Hukukun düzen olma karakteri, adalet ile her zaman bağdaşmaktan uzaktır. Birbirlerinden ayrı koşullar altında bulunan kişilerin yalnızca davranışlarındaki ya da içinde bulundukları dış biçimsel uygunluk yönünde benzer ve eşit hak ve ödevlere sahip olmalarındaki adaletsizlik açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle adaleti asıl olarak benimseyenler hukukta biçimciliğe karşı çıkmaktadırlar. Hukukun öncelikle bir toplumsal düzen olduğu, düzenin ise biçimlendirmeyi gerektirdiği açık olduğundan, hukukun biçimle ve biçimcilikle derin ilişkisi bulunduğu kuşkudan uzaktır. Hukukta biçimciliğin adaletten uzaklaştırdığı yolundaki eleştirilere karşılık; adaletsiz hukuk olamayacağı, her hukukun bir adalet düzeni kurduğu, hukuk dışında adalet olamayacağı gibi düşüncelerle biçimsel adalet görüşü savunulmuştur. (80) Bu görüş, adaletin varolan hukuk dışında olamayacağını, hukukun adalet ile aynı anlama geldiğini ileri sürmüştür. Düzen olma karakteri bir açıdan hukuku adaletten uzaklaştırırken, toplumda güvenliği ve uyumu sağlayarak, bir başka dolaylı yoldan adaletin gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır. Toplumda barış, güvenlik, özgürlük, eşitlik gibi durumları gerçekleştiren hukuk, adaletin çeşitli görünümlerine gerçeklik kazandırarak adalete güç katmaktadır. Hukukun güvence altına aldığı hukuksal kurumlar bir anlamda adaletinde varlık nedenleridir.

Düzen olma açısından hukuktan uzak düşen adalet, karşıt görünümde ise de aslında bu iki kavram birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Düzen güçlendikçe, yayıldıkça adaletin gereklerinin yerine getirilmesi geriler. Buna karşılık adalet düşüncesine fazlaca önem verilirse düzen zayıflar. Düzenin, tutuculuğu karşısında adaletin daha devrimci bir görünümü vardır.(81) Her düzen adalet düşünceleri ve arayışı ile

(80) Lynos, David - On formal Justice, Cornell law Revew, Volume 58, June 1973 Number 5, s. 831
(81) Topçuoğlu, Hamide - A.g.e. s. 62-63

yıkılabilir. Her düzen belirli ölçülerde gerçekleştirdiği adalete sarılarak tutunur, gerçekleştiremediği adalet tarafından da hırpalanır, sarsılır. En az düzen ile en çok adaleti getirebilen rejimlerin yaşama şansı diğerlerine oranla çok fazladır. Düzenin katılığı ile adaletin yumuşaklığı arasında denge olmalıdır. Bir oranda adalette düzeni benimser.

Adalet ve hukuk arasında ilişkiler ve bağlantı çok yönlüdür. Aradaki bu ilişkiler başlıca üç ana başlıkta toplanabilir. Adalet hukukun hem işlevi, hem amacı hem de idesidir. Hukukta adaleti gerçekleştirme düzenidir. Çeşitli görüşlere göre bu ilişkiler değişir bir başkası asıl olarak benimsenir. Ayrıca bir de normativist görüş vardır ki, bu adalet gibi toplumsal ve kültürel değerlere hukuk sistemi içinde yer vermez.

2- HUKUKUN İŞLEVİ OLARAK ADALET

Adalet bir açıdan hukukun hem bir ilkesi hem de işlevidir. Hukuk toplumda adaleti gerçekleştirmek üzere kurulmuş bir düzen olduğuna göre hukukun başlıca görevi adaleti sağlamaktır: Hukuk düzeninin işleyişi sırasında adalet birinci işlev alarak ortaya çıkar. Ayrıca tüm hukuksal düzenlemeler ve girişimler adalete yönelik olduğundan hukukun başlıca ilkesidir. Bir hukuk ilkesi olarak adalet diğer hukuk ilkelerinden önce gelir. Hukukun genel ilkelerinden başlıcasıdır denebilir. Tüm yasalar ve düzenlemeler adalete uygun olmak zorundadırlar. Adalet toplumların geleneklerinden ve ahlakından kaynaklanan bir temel hukuk normudur.[82] Bu temel normlar üzerinde en başta yer alır. Onun altında yer alan normlar bu temel norma uygun olmak zorundadırlar. Aksi durumda hukuk düzen olma niteliğine kavuşamaz. Adaleti başlıca ilke olarak benimsemeyen hukuk kendi kendini yadsımak durumunda kalır. Toplumdaki düzenin giderek ortadan kalkmasına neden olur. Adalet mülkün ve devletin her zaman temeli sayılmıştır. Adalete dayanmayan devletlerin, yönetimlerin kısa süre

---

(82) Wolf, Hans J. - Hukuk prensibi olarak adalete dair, İHEM, 1955, Sayı 1 - 4, s. 221.

içinde yıkıldıkları görülmüştür.[83]

Adalet hukukun genel ilkesi olduğu kadar işlevi olarak da belirir. Hukukun varlığı adalet için zorunludur. Hukuk düzeni işlemeğe başladığı zaman gerçekleştirdiği en büyük işlev adaletin gerçekleştirilmesidir. Adalet görünüş anlamında hukukun kültürel işlevidir. Adalet denilen değere yönelmesi hukuka kültür görünümü kazandırır. Kültür genel olarak değerlerin gerçekleşmesiyle oluşan bir bütündür. Zaman içerisinde kültür süreci gözönüne getirilirse, onun değerler uğrunda büyük ve sürekli bir çaba olduğu görülür. Gerçekleştirilmesi ile kültürün meydana geldiği değerler arasında hukuksal değerler de yer alır. Bu nedenle adalet denilen hukuksal değeri gerçekleştirmeğe yönelen hukuk, kültürel bir işlev görür. Hukuk değere bağlı, değerlere hizmet etmek anlamını taşıyan gerçeklik kavramıdır. Gerçekleştirilmiş adaleti deyimlemekle hukuk bir kültür görünümü kazanır.[84]

Adalet hukukun diğer ilkelerine ve işlevlerine oranla bir üstünlük taşımaktadır. Ne düzen ne de uygulamadaki amaçlar hukukun pozitif anlamda varlık nedenleri olamazlar. Adalet hukuk düzeni ile kucaklaşmıştır. Bu anlamda adaletin hukuk düzeninden ayrılamayacağı kadar, düzen de adaletten ayrılamaz, ona sırt çeviremez. İnsanlar adaletin egemen olmadığı bir düzene sürekli olarak katlanamazlar. Adaletsizlik bazen toplumsal yaşam düzenlerini tehlikeli noktalara doğru sürükleyebilir. Bununla da aynı zamanda uygulamadaki amaçlar bakımından zararlı olabilir. Hukuk düzeninin varlık nedenleri açısından adalet başlıca ilke ve işlev olmak zorundadır. Toplumların ahlak anlayışlarından ortaya çıkan adalet, tüm insan ilişkilerinin üstünde hukukun genel bir ilkesi olarak onlara yön gösterir. Bu açıdan adaletin gerçekleşme oranı toplumların kültürel düzeylerine bağlıdır. Kültürel gelişmesini tamamlamış, uygar toplumlarda hukuk adaleti en üst aşamalarda gerçekleştirebilir. Geri kalmış toplumlarda ise kültür zayıflığı toplumu adalet karşısında duyarsız bıraktığından

(83) Hönig, Richard - Hukuk Felsefesi, İstanbul 1935, s. 160

(84) Aral, Vecdi - Hukuka ilişkin değişik görüşler ve bunların değerlendirilmesi ile birlikte doğru görülebilecek bir hukuk anlayışı, İÜHFM, İstanbul - 1974, Sayı 1-4 s. 340

adalet bilinci azdır. Bilinçsizlik, hukuku kültürel işlevi olan adaletten uzaklaştırır.

3 - HUKUKUN AMACI OLARAK ADALET

Adalet hukukun başlıca ilkesi; varlık nedeni olduğu gibi aynı zamanda amacıdır. Adalet hukukun varlık nedeni olduğuna göre, hukuk adaletin gerçekleştirilmesi için bir araç olarak düşünülmüştür. Hukuk düzeni bir araç olduğuna göre amaç adalettir. Her hukuk düzenlemesi ve yasalar toplumda daha adaletli bir düzenin oluşturulabilmesi için getirilirler. Hukukun adalet dışında toplumsal yarar, güvenlik düzen gibi amaçları da vardır. Adalet bunların hepsinden önce gelen hukuk amacıdır. Hukuk yapısı gereği tek amaca yönelemez. Ne var ki, amaçları arasında adalet olmayan düzene de hukuk denemez. Yaptırımlara bağlanmış toplumsal düzene, hukuksallığı kazandıran adalet amacına sahip bulunmasıdır. Hukukta amaç, hukuksal dinamizmin temeli olarak, bir amacın yerini bir başkasını getirmek, bir amacı diğeri ile sınırlamak gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Asıl amaçların yerine ikincil olanların geçirilmesi hukuk ve adalet arasındaki bağlantıyı sarsabilir, hukukun gerçek işlevini yerine getirmesini önleyebilir.

Hukuk adalete yönelen bir toplumsal yaşam düzenidir. Hukuk bir yandan toplumsal yaşamın gerçekliğine hizmet ederken diğer yandan adaletinde bu gerçeklikte yerini almasına çalışacaktır. [85] Hukuk toplumsal gerçeklerle adaleti dengelemeğe ve uzaklaştırmağa çaba gösterir. Toplumun adalet değerine göre düzenlenmesi ve yönetilmesi hukukun görevidir. Değerlerin değişkenliği adaletin kesin bir biçim almasını önlediğinden hukukun amacına yönelik uygulamada gereken esnekliği göstermesi zorunludur. Esneklik olmazsa hukuk uygulaması zamanla amaca aykırı yönlerde gelişmeler gösterebilir.

Esnekliğin bulunmadığı hukuk sistemlerinde katı uygulamalar hukuku toplumsal gelişmelerin gerisinde bırakabilir; giderek hukuku

(85) Çağıl, Orhan Münir - Hukuka ve hukuk ilmine giriş. İÜHF yayını İstanbul 1971, s. 477

tümüyle toplumsal gerçeklikten soyutlayabilir. Temeli ve tabanı topluma dayanmayan hukuk sistemlerinin amacına gerçek anlamıyla ulaşabilmesi sözkonusu olamaz. Toplum dışına sürüklenen bir düzenin aynı toplum içerisinde adaleti gerçekleştirmesi beklenemez. Adalet toplum dışı bir olgu değildir. Toplumu oluşturan bireylerin değer yargıları adaleti belirler. İçinde bulunulan koşullara ve yaşam düzeyine göre adalet kavramı içerik kazanır. Toplumun adalet arayışı bu içeriğin elde edilmesine yöneliktir. Hukuk düzèni bu arayışı yönlendiremiyorsa; karşılıyamıyorsa ve dengeliyemiyorsa hukukun amaç olarak adaleti gerçekleştirdiği söylenemez. Görünüşte hukuk toplumda yaşayanlar için anlamını yitirebilir. Yönetimlerin ve yöneticilerin tutumları da hukukun amacı olan adalet açısından önemlidir. Adalet için geliştirilen en elverişli hukuk düzenleri, yapılan en yeterli yasalar, yetersiz yönetimler ve uygulayıcıların elinde istenen etkiyi göstermekten uzak kalabilirler. Karşıt açıdan en yetersiz yasalar ve kurallar yeterli ve iyi hukukçuların elinde anlam kazanabilir, adaletin gerçekleştirilmesinde çok önemli katkılarda bulunabilirler.

Hukukun amacı konusunda çeşitli görüş ayrılıkları vardır. Bununla beraber genel eğilim adalet yönündedir. Amaç anlamında adalet öznel bir yönü değil, kişisel düşüncelerden arınmış, bağımsız ve nesnel salt bir değeri deyimler. Bu özelliği ile hukuk, düzenin ve bu düzende değerlerin ne ölçüde gerçekleşmiş olduğu açılarından bir değerlendirme ölçüsü rolünü oynamaktadır. Nitekim tarih insan düşüncesinin hukuk karşısında hiçbir zaman durağan kalmadığını göstermektedir. Adalet salt bir değer olarak hukukun amacıdır. Hukukun ve dolayısıyla yasa koyucunun da, toplum içerisindeki çıkarları değerlendirmede kullandığı ve hukukun asıl örneği olmak bakımından gerçekleştirmeğe çalıştığı amacı adalettir. Bu nedenle adalet hukukun son amacıdır ve hukuk adaleti gerçekleştirmeğe çalışan toplumsal düzendir. Tarihsel gelişim süreci içerisinde hukuk, genellikle adalete yönelmiş olarak görünür ve bir adalet görüşünü yansıtır.

Hukuk düzenlerinin amacı olduğu gibi, hukuk normlarının da amaçları vardır. Yasa koyucu, bir hukuk normu getirirken belirli bir amaçla davranır. Bu amacın ne olduğu hukuk normunun metninden

veya gerekçesinden anlaşılabilir. Bu yoldan saptanan amaç normun rasyonel amacıdır. Ne var ki, normun rasyonel amacı uygulamada koşullar ve gerçeklerle çatışabilir. Böyle durumlarda uygulama, hukuk kuralına yasakoyucunun daha önce aklına gelmeyen yeni ve başka bir amaç kazandırabilir. Bu aşamada ilk ve son amaçlar birbirleriyle çelişkiye düşebilirler. Bu normun iki amacının birden bulunması asıl amacinin adalet olmasını önleyemez. Adaletin gerçekleştirilmesi hukuk uygulamasında asıl olarak görülmelidir. Hukuk normları da genelde bu amaca dönük olmalıdır. Normların rasyonel amaçları veya uygulamadan kazandıkları amaçları adalet amacının önceliğini ortadan kaldıramaz.

Bazı düşünürlerce hukuku amacın yarattığı ileri sürülmüştür. Jhering'e göre hukukun amacı yaşam koşullarını güvence altına almaktır. Hukuk, toplumda düzen, güven ve barışı gerçekleştirirken, temelde adaletin toplumda kökleşmesine katkıda bulunmaktadır. Hukuk asıl görevi nedeniyle hakkı ve haklı olanı gerçekleştirme durumundadır. Bu nedenle hukukun izlemesi gereken yönü ancak adalet düşüncesi aydınlatabilir. Adaletsiz bir toplumda hakların gerçekleşmeleri beklenemez.

Hukuka yön gösteren amaç olarak ele alındığı zaman ise adaletin her zaman ve her yerde geçerli olan değişmez bir yapısı olduğu görülmektedir. Doğal hukuk okulunun geliştirdiği bu düşünce adaletin evrensel ve salt bir kavram olduğunu savunmaktadır. Adaletin evrenselliği düşüncesi, adaletin insanlara özgü bir hukuk duygusu olduğu sonucuna götürür. Adaletin evrenselliği onu değişmezliğe veya saltlığa götürmez. Doğal hukuk okulunun, hukukun amacı olarak adaleti bu biçimde tanımlaması gerçekliğin bu yönde olduğu hakkında yeterli bir kanıt sayılmaz. Adalet amaç olarak hukuku hem yaratır, hem yönlendirir hem de değerlendirir. Adaletin değişmezliği kalıptır, içerik ve özü bundan uzaktır. Hukukun amacı olarak da ele alınsa bu gerçeklik değişmemektedir.

4 - HUKUK İDESİ OLARAK ADALET

İde, sözlük anlamıyla düşünce demektir. Hukuk idesi hukuk düşüncesi anlamına gelmektedir. İde gerek felsefede gerekse gündelik yaşamda çoğunlukla kavram anlamında, hatta bir noktada kanı anlamında kullanılmaktadır.[86] İde aslında akılsal bir kavramdır. İnsan aklının dış dünyayı algılaması, kavraması ve düşünmesi ide kavramın kapsamı içine girer. Bir açıdan ide öznel bir ölçüt olarak gerçekliğin karşısına konulmaktadır. Gerçek olayların tam olarak ideye uygun olmaması; idenin olayların üstünde bir yere sahip olduğunu gösterir. İde, tüm olayların ve gelişmelerin ötesinde onların sonuçlarına, dışsal görünümlerine ve etkilerine göre oluşan bir bütündür.

Adalet de bir düşünce olarak hukuk idesidir. Hukuk kavramı, hukukun biçimsel öğelerini belirtir. Hukuk idesi ise, tüm araçların ve amaçların bir büyük amaca yönelmesini öngörür. Hukuk idesi; hukuk düzeninin üzerinde, tüm yasaları, uygulamaları ve girişimleri genel olarak değerlendiren, yargılayan ve daha iyiye doğru çözüm arayan hukuk düşüncesidir. Bu tanımıyla hukuk idesi ve adalet arasında geniş bir benzerlik vardır. O nedenle adaletin hukuk idesi olduğu savunulmaktadır. Adalet de hukuk idesi olarak hukuk uygulamalarını değerlendirir, eleştirir ve daha adaletli bir düzeye ulaşabilmesi için çözüm arar. Hukuk asıl görevi nedeniyle haklı olanı gerçekleştirme durumundadır. Hukukun izlemesi gereken yönü ancak adalet düşüncesi aydınlatabilir. Adalet idesi bulunmadan hakkın ve doğrunun bulunması olanaksızdır. Hukuk ile adalet idesi arasında adaletli düzenin güvencesini oluşturan sıkı bağlantı, toplumsal yaşamı değerlendiren başlıca öğedir. Adalet yalnızca hukuk açısından değil, en geniş anlamıyla toplumsal bir değer olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan düşüncesi hiç bir zaman hukuk karşısında durgun kalmamıştır, tüm uygulamaları sürekli olarak hem değerlendirmiş hem de eleştirmiştir. İnsan hukuka her zaman eleştirici bir gözle bakmasını

(86) Hegel, G.W.F. - Bütün yapıtları, Seçmeler, Onur yayınları, Ankara 1976, s. 219

bilmiş, bunda da kendisine adalet idesi yön göstermiştir.[87]

Hukuk idesi olarak adalet, kişilerin hukuka karşı takındıkları genel tutumdan, gösterdikleri tepkilerden anlaşılabilir. Kişiler yasalara ve buyruklara uyuyorlarsa, bu onları toplumun adalete uygun bulduğuna en açık kanıttır. Hukuka uyanların benimsemesi olmadıkça normlar hukuktan sayılmazlar. Hukuka uyruk olanların ahlak duygularına, insanlık anlayışlarına uymayanlar hukuk normu sayılmazlar. Hukuk düzeninin, en az düzeyde geçerliliği kişilerin adalet duygularının, düşüncelerinin hukuk normları tarafından karşılanmalarına bağlıdır. Bireylerin adalet, duygu ve anlayışları ile normlar bağdaşmıyorsa o zaman hukuk düzeninin gerçeklik kazanması olanak dışıdır.

Adaletin en geniş anlamıyla gerçekleşebilmesi toplumu oluşturan bireylerin adalet anlayışlarının düzeyine bağlıdır. Birbirlerine karşıt düşen çıkarlar yüzünden çetin çatışmalarla karşılaşan kişilerin barış ve düzen içerisinde gelişip ilerleyebilecek bir toplum yaşamına kavuşabilmeleri için herkesin kendi haklarını titizlikle koruyarak savunması kadar başkalarına da saygı gösteren bir düzen anlayışına içtenlikle bağlı bulunması gerekir. Adaletin devlet zoru olmadan insanların özgür ve eşit ilişkilerinde gerçekleşmesini ileri bir toplumun özelliği saymalıdır. Bu nedenle adalet hukukun kültürel işlevi olarak görülür. Kişilerin en az düzeyde hak ve adalet duygusuna sahip bulunmadığı bir toplum, insan toplumu sayılamaz. Adalet duygusu başkalarının hak ve özgürlüklerine saygı gösterilmesini gerektirir. Herkes kendine yapılmasını istemediği davranışları başkalarına da yapmamalıdır veya kendisi için istediklerini başkaları içinde isteyebilmelidir. Toplumda adalet duygu ve düşüncesinin yanısıra bir de adalet görevi vardır. Bu görevde herkese hakkını verme, hakları koruma, haklara yönelen saldırıların kaldırılması, zararların giderilmesi ve saldırı öncesi eski durumların yeniden yerine getirilmesidir. Görev körükörüne yerine getirilirse bazen adaletsiz durumların doğmasına istenmeden yardımcı olabilir. Varolan koşulların, tutumların, düşüncelerin her yönüyle değerlendirilmesinden sonra bu görev yerine

(87) Hirsch, Ernst - A.g.e. s. 27

getirilebilir. Adalet duygusu ve görev bilinci hukuk idesini oluşturan başlıca öğelerdir.

Hukuk kavramı varolan hukuku, hukukun idesi ise olması gereken hukuku belirler. İde sözü öncelikle bu amaca yöneliktir. Bir bakıma doğru ve geçerli hukukun bulunması için çalışılır. Hukuk idesine böylece iki görev düşüyor: Gelecekteki hukukun oluşmasında kalkış noktası ve geçerli hukuk için değerlendirme ölçüsü olmak. [88] Hukukun yapısı ve içeriği onun idesi ile beraber olmak zorundadır. İde, hukukun amacı açısından zorunlu tamamlayıcısıdır. İdeler insanların düşüncelerinde yaşarlar ve en iyiyi temsil ederler. Varolanın daha iyiye ulaşması için ideler insanlara yön gösterirler, ışık tutarlar. İdeler gerçeklik değildir. Onlara düşünsel gerçeklik denebilir. İdeler gerçekleşince ide olmaktan çıkarlar. İdelerin yaşama alanı olgusal hukukun dışındadır. Hukuk düzenini oluşturan kurallar doğmadan önce hepsi hukuk idesi idiler. Hukuk idesi hukukun kaynağıdır. Bir kural olgulaşmadan önce idenin bir parçasıdır. Olgulaşma sürecine giren kural ide bütününden kopmaktadır. İdeler olgulaşma şansına sahip olamadıkça gerçeklik dünyasına çıkamazlar. Gerçekleşmeyen ideler, olgulaşan kuralların değerlendirilmesine, yorumlanmasına ve uygulamada yönlendirilmesine büyük katkılarda bulunurlar. Adalet, ana hukuk idesi olarak bu işlevleri diğer idelerden daha fazla yerine getirir. Uygulamada karşılaştıkları sorunlar insanları adalet arayışına sürüklerken bu noktada adalet idesi devreye girmektedir.

İdeler, insanların görerek, algılayarak kazandıkları bilgilerdir. Ancak bu bilgi, diğer görülerek elde edilen nedensel bilgilerden özce başka bir bilgidir. Bu başkalığı idenin bilgisinde bilenle bilinenin geçici değişmesine dayanır.[89] Nedenler zinciri içinde görüntü olarak, dünyadaki şeyler nedensel bağlarla bağlıdır. Bilen insan ise benzer bağlantılar içinde bulunan bir kişidir. İdenin bilgisindeyse görüntü olarak dünya tekleşmenin ve nedensel zincirin dışında, bilenle bilineni içine alan bir birlik olarak ortaya çıkar. İnsan, kişiliğinden sıyrılmış bağımsız bilen insan olarak, dünya ise ide olarak, ikisi de nedensel

(88) Hönig, Richard - Hukuk felsefesi, İstanbul 1955, Çev.: M. Yavuz, s. 8.
(89) Kuçuradı, İonna - Schopenhauer ve insan, Yankı Yayınları İstanbul, 1968, s. 34-40

bağlarının dışında birlik olarak ortada dururlar. İde, ilişkilerin bilgilerinden doğar ve tüm ilişkilerin toplamının sonucu olarak özün tam bir belirtisidir. İde bilgisinin altında insanın hem bir kişi olarak nedensel bağlar içinde, hem de bağımsız bilen, düşünen insan olarak bu bağların kalması gibi ikili karakteri yer almaktadır. İnsanlar, doğada ve toplumda varolan ilişkilerin temelinde bulunan tüm nedensel bağların ötesini görerek ideleri yaratırlar. İnsanlar bu yanlarıyla bazı nedensel ilişkileri değiştirebilmişler veya kaldırabilmişlerdir. Böylece yeryüzünde yaşayan tek etik varlık düzeyine erişmişlerdir. Uygulama gerçekliklerini düşünce yetenekleriyle aşabilen insanlar bir değer yargısı olarak adaleti aramışlar ve bunu bir ide biçiminde yaşatmışlardır. Olayların üzerinde bir bakış açısından yapılan değerlendirmeler toplumu oluşturan insanları ortak noktalarda birleştirmiş, tek bir doğrultuya yönlendirebilmiştir. Etik varlık düzeyine gelme, insanları her dönemde adalet idesi ile beraber yaşatmıştır.

Adalet arayışı toplumu yeni yasalar getirmeğe ve yeni yasal düzenler kurmağa götürür. Adalet arayışının ortaya çıkardığı adalet idesi bu istemlerin hazırlık aşamasında yol gösterir. İdelerin yönlendirilmesine göre hazırlanan yasalar toplumda adaletsizliğin önlenmesine ve daha çok adaletin sağlanmasına yardımcı olurlar. Olması gereken hukuk düzeninin kurulması yolunda adalet idesi insanların en büyük yardımcısıdır. Yer ve zaman açılarından hukuksal gerçekliğin etik boyutlarını değerlendirmeler içerir. Yalnızca hukuk normlarını değil aynı zamanda insanların davranışlarını da ölçer ve değerlendirir.

Adaleti hukuk idesi olarak doğal hukuk okulu ele almış ve geniş olarak yorumlamıştır. Adalet, ide olarak tanımlanırken, salt ve evrensel bir değer olarak gösterilmiştir. Yer ve zaman ölçüsü ile bağlı bulunmadığı, her zaman her topluma değişmeyen içeriği ile yol gösterdiği ileri sürülmüştür. Salt ve evrensel nitelikte ide olamayacağı, adaletin de ide olarak bu nitelikte bulunduğu, doğru hukuk için bunun gerekli olduğu gibi düşünceler de bu okul tarafından geliştirilmiştir. Adalet bu biçimde görülmezse, hukuk düzenlerini etkileyemez ve on-

lara yön gösteremez gibi bir sonuca ulaşmışlardır. Bu okulun görüşlerinin tümüyle gerçekliği yansıttığı söylenemez. Adaletin bir hukuk idesi olması, onun salt ve evrensel olmasını gerektirmez. Bu niteliklere sahip olmayan adalet gene de ide olarak, adalet arayışı ile bütünleşebilir ve daha gerçekçi yol gösterir. Bunun da nedeni adalet arayışının koşullara göre değişkenliğidir.

II. BÖLÜM

HUKUK FELSEFESİNDE ADALET

Hukuk felsefesi konuları önce genel felsefe içinde ele alınmış, toplum felsefesi akımları ve düşünürlerince incelenmiştir. Ortaçağdan sonraki gelişmelerle genel felsefe içinde yeralan disiplinlerin bilim olarak felsefeden kopma süreci içine girmeleri felsefenin ele aldığı konuların giderek sınırlanmasına neden olmuştur. Benzer biçimde sıra toplumsal bilimlere gelince hukuk da felsefeden kopma noktasına varmıştır. Hukuk uygulamaları kendi düşüncesini yaratmış, bir yanda toplumsal alanla ilgilenen düşünürler hukuk sorunları üzerinde kuramlar geliştirken, diğer yandan da bağımsız hukuk görüşü getiren hukuk okulları doğmuştur. Hukuk konuları üzerinde geliştirilen düşünceler ve kuramlar hukuk felsefesini oluşturmuştur. Hukuk felsefesi tarihi başlangıçta genel felsefeden bağımsız düşünülemez. Bu nedenle Eski Yunan başlangıç olarak görülür. Eski Yunan düşüncesi hukukun başlıca sorunları üzerinde geniş olarak durduğu gibi adalet konusunda da zamanımıza kadar ulaşan düşünceler ve ayırımlar getirmiştir. Yunan düşünürlerinin görüşleri daha sonraki gelişmeleri de yönlendirmiş, uygarlıkların yükselmesine katkıda bulunmuştur.[1]

Eski Yunandan önce genellikle ilkel adalet uygulamaları ve anlayışı egemen bulunuyordu. Kişisel öc bunun ilk adımıydı. İlkel çağda olaylara el koyabilecek üstün bir gücün olmaması öc alma olaylarını artırıyordu. Kişisel öc daha sonraları toplumsal öc alma aşamasına ulaştı. Giderek parçalanan ailelerin zararına gelişen devlet, sonu gelmeyen ve toplumu zayıf düşüren çatışmalara karşı ilgisiz kalamazdı. Buna son verebilmek için çok çeşitli yollara başvurdu. Kısası yasalaştırdı, suçluların zarara uğrayanlara ödemede bulunmasını kurallaştırdı. Daha sonraları para vererek uzlaşma yolu getirildi, sonraları da zorunlu kılınarak kan gütme noktasına varan öc alma olayları önlendi. Suç işleme anında suçlunun ödeyeceği diyet çizelgeleri düzenlenmiştir.[2] Suç kurbanının kendisi veya yakınları adalet yolu-

(1) Warner, Rex - The qreek philosophers, 1958 U.S.A. Mentor Book, s. 9
(2) Rousselet, Marcel - Adalet tarihi, Remzi Kitapevi, İstanbul 1963, Çev.: Adnan Cemgil, s. 6-7

na başvurarak ödeme isteğinde bulunabilirlerdi. Devletlerin çabalarının özel savaşları ve öc almaları ortadan kaldırmağa yönelmesi kamu adaletinin başlangıcını oluşturmuştur. Kamusal suçlara karşı devlet kamu adına cezalandırmaya yöneldi. İlkel dönemin adaletinde ortaklaşa sorumluluk geçerliydi. Özel öc alma aileye bağlı ve ortak bir karakter taşıdığından suçlunun yakınları da onunla birlikte sayılarak cezalandırılırdı. Toplumsal gelişme zamanla sorumluluğu bireyselleştirmiştir. Hukukun ilkelliği adaleti biçimsel düzeyde bırakmıştır. Bu dönemde düşüncenin ilkel düzeyde bulunması hukuk ve adalet konusunda görüşlerin gelişmesini sağlayamamıştır. Ancak toplumsal düzeyde adalet anlayışları belirmiştir. Bu anlayışlar örgütlenmeden, düzenlenmeden kendiliğinden uygulama alanına çıkmışlardır. Bilinç düzeyinin düşüklüğü nedeniyle ilkel dönemde uygulama ile düşünce alanları birbirinden ayrılamamıştır. Eski Yunan dönemi bu ayrılmanın başlangıcıdır.

A - ESKİ YUNAN FELSEFESİNDE ADALET

Eski Yunan'da adaletin tümüyle ilkel dönem anlayışından kurtulduğu söylenemez. Topluma ve kişilerin yaşam haklarına yönelen suçları yargılamak üzere yargılıklar kurulmuştu. Yunan adalet sisteminde ilkçağ adalet sistemlerinde olduğu gibi, savcılık yoktu. Bu nedenle zarara uğrayan kişiler kendi kendilerine başvururlardı. Eğer işlenen suç topluma karşı bir yapıdaysa, o zaman vatandaşlardan herhangi birisi dava açabilirdi. Jurnacılık bu ortamda aldı yürüdü. İlke olarak her vatandaş kendi davasını savunabilir ya da başkalarının hazırladıkları savunmayı yargılık önünde savunabilirdi. En ağır işkenceleri içeren cezalandırma yöntemi, Yunanlı düşünürlerin eleştirileri ve karşı çıkmaları ile yumuşatıldı, insancıl nitelik kazandırıldı. Hem yargılama biçimi hem de cezaların yapısı değiştirildi.

Adalet konusunda başlıca düşünceleri eski Yunan'da Sofistler, Sokrat, Eflatun ve Aristo savundular. Yunanlı düşünürler genel anlamda adaleti bireysel bir erdem olarak ele aldılar. Yunan düşüncesinin tinsel ve fizikötesi boyutları adalet konusunda bireyci yaklaşımla

bütünleşmiştir.[3] Eski Yunan'da adalet kavramı uygulamanın insancıl bakış açısından eleştirilmesi ile içerik ve anlam kazanmıştır. Tüm Yunanlı düşünürlerde bu ortak özellik, düşünceleri incelendiği zaman gözlemlenebilir.

1 - SOFİSTLER

Sofizme gelene kadar, Yunan düşüncesi sınırlı ve bireysel bir düzeyde bulunuyordu. Bu yalnızlık ortamı uzun süre görüldü. Felsefe sistemleri doğmuş oldukları kentlerin sınırları dışına taşmıyor, yanyana sürüp giden bu düşünceler kendi dünyalarında yaşıyor, genellik kazanamıyordu. Çeşitli savaşlar ve dış saldırılar Yunan kentleri arasındaki ilişkileri geliştirince düşünce akımları da bu gelişmeden ister istemez etkilendiler. [4] O tarihe kadar Pisagor'un veya Thales'in düşüncesinden oluşan felsefe Yunanistan'ın kendi düşüncesi oldu. Kentlerin Aristokratik yapıları birleşmeyle beraber demokratikleşmeye başladı. Kentlerin üzerinde, yeni oluşmaya başlayan Yunan toplumunda ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmeler yeni bir yapı getirdiği gibi çok çeşitli sorunları da gündeme getirdi. Bu sorunlara yanıt arama, bunlar üzerinde düşünme girişimleri Sofistler'i ortaya çıkardı. Sofistler Yunan düşüncesinin eksik kalan yanlarını tamamladılar. Hem öğrenmek için çalıştılar hem de öğretmek için çaba gösterdiler. Kitlelerle diyalog kurdular, halka ve kitlelerin önünde konuşma yapmağa önem verdiler. Sofizm başlangıcını ve başarısını ortaya çıktığı dönemin siyasal ve düşünsel gereksinmelerine borçludur. Sofistler uzun bir dönemin birikimi sonucunda beliren her sorunun üzerine gidiyorlar ve bunlar üzerinde halkla beraber düşünüyorlardı. Yunan toplumunun demokratikleşme aşamasında ortaya çıkan sorunlar Sofizmin düşünce yapısını belirlemiştir.

Sofist sözcüğü; bilgi kökünden gelip bilgin, bilgili, bilge anlamına geliyordu. Gezici öğretmenlik Sofistler'in yöntemi olduğundan bu anlamda veriliyordu. Konuşma ve politika öğretmenliği anlamlarında ve-

(3) Pound, Roscoe - A.g.e. s. 3
(4) Denis, J. - Kadim Yunanda ahlaki ve hukuki fikirler. Çev.: Z.F. İÜHFD. Cilt: XI, Sayı 3-4, 1945, s. 320

riliyordu. Sofistler çok yönlü çalışmaları ile felsefe tarihinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bilim, felsefe ve öğretim alanlarında önemli değişiklikler getirdiler. Düşünce yaşamının doğadan koparak insan gerçeğine yönelmesinde büyük rolleri oldu.[5] Yunan düşüncesi Sofistler'le birlikte insanların iç dünyası ile tasarı ve istekleri ile ilgilenen bir yapı kazandı. Sofistlik için bir açıdan antik aydınlanma dönemi denir. Düşünsel gelişmeler, getirilen katkılar, yönelinilen konular ele alınırsa bu tanımlamanın doğruluk ölçüsü ortaya çıkar. Sonraki aydınlanma dönemleri de benzer biçimde gelişmiştir. Sınırlı konulardan kurtularak kültürel genişlemeye yöneliş ortak özellikler olarak beliriyordu.[6] Sofistler ilk bakışta dağınık görünürler. Çeşitli konularla uğraşmaları onlara bu görünümü vermiştir. Sofizm aslında aristokratik düşünce ve değerlerin kırılışıdır. Geleneksel değerlerin yuvalandığı insan alanına girişin başlangıcıdır. Sonraki aydınlanma dönemlerinde de görüldüğü gibi Sofist hareket fizik ötesi felsefeye tepki olarak gelişmiştir. Sonraki Yunan düşüncesi Sofizme tepki olarak çok daha güçlü bir düzeyde gelişti. Sofistik akımın getirdiği hukuk, devlet ve ahlak düşüncelerini yeniden oluşturmak için değişmez ve tanrısal toplum düzenleri, devlet biçimleri düşünülmüştür. Sofizm nasıl kendinden önceki felsefeye bir tepki olarak doğmuşsa, Platon ve Aristo'nun felsefe sistemleri de bu akıma tepki olarak geliştiler.

Sofizm felsefede insanı ölçü olarak almıştır. Onlara göre, insan herşeyin ölçüsüdür. İnsanların doğal varlıklarını ilgilendiren sorunlarla ilgilendiler. Doğuştan varolan haklarına önem verdiler, salt hukuk ve haklara karşı çıktılar. Bunların göreli bir yapıya sahip bulunduğunu sandılar. Bir bakıma bireyciliği geliştirdiler. Bireyciliğe tinsel anlamda değil, özde bir içerik kazandırdılar. İnsanın din, devlet ve egemen hukuk bağlarından kurtarılması, bunun yerine doğanın konulması insanın yararına olanlara öncelik tanınması, Sofistler'in getirdiği özne düşüncelerdi. İnsanın temel olarak ele alınması, Sofizmi öznelciliğe

(5) Birand, Kamuran - İlkçağ Felsefesi Tarihi, AÜİF Yayını, 1958 Ankara, s. 30

(6) Kranz, Walther - Antik Felsefe, Çev.: Suad Baydur, İÜEF Yayını İstanbul 1976, s. 144

götürdü. Onlara göre salt gerçek yoktur. Bu nedenle insan her şeyi saltlıkla bilemez. Öznelciliğin yanısıra kuşkuculuğa da geniş yer vermişlerdir. Duygular değişmez; değil, gelip geçici olanı gösterirler. Doğru, aydınlatıcı duyguların üstünde daha sağlam bir kaynak olan akıldan elde edilebilir. Düşünce duyguların sonucu olduğundan akıl yolu ile varılan bilgiler de aydınlatıcıdır. Herkes kendi duygularının verdiği bilgileri bilebilir. Bir insan için duydukları vardır, duymadıkları ise onun açısından yok demektir. İnsan için doğru ancak gördükleri ve duyduklarıdır. Ne kadar kişi varsa o kadar da ayrı gerçek vardır. Gerçek hiçbir zaman iki kişi için benzer olamaz. Gerçekliğin kişilere göre değişmesi, öznel bir yapıya sahip bulunması bilgiyi ve dolayısıyla değer yargılarına göreli bir karakter kazandırmaktadır. İnsanı her şeyin ölçüsü olarak ele alan Sofizm, sonuçta görelilik felsefesini savunmuştur. Görelilik felsefesi saltlığa karşı çıkıştır. Kişilere göre ayrı ayrı saltlık olamayacağından salt şeylerden sözedilemez. Herkes için değişmeyen, yararlı ve gerekli olandır. Kişilerin özel durumlarına göre bunların içeriği ve biçimi değişebilir. Birşey bir insana nasıl görünüyorsa, gerçek ona göre öyledir. Görüldüğü gibi bir şeyin doğru olması demek bu şeyin belirli anda herhangi bir kimseye doğru görünmesi demektir. Herkes için geçerli doğru bilgi veya genel anlamda geçerli bilgi olanaksızdır.(7)

Sofistlerin genel görelilik felsefesi hukuk ve adalet alanlarında da geçerlidir. Geliştirdikleri toplum kuramında toplumsal kurumları ve değerleri bu açıdan ele almışlardır. Toplumun tüm üyeleri için geçerli ve yararlı hukuk olamayacağını ileri sürerek devleti hem sözleşme hem de güç kuramları aracılığı ile açıklamaya çalışmışlardır.(8) Bir kısmı insanların çıkarlarına uygun düşen bir sözleşmeyle birlikte yaşama yükümlülüğü altına girdiğini, bunun da nedeninin insanların güçsüzlüğü olduğunu savunmuştur. Devleti sözleşme ile kuran insanlar eşit olmalıdır ve tüm haklardan eşit düzeyde yararlanmalıdırlar. Bu açıdan insanlar arasında eşitliği bozan kölelik kesinlikle

(7) Hançerlioğlu, Orhan - Düşünce Tarihi, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1970, s. 57

(8) Sarıca, Murat - Siyasi Düşünce Tarihi, Gerçek Yayınları, İstanbul 1973, s. 17

kaldırılmalıdır. Kölelik devlet düzenini oluşturan sözleşmeye aykırıdır. Devletin kuracağı hukuk düzeninde insanların eşitliği güvence altına alınmalıdır.

Sofistlerin önemli bazı temsilcileri ise güç kavramını savunmuşlardır. Bunlara göre, devlet insan yapısı bir kavramdır. Devletin oluşturulmasında gücün büyük önemi vardır. Güçlü olan kişiler veya gruplar, sınıflar her zaman toplum içindeki çatışmalardan yergi ile çıkmışlar, kendi devletleri ile beraber, kendi çıkarlarına uygun bir hukuk düzenini kurmuşlardır. İnsanlarda ağır basan gerçek içgüdü, başkalarına egemen olmak, kendi istençlerini diğer kimselere benimsetmektir. Yasalar, güçlüklerin zayıflara zorla kabul ettirdikleri kendi istençleridir. En güçlü her zaman en haklı olandır. Toplumda egemen olan azınlığın hakları, çıkarları hukuk düzeninin yapısını belirler, sınırlarını çizer. Hak, haksızlık ve hukuk kavramları egemen azınlık açısından ele alındığından genel anlamıyla belirlenememektedir. En güçlü kavramı toplumsal eşitsizliğin belirtisidir. Eşitsizliğin varlığı hukuk düzeninin tam anlamıyla olmadığının kanıtıdır. Yasalar, kurallar en üstün güç tarafından belirlendiğine göre yönetimdeki gücü oluşturan kişi veya kişiler grubunun istekleri, hakları, çıkarları hukuk düzeninin temeli olacaktır. Hukuk onların haklarını korumak için varolan bir toplumsal araçtır. Hukukun yapısında en üstün gücün öznel payı bulunduğundan, hukukta toplumda yaşayan diğer sınıflara veya kesimlere oranla göreli bir yapıya sahiptir. Hukuk neye dayanırsa da yansın, her zaman en güçlü kişi veya kişilerin eseridir. Bu nedenle hukuk denen düzen toplumda yönetici güce hizmet etmektedir, onun çıkarlarının bekçiliğini, savunuculuğunu yapmaktadır.[(9)]

Bilginin, değerlerin, hukuk ve ahlakın göreliliğini savunan Sofistler, adaletin de göreli bir yapıya sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, salt adalet yoktur. Hukuk nasıl ki toplumdaki güç dengesine bağlı olarak biçimleniyorsa, adalet de benzer biçimde içerik kazanır. Her güçlünün, her yönetimin hukuk anlayış nasıl ki kendi hak ve çıkarlarına bağlı ise adalet anlayışı da gene hak ve çıkarlarına bağlıdır. En güçlünün adalet anlayışı diğerlerini bağlamaz, herkes, her

(9) Okandan, R. Galip - Umumi Hukuk Tarihi, İstanbul 1951, İÜHF Yayını, s. 306

grup kendi özel durumlarına göre bir adalet anlayışına sahiptirler ve bu anlaşıyları ile kavrama anlam verirler. Adalet genel anlamda yoktur. Adalet; buyurana yararı buyurulana ise zararı dokunan bir buluştur. Çünkü adaleti buyuran bulmuştur. Bununla kendi çıkarlarını sağlayan bazı kuralları doğru olarak topluma benimsetmek istemiştir. Hak ve hukuk yönetimde bulunanların istençlerinden oluştuğundan, hakların gerçekleşmesi demek olan adalet anlamsız ve saçma kalmaktadır. Adalet güçlünün işine gelendir, adaletsizlik ise insanların işine gelmeyendir.

Hak, hukuk ve adalet göreliliğini kanıtlamağa çalışan sofistler, gerçek olmayan görüntüdeki adalete saldırırlarken, bu anlamda adaletin kaynağını oluşturan olgusal hukuka da göreli bir değer vermişlerdir. Üstün güç tarafından konulan kurallardan oluşan hukuk düzeninin toplumun tüm kesimlerinin üstünde genel bir anlamı yoktur. Bu nedenle üstün gücün baskı ve zorlaması ile bu kurallar toplumda geçerlilik kazanırlar ama diğer kesimlerin çıkarlarını hiçbir zaman karşılayamadığından tümüyle benimsenmezler. Kuralların göreli yapısı da adaleti biçimsel anlamda gerçekleştirir, öze ve toplumsal yaşamın gerçeklerine ulaşamazlar.

Bazı sofistler ise, adaleti göreli saymakla beraber bir başka açıdan değerlendirmişlerdir. Adalet, erdem ve bunlara dayanan eşit hukuk düşüncesi, onlara göre zayıf insanların buluşudur. Zayıflar, uyruklar ve buyurulanlar toplumda egemen olanların, egemenlik haklarını önlemek ve onları sınırlamak isterler, bu nedenle hukuk düzeninin kurulmasına yardımcı olurlar, adalet düşüncesini kurtarıcı bir silah görürler. Bu silahı hileli bir biçimde kullanarak, aradaki eşitsizliği kaldırmağa ve bir denge kurmağa uğraşırlar. Güçsüzler adalet ve ahlak gibi kavramları uydurarak güçlüleri güçlerini kullanmaktan vazgeçirmeğe çalışırlar. Ancak güçlüler bu hileye aldanmayacak kadar akıllı iseler egemenliklerini istedikleri gibi kullanmaktan geri kalmazlar. Bu görüş devletin temelinde sözleşme yerine savaşın olduğunu benimser.

Aslında adalet kavramı hem egemenlik noktasını elinde tutanlar tarafından, hem de bu noktada olmayıp da erişmek isteğinde bulunan-

lar tarafından, aynı zamanda ileri sürülen değişik anlamları içerir. Sofistler bu değişkenlikleri gözönüne alarak adaletin boş bir kalıp olduğunu, birbiriyle çelişen savları kanıtlamak için bile ileri sürülmesinin bunu gösterdiğini söylemişlerdir. Gelenekleri parçalayan Sofistler, tüm değişkenlikleri gözönüne alarak kuşkuculuk yöntemine kayınca kendilerini birden bir değerler kargaşası içinde buldular.(10) Değerler alanında getirilen sınırsız öznellik bu durumun başlıca nedeni olmuştur. Fizikötesi ve varsayımsal düşüncelere karşı çıkan sofistler zamanımızda, bilime dayanan akımların savunduğu bazı görüşleri ilk dönemlerde dile getirerek felsefe tarihine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Sofistlerin göreli olarak yorumladığı adaletin karşısında, onlara tepki göstererek çıkan büyük Yunan düşünürleri adaletin saltlığını savunmuşlardır.

2 - SOKRAT

Büyük Yunan düşünürlerinin ilki olan Sokrat Sofistlerin ve özdekci akımların karşısına çıkarak ülkücü bir yorumla salt değerleri savunmuştur. Sofistlerin bilgi anlayışı her bakımdan bireyi göreliliğe götürmüştü. Onlara göre tümel olarak geçerliği olan, her yerde ve her zaman geçen ne bir doğru ne de bir ölçü vardı. İnsan her şeyin ölçüsü idi. Onlarla aynı çağda yaşayan Sokrat ise tam tersine tümel bir doğrunun bulunabileceğini ileri sürerek görelilik düşüncesine karşı çıktı. Toplumsal gelenekleri ve değerleri incelerken sağlam ve herkes için geçerliği olan bilgiye varmağa çalıştı. Geleneklere bağlı kalmamakla beraber akla, düşüncenin nesnel değerine, bireylerin üstünde bir normun bulunduğuna, sarsılmaz bir inancı vardır. Bu inanç onun değişken değerlere önem vermemesine neden olmuştur. Sokratın düşünceleri değerler kargaşası ortamında çok etkin olmuş ve Yunan düşüncesinin fizik ötesi bir yönde gelişmesine yolaçmıştır.

Sokrat varolan düzeni eleştirirken, düzeni oluşturan kural ötesinde olanların üzerinde her dönemde geçerli değerler ve düşünceler

(10) Akarsu, Bedia - Ahlak Öğretileri 1 (Mutluluk Ahlakı), İÜEF Yayınları, İstanbul 1965, s. 24

arıyordu.[11] Bununla beraber yasalara ve hukuk düzenine karşı da saygılı olunması gerektiğini savunur. Bir kişi ona göre devletin yasalarını beğenmeyebilir ama yine de onlara karşı duramaz. Devletin buyruğuna her zaman uymalıdır, ya da yasaların benimsediği yollardan giderek yasaları değiştirmelidir. Ne var ki hiçbir zaman yasalara karşı çıkmamalıdır. Hukuk düzenini beğenmeyen başka ülkeye gidebilir, gitmeyenlerin yasaların buyruklarına uymaları ödevdir. Toplumun yararı nedeniyle yasaların üstünlüğü tanınmalıdır.[12] Vatandaşlar yapılışına katıldıkları yasalara, katılma nedeniyle uymak zorundadırlar.

Sokratın başlıca amaçlarından birisi hukuk ve politikada ahlak ve adaleti kurmaktı. Toplumsal yaşamda bu sağlanamazsa hukuk ve politikadan beklenen yarar sağlanamaz. Birey ve toplumu mutlu edecek olan şey sağlanamaz. Birey ve toplumu mutlu edecek olan şey erdemli ve ahlaklı davranışlarda bulunmaktır. Erdem iyiyi kötüden ayırma yeteneği olduğuna göre bilgi yoluyla öğrenilir. İnsanın kendini tanıması, asıl değerleri tanıdıktan sonra kendisiyle uyum içinde olmasıdır. Bu da hiçbir şeyde aşırıya kaçmamakla ölçü, ahlak ve adaletle sağlanabilir. Kişinin kendisiyle uyumlu olması, aynı zamanda toplumla uyum içinde olması demektir. Çünkü o toplum içinde yaşamaktadır, toplumla örtülü bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya uyması toplumla kişi arasındaki uyumu sağlar. Toplum anlaşmayı bozarsa birey yasaları çiğneyerek değil ikna yoluyla kendini savunmalı, anlaşmaya uygunluğu sürdürmelidir. Toplumu erdemli, ve akıllı insanlar yönetirse adalet varolabilir. İyilik, doğruluk, ahlak ve adalet Sokrat'ın tüm düşüncelerinde başlıca ilkeler olmuştur. Doğruluk, iyilik, ahlak ve adalet yasalara uymakla sağlanabilecektir. Bunun da yolu bilgiden geçmektedir. Bilgi ve düşünce herşeyin olduğu gibi ahlak ve adaletin de temelidir. İyi ve kötüyü ayırmanın yanısıra adaleti adaletsizlikten bilgi ayırmaktadır.

Bilgisizlik, kötülük ve haksızlıklara neden olur. Değerler hakkında

(11) Öktem, Niyazi - Antik Yunan Felsefesi, İÜHFM, Sayı 1-4, İstanbul 1974, s. 367

(12) Akarsu Bedia - Sokrates'de Erdem Düşüncesi Felsefe Arkiyi, Sayı 13, İstanbul 1962, s. 71

bilgi sahibi kişiler doğruyu ve adaletli olanı bulabilir. İyi olan şey doğru ve adaletlidir. Erdem bilgi olduğundan, bir anlamda erdem olan adalet bile bilgidir. Adalet iyi olanı kötülerden ayırma bilgisidir. Bu bilgi hukuk duygusunda belirir. Hukuk duygusu herkesin vicdanında vardır. Adalet kişilerin vicdanlarında tanrısal bir ses gibi duyulmaktadır. Bu ses insanlara neyin doğru ve nelerin yanlış olduğunu bildirir. Kişiye düşen doğru ve adaletli davranabilmek için, içinden gelen bu sesi dinlemektir. Sokrat insanı iyi bir varlık olarak ele almış ve daha iyi olması için eğitimine çaba göstermiştir. Ona göre hiç kimse bilerek, isteyerek kötülük yapmaz, bunun nedeni bilgisizliktir. Salt değerler vardır ve bu değerler insanları kendiliğinden adaletli davranışlara yöneltir. İyi davranmak, iyi yasa yapmak bilgili olmaya bağlıdır. Sokrat'a göre adalet genel anlamıyla iyi olanı kötüden ayırma bilgisidir. Hukuk düzeninin geçerliliği bu bilginin yansıdığı adalet duygusuna dayalıdır.

Sokrat adalete hem bireysel açıdan, hem de salt bir değer olarak bakmıştır. Kişilerin kendi aralarında ve toplumla olan ilişkilerinde adaleti aramıştır, egemen kılmağa çalışmıştır. Bunun için de adaletin salt bir değer olarak her zaman her yerde varolduğunu, bu nedenle kişilerin adaletli davranmak ödevinde olduğunu ileri sürmüştür. Toplumsal düzeni korumak ve kişilere tanrı inancı aşılamak üzere adaletin göreliliğine karşı çıkmış, bu değerin öznel olmadığını, herkesi bağladığını ileri sürmüştür.

3 - EFLATUN

Eski Yunan düşüncesinin en önemli temsilcilerinden birisi olan Eflatun çağımıza kadar düşünce akımlarını etkileyen bir kaç büyük düşünürden birisidir. Adalet konusunda Sokratik geleneği sürdürerek tartışmalara katıldı. Ve aynı yönde düşünceler ileri sürdü.(13) Eflatun bu soruna ülkücü bir açıdan yaklaşmış, değişmeyen ve sonsuz adaleti savunarak adaletin göreliliğine karşı çıkmıştır.

(13) Catlin, George - A history of the Political philosophers, 1950 Britain, s. 43

Eflatun kendi zamanının Yunan kentlerini inceleyerek, adaleti ayrıntılar ve ilkeler açılarından ele alarak bir açıklama getirmeye çalışmıştır. Adaleti yazılı hukukta olduğu gibi yazılı olmayan biçimde de araştırmıştır.(14) Adalet ona göre en üstün erdemdir ve diğer tüm erdemleri kendisinde toplar. Kendisinde adalet denilen erdemi gerçekleştiren insan en yetkin insandır. İnsanlık ülküsüne en çok o yaklaşır. Adaletsiz bir toplumun yaşama güçü kalmaz, insanların birbirlerine yardımları ve dayanışmayla adalet sağlanabilir. Toplumsal yaşamın iyi yürüyebilmesi için tek tek kişilerin adaletli olması zorunludur. Sürekliliği sağlayan karşılıklı güven herkesin karşısındaki insanların adaletli olduğuna güvenmesidir. Adalet en üstün erdem olarak hiçbir zaman toplumda güven yaratan bir araç olamaz. Kendisi başlıbaşına bir erektir. İnsanlar bu erek doğrultusunda davranışlarını ve yaşamlarını düzenlemelidir. Ters bir durum, toplumu adalet yolundan çevirebilecektir.

Adalet diğer erdemleri de içerdiği gibi bunlar arasında uyum sağlar. Bireysel erdemler toplumsal bütün olan devletteki erdemlerin yansımalarıdır. Adaletin yapısı ise devletteki erdemlerin yansımalarıdır. Adaletin yapısı devletteki uyumlulukla anlaşılabilir. Buna göre adalet toplum düzeninin korunması için bireylerin davranışlarını ayarlamalıdır. Birey organize toplum bütününün bir parçası olarak davranmak zorundadır. Tam bir uyum ve yarar devlet ile kişiyi belirler.(15) Adalet bir anlamda karşılıklı anlaşmaların sonucudur. Doğal düzende haksızlık yapmak iyi, haksızlığa katlanmak ise kötüdür. Katlanmakta işlemekteki iyilikten daha çok kötülük vardır. Bunun için haksızlığa uğrayarak veya haksızlık yaparak onun acısını tattıkları zaman birinden sakınıp ötekine erişemiyenler, bir daha ne haksızlığa uğramak ne de haksızlık işlemek için aralarında bir anlaşmanın yararlı olduğunu anlarlar. Ve bu anlaşma ile yasalar doğar. Adaletin kaynağı olarak yasalar düzenlemeler getirirler. Adalet en büyük iyilikle en büyük kötülük arasında bir ortalamadır. Doğanın getirdiği karışıklığı önlemek haksızlığa karşı mutluluk ve güvenlik getirmek için yapılan

(14) Jones, S. Walter - The Law and legal theory of the Greeks, Oxford 1956, s. 3

(15) Pound, Roscoe - A.g.e. s. 4.

bir anlaşmadır. Bireylerin yaptığı bu anlaşma devleti kurmakta ve adaleti devlete birincil görev olarak bırakmaktadır.[16]

Eflatun'un "Devlet" yapıtı adaletin doğası üzerine bir tartışma ile başlamaktadır. Thrasymakhos, biraz başarısızca adaletin belirli toplumsal amaçlar için sözler ve söz ustalığı ile ilgili bir kavram olduğunu, gerçekte adalet diye birşey bulunmadığını göstermeye çalışmaktadır. Bunu anlatmak için kullandığı sözcüklerde belirli varsayımlardan çıkmaktadır. Tartışmada Sokrat tüm öbür iyi ve gerçek şeylerin yanısıra, adaletin doğal yerini almış olduğunu göstermekte güçlük çekmez. Onun bu savı sonuna dek temel görüş durumunu korur. Adaletin ilke olarak geçerli bulunduğu örnek devletin tanımıyla tamamlanır.

Adalet insanlar için olduğu gibi devlet yaşamında en yüksek erdemdir. Tek kişinin tinsel davranışlarının doğru bir tutumda olması, naşıl belirli bağlantılara dayanıyorsa devlet için de bu böyledir. Devletin doğal kökeni hiçbir insanın kendi kendine yetmemesi, bu yüzden de türlü gereksinlemelerini gidermek için başkalarının desteği ve yardımı ile bunları karşılayabilmesinden doğmuştur. Eflatun'a göre devlet insanın kendine yetmediği ve birçok şeye gereksinme duyduğu anda doğar. [17] Bunun için de insanların karşılıklı güven içinde olmaları gerekir. Toplum yaşamının sürebilmesi için bireylerin adaletli olmaları gerekir. İnsanı bağlı olduğu bütün içinde ele almalıdır. İnsan en iyi devletten kalkılarak tanınabilir. İnsanın özü ve ereği ancak içinde yaşadığı toplum açısından kavranabilir. Devlet ortak yaşam içindeki insanların bir toplamı, bir organizmasıdır. İnsan ancak içinde bulunduğu devlet bakımından anlaşılabilir. Toplumun mutluluğu bireylerden önce gelir. Bunun en zorunlu koşulu olan adalet ise, ancak devletin varlığı ile olanaklıdır. Devlet toplumun ve bireylerin mutluluğu için çalışır. Devlet düzeni içerisinde adalet; bir toplumu bir arada tutan bağ, her biri yeteneklerine ve yetiştirilmelerine en uygun olabilecek yaşama biçimini vermiş insanların uyumlu bir birliğidir. Böylece

(16) Karasan, Mehmet - Eflatun'un devlet görüşü, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, s. 21-22
(17) Eflatun - Devlet, Remzi Kitapevi, İstanbul 1975, Çev.: Sabahattin Eyüpoğlu s. 59

gerek devletin, gerekse üyelerinin en yüksek çıkarlarını koruduğundan adalet hem özel hem de toplumsal bir erdemdir. İnsan için bir işi olmak ve o işe de yatkın olmaktan başka insanlar ve tüm toplum içinde herkesin böylece en yatkın olduğu işi yapmasından daha iyi birşey yoktur. Buna göre toplumsal adalet, birbirlerine duydukları gereksinmelerin etkisiyle biraraya gelmiş ve aynı toplumda birleşerek ayrı görevlerde uzmanlaşarak, tüm insan aklının ürünü olduğu ve onu yansıttığı için yetkin olan bir bütün meydana getirmiş bir toplumun ilkeleri olarak tanımlanabilir.(18) Bu Eflatun'un herkese hakkını vermek biçiminde ortaya konan yüzeysel tanımı işlemesidir. Bir kimsenin hakkı, yeteneklerinin ve yetiştirilmesinin ışığı altında ne ise o olarak işlem görmesi, yükümlülüğü ise kendisine verilen yerin gerektirdiği görevleri hakkıyla yapmasıdır. O adalet deyince toplumsal düzenin korunmasını anlamamaktadır. Dış düzenin korunması devleti oluşturan uyumun küçük bir bölümüdür. Devlet, vatandaşlara özgürlük ve güvenlik yanısıra, yaşama hakkı da tanımaktadır. Toplumda görevler kadar, haklar da vardır. Bunlar daha çok bireylerin hizmet ve görevlerine bağlıdır. Devlet karşılıklı gereksinmelerle doğduğundan, yeteneklerden çok hizmetler söz konusudur. Hükümdarın bile ayrıcalığı yoktur, çünkü yalnızca yeteneklerinin kendisine yapmak hakkını verdiği özel görevi vardır, egemenliği yoktur. (19) Adalet toplumsal sınıflar arasındaki kesin ayırımların gereklerine uymak, kendi görevlerini yapmak, yöneticilerin ve egemen sınıfın işlerine karışmamaktır. Çünkü devletin yöneticilerinin yönetme kavramının gereği olarak tüm toplum işlerini düzenlemek görevinde oldukları açıktır. Adalet öteki sınıfların en kalabalık olan işçi ve çiftçi sınıfının işlerine karışmamasıdır. En büyük suç egemen sınıfı eleştirmek, yönetici sınıfın dışından yönetime katılmaya kalkışmaktır. Yönetici sınıf toplumu kendiliğinden adalete uygun biçimde yönetir. Herkes toplumda belirli bir sınıfın içindedir ve toplum içinde gerçekleştirilen iş bölümü sonucunda, içinde olduğu sınıfa düşen

(18) Barker, E. - Greek Political Theory, Platon and his Predecossors, 1925, s. 176

(19) Sabine, George - Siyasal Düşünceler Tarihi, Cilt 1, Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara 1969, Çev.: M. Tuncay, s. 50-51

görevleri yerine getirmek zorundadır. Adalet için herkese ne düştüğü öncelikle saptanmalıdır. Görevsiz hak olmaz. Herkese kendi hakkını vermek demek, gerçekte ona belirli bir yükün karşılığında yarar sağlamaktır. Adalet kendi işine, sınıfına ve görevine bağlılıktır. Adalet herkesin hakları doğuştan değildir, toplumun güncel durumuna göre saptanır. Toplumun yapısı çeşitli sınıflardan oluşurken, ortak amaca varmak üzere kendine düşen görevleri herkesin yüklenmesiyle eşitlik sağlanır. Adalet hem görev hem de hak verir.(20) Burada hak ve görev ögeleri arasında çözülmez bir bağ vardır. Görevsiz bir hak söz konusu olamaz.

Devlet ile bağlantı kurduğundan, Eflatun'un adalet anlayışının devlet anlayışı gibi totaliter olduğu görülmektedir. Güçlü ve etkili bir devletin getireceği adalet düzeni de aynı özelliklere sahip olacaktır. Adalet en iyi devletin çıkarına uygun olan şeydir. En iyi devletin çıkarı ise, katı bir sınıf bölünmesi ve sınıf yönetimi olmasını sağlayarak, tüm değişimi durdurmaktır. Durağan bir devlet yapısını öngörmüştür. Devlet düzeninin sürekliliği açısından bu gereklidir. Onu adalet kuramı totaliter bir ahlak geliştirerek zamanın eşitlikçi, bireyci ve korumacı yönelimlerine üste gelmek için ileri sürülmüş bilinçli bir girişimdir. Adalet devletin gücü, sağlığı ve düzeni için yararlı olandır.(21)

Eflatun'un adaleti eşitlik temeli üzerine kurulmuştur. Adalet erdemini büyük birim olan, toplumda gözlemek için en uygun model olarak birbirinden ayrı erdemlere sahip bulunan, tabakalı toplumu düşünüyordu. Bu düzende filozof yöneticilerin erdemi bilgeliktir. Savaşçılarınki yiğitlik ve cesarettir. Ölçülülük erdeminin tüm sınıfların toplumun bütün üyelerinin erdemi olduğunu söylerse de, içlerindeki hayvanları dizginleyemeyerek tersine ona başeğen aşağı üreticiler sınıfının bu erdeme kendiliklerinden sahip olmayıp ancak bilgelerin yönetimine, emirlerine uyarak edinebileceklerini düşünmektedir. Üreticiler sınıfının kendine özgü bir erdemi yoktur; olsa olsa buyruklara uymak bu sınıfın erdemidir. Tartışma konusu

(20) Hirsh. E. - A.g.e. s. 303-305

(21) Popper, Karl - Açık Toplum ve düşmanları Cilt 1, Siyasal İlimler Derneği Yayınları, Ankara 1967, S. 92-128

adalet, toplumda bütün insanların ve bütün sınıfların başkalarının işlerine karışmadan, görevlerini üzerlerine düştüğü gibi yerine getirmeleridir. Aynı sınıftan insanlar birbirlerinin işlerine karışırlarsa toplum düzeni pek fazla sarsılmaz ama üreticiler savaşçıların, savaşçılar yöneticilerin işlerine karışmaya kalkarlarsa bu durumda çıkacak kargaşa devleti yıkabilir. Bir devlet için yıkıcı olan sınıfların birbirlerinin işlerine karışmaları, görevlerini değiştirmeleridir. Buna da haklı olarak en büyük suç denebilir. Bu devlete karşı işlenen en büyük suç olarak adaletsizliktir. Her sınıf insanın yalnız kendi işlerine bakıp kendi işleri ile uğraşması adalettir.(22) Eflatun'un hak, hukuk ve adalet anlayışı tamamen eşitsizlikçi, tabakalı bir toplum anlayışının parçasıdır. Herkesin görevini ve sınırını bilmesi temeline dayanan adalet anlayışı zamanımızın adalet anlayışına eşitsizlik nedeniyle ters düşmektedir. Eflatun'un anlayışı eşitsizlikçi toplum görüşüne son derece uymaktadır. Yetkilerin, görev ve hakların sınıflar arasında eşitsiz düzeyde dağıtıldığı bir toplumda bir kimsenin, sınıfının görevini ve yetkilerini aşması kuralı çiğnemek, dolayısıyla haksızlık, adaletsizlik sayılarak, görevleri ve yetkileri sınırında kalması ise adaletli bir davranış olarak görülecektir. Eşitsiz dağıtımın temelde adaletli olup olmadığı ele alınmamaktadır. Eflatun'un anlayışı yasayı adaletle özdeşleştiren pozitif hukuk anlayışı gibi görünmektedir. Ne var ki pozitif hukuk, ona göre doğal hukuka aykırı değil aksine onun tam bir belirtisidir. Onun doğal hukuku insanların doğuştan eşitsizliğini benimseyen eşitsizlikçi bir doğal hukuktur. Buna uygun olarak da pozitif hukuk eşitsizlikçi olmakta, adaleti eşitlik yerine eşitsizlikle özdeşleştirmektedir. Eşit uygulamalar ayrı durumlarda aynı sonucu vermeyeceğinden adaletsizlik yaratırlar. Eşit olmayan kişilere eşit davranmak ise özel durumları gözönüne almadığından haksızlık doğurur. Sınıf ayrıcalığına dayanan adalet bugünkü anlamıyla adalet değildir.

Eflatun'un adalet düşüncesi dağınıktır, netlik göstermez. Sokrat etkisinde değişmeyen adaleti savunur. Örnek devleti durağan yorumlayarak adaletin de bununla beraber sürekliliğini ileri sürer. Bununla be-

(22) Şenel, Alaattin - Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne, SBF Yayını, Ankara 1970, s. 408

raber toplumun sınıflardan oluştuğunu ileri sürerek adaletin her sınıfa göre değiştiğini, bir anlamda göreliliğini benimser. Düşüncelerinin dağınıklığı bu çelişkiyi de beraberinde getirmiştir. En üst erdem olarak adaletin diğer erdemleri de içerdiği savı zaman zaman adaletin bu erdemler görünümünde belirebileceği anlamına geldiğine göre gene bir görelilik söz konusudur. Ne var ki, Eflatun'un genel kuramsal çizgisi açısından adaletin saltlığını savunarak göreliliğe karşı çıktığı söylenebilir.

4- ARİSTO

Aristo kendisinden önceki Sokrat ve Eflatun gibi adalet sorununa ülkücü açıdan bakmaktadır. Adalet üzerine düşüncelerini genel etik kuramı içerisinde geliştirmiştir. Adaleti başlıca iki anlamda ele almaktadır. Birinci anlamda geniş ve genel düzeyde adaleti, erdem olarak incelemektedir. İkinci anlamda ise dar olarak adaleti, orta kararlılık ve ölçülülük olarak tanımlamaktadır. Onun hukuk felsefesi etik kuramının bir bölümüdür.

Adalet en yüksek erdemdir. Erdem her şeyde doğru yolu ve ortayı bulmaktır. Erdem doğru orta olunca, adalette olan doğru ortadır. Bu açıdan adalet eşitlik, adaletsizlikte eşitsizlik demektir. Nesnel bir biçimde aklın gösterdiğini yapan herkes âdildir. Yaşamın her anında veya durumunda doğru olan bir davranış biçimi vardır. İşte bu anlamda, adalet geniş olarak erdemle aynı anlama gelmektedir. Her yerde ve her zaman doğru olanı yapan veya aklının kendisine doğru olarak gösterdiği şeyleri yapan insan erdemlidir. Aristo evrensel adaleti tam bir erdem olarak, eşitliğe dayanan dar kapsamlı adaletten ayırmış ve bunu etik kuramın ana öğelerinden birisi yapmıştır. Stoa ahlakının etkisinde kalınca Aristo'nun hukuk kuramı da genişlemiştir.[23]

Aristo hukukun değişmeyen ve değişen kısımlarını ayırmıştır. Hukukun doğadan gelen kısmı tüm toplumlarda geçerlidir ve evrensel boyutlara sahiptir. Bunun yanında kaynağı rastlantısal koşullardan oluşan diğer bir kısım vardır ki, özellikler gösterir, belirli bölge

(23) Hamburger, Max - The awakening of western legal thought, Translated by B. Miall, London 1942, s. 118

koşullarına göre içerik ve biçim değiştirir. Aristo'ya göre toplumların kendi yapıları içerisinde gelişmeleri, hukukta da insanların birliğine doğru giden bir yön izlemektedir.

Hukukun bu gelişme sürecinde adalet yasaları aşar ve onların üzerinde geniş boyutlar kazanır. Adaletli olan bir anlamda yasalara uygun olandır. Ama adalet yasallığın çerçevesini aşar. Doğrudan doğruya toplumsal yaşamın yapısına göre tanımlanan bir adalet vardır ve bu da eşitlik olarak tanımlanır. Eşitsizliğin olduğu toplumlarda yönetimler adaletli olmadığından sonunda yıkılıp giderler.[24]

Aristo adaleti geniş olarak ele alan ve içerik kazandıran ilk filozoftur. Onun yorumları uzun dönemler etkili olmuş, sosyal adaleti getirmiştir. Toplumsal olaylar adaletle birlikte hukuku yaratmaktadır. Ona göre; toplum olayları, toplumsallaşma biçiminde gelişir. Aristo bunu dostluk olarak yorumlamaktadır. Dostluk, haklılık ve adalet ile birlikte toplum ilişkilerinin temelindeki iyilik ölçüsü biçiminde değerlendirilmiştir. Toplumda her toplumsallaşma biçimi geniş anlamda dostluk olarak görülebilir. Toplumsallaşma biçimleri hukuk ve devleti doğurur, adaleti belirler. Dostluk ve adalet her insan topluluğundan zorunlu olarak bulunan kavramlardır, insan ilişkilerinin düzenliliğini sağlar. Sevgi duygusundan başlayarak ortaya çıkan adalet duygusu her toplumdaki ilişkileri karmaşıklıktan kurtarır ve sevgi duygusunu çok aşan bir düzenleme getirir. Adalet artık sevilen veya sevilmeyen tüm kişilerle ilişkileri düzenleyen bir kurumdur. Dostluk ve adalet aynı nesnelerle ilgili ve aynı kişilerle bağlı gibidirler. Dostluk birlikte sahip olunan şeylerle ölçülür. Adalette benzer biçimde ölçülebilir.[25]

Adalet ilişkileri gibi adaletsizlik de toplumdan topluma değişir. Yasaları çiğneyen kişiye, payından çoğunu alan kişiye, eşitliği tanımayana adaletsiz denir. Buna göre yasalara uyan, eşitliğe saygı gösteren kişi adaletlidir. Adaletsiz kişi kendi payından fazlasını aldığına göre iyilere göre adaletsiz kalacaktır. İyilikler her zaman kendinde iyidirler ama her zaman herhangi birisi için kendinde iyi değildirler. Bununla birlikte onlar insanların diledikleridir. İnsan

(24) Aristoteles - Politika, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 144
(25) Timuçin, Afşar - Aristoteles Felsefesi, Kavram Yayınları, İstanbul 1976, s. 129

yalnızca kendinde iyi olan iyilikleri istemelidir. Adaletsiz kişi her zaman en büyük payı seçmez, kendinde kötü olan şeyler söz konusu olduğunda tersine en küçük payı seçebilir. Ne var ki en küçük kötülük bir tür iyilik yerine geçtiğine ve payından çoğuna sahip olmak her zaman iyilik sayıldığına göre, adaletsiz kişinin her zaman payından çoğuna sahip olma isteği kesindir. Yasaları çiğneyen adaletsiz, yasalara saygılı olanlar adaletli ise tüm yasal şeylerin bir anlamda adaletli olduğu kesindir. Çünkü yasamanın belirlediği tüm şeyler yasaldır, her birinin adaletli olduğu varsayılabilir. Oysa yasalar her şeye yönelirler ve ortak amaçlıdırlar. Bir toplumda mutluluğu sağlayan şeyler adaletlidir. Adalet salt olarak değil, ama genel görünümüyle erdemlerin en önemlisidir. Bu açıdan yasalar toplumun mutluluğunu sağlıyorlarsa adalete hizmet ediyorlar, katkıda bulunuyorlar demektir. Bazı eylemleri yasaklayarak, bazılarını destekleyerek yasalar erdemlerin yaşamalarını sağlamalıdır. Bunu yapmayan yasalar adaletten uzaktır.

Aristo adaleti dar anlamda ikiye ayırır. Onun dağıtıcı ve düzeltici adalet ayrımı zamanımıza kadar geçerliğini sürdürmüştür. Bu anlamda adaletin temeli eşitliktir. Onun bu ayırımı hukukun kamu ve özel olarak ayırımına uygundur. Aristo'nun başlangıç noktası gerçekliktir. En yüksek norm olarak adalet ancak deney yolu ile elde edilebilir. Dağıtıcı adalet en başta yer alır. Adaletin bu biçimi onur ve malların vatandaşlar arasında bölüştürülmesi sırasında uygulanır. Bu bölüştürmede esas vatandaşlardan her birinin kendi yetenek ve değerine uygun bir parça olabilmesidir. Bu bakımlardan birbirine eşit değillerse, eşit şeylere de sahip olamıyacaklardır. Böylelikle toplumda eşitlik ilkesi gerçekleştirilmiş olur. Yetenek, onur ve toplum içindeki yer bakımından eşit olmayan kimselere eşit davranıldığı zaman eşitlik ilkesi çiğnenmiş olur. İnsanlar eşitsizlikleri oranında eşit pay almalıdırlar. Dağıtıcı adalet onur ve malların paylaştırılmasında yetenek ve değerlerle ilgili bir orantı ilişkisidir. Burada amaç kişiyle toplum veya adalet arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Kişinin devlete karşı ödevlerinin de yeteneklerine ve durumuna göre değişmesi de dağıtıcı adaletin bir gereğidir.

Aristo'nun ayırımına göre dar anlamda adaletin ikinci türü denkleştirici adalettir. Buna synallagmatik veya karşılıklı ilişkileri

düzenleyici adalet denilebilir. Bu adalet bir hukuk ilişkisinde yandaş olanların eşit işlem görmesini gerektirir. Özel durumlar gözönüne alınmadan işlem yapılması zorunludur. Ancak bu biçimde eşitlik ilkesi uygulanabilmektedir. Burada söz konusu olan kişilerin özellikleri eşit sayılarak yalnızca zarar veya kazancın, mal ve hizmetlerin ölçülmesidir. Hiçbir yana en küçük ayrıcalık gösterilmez. Denkleştirici adalet kavramı geniş düzeyde anlaşılmalıdır. Çünkü o yalnız istence veya sözleşmeye dayanan ilişkilere de uygulanır. Bu alanda da belirli bir eşitlik, suçla ceza arasında uygunluk aranmaktadır. Denkleştirici adalete bir anlamda düzeltici adalet de denebilir. Zarar verenin parasal ödemede bulunması, haksız alınanların geri verilmesi suç işleyenlerin cezalarını çekmesi hep bu adaletin gereğidir. Yasalarla kurulan eşitlik, taraflar arasında denge bozulursa durumun eski dengeye, eski eşitlik biçimine dönüştürülmesi ile ilgilidir. İnsanlar arasındaki ilişkilerin söz konusu olduğu bu alanda oranlı eşitlik kullanılmaz, sayısal eşitlik kullanılır. İster kötü bir adam iyi adama, ister iyi adam kötü adama haksızlık yapsın, yasa yanlara eşit işlem yapar, yargıç eşitliği yeniden kurar, yarıyı geçen parçayı alıp yarıdan küçük parçaya ekler.

Aristo, adaletin temeli olarak aldığı eşitlikten hem oransal hem de sayısal olarak yararlanılması gerektiğini ileri sürüyor. Toplumda gerçek eşitliğin sağlanması için bu iki türe de yer verilmesini öneriyor. (26) İnsanların sayısal adalet üzerinde anlaştıkları görülmektedir, ne var ki aynı durum oranlı adalet üzerinde yoktur. Bu yüzden bazıları bir bakımdan diğerlerine eşit olduklarına bakarak her alanda onlara eşit olduklarını sanmakta bazıları ise bir bakımdan diğerlerine eşitsiz olduklarına bakarak kendilerinin her bakımdan diğerlerine üstün olduklarına inanmaktadır. Aristo doğru yolun orta yol olduğuna inanmakta adaletli bir toplum düzeninin kurulabimesi için iki eşitliğe de benzer düzeyde yer verilmesini savunmaktadır.

Aristo paylaştırma, onarma ve alışveriş adaletleri olarak ayrıca üç tür adaletin varolduğunu söylemektedir. Paylaştırma adaleti toplumda her şeyin insan değerine göre paylaştırılmasını sağlar. Onarma adaleti

---

(26) Aristoteles - A.g.e. s. 132

insanlar arasındaki ilişkileri düzenler. Bunu yaparken insan değerine karşı ilgisiz kalır, yani bu tür adalet uygulanırken kişinin değeri gözönünde tutulmaz. Alışveriş adaleti ekonomik ilişkileri düzenler. Burada adaletin toplumsal uzanımının özellikleri belirtilmektedir. Toplumun elde ettiği yararlar kişiler arasında paylaştırılacak ama bu bu paylaştırma hiçbir zaman eşit bölme anlamına gelmeyecektir. Bu paylaştırmada bazıları büyük, bazıları küçük pay alacaklardır. Böylesine bir değerlendirmeyi yükümlenen adalet, bazı durumlarda kişilere tam anlamında eşit davranacaktır. Toplumda adaletin amacı, insanlar arasındaki bağları daha güçlü yapmaktır. İnsanlara yasalar buyurursa toplumsal düzen daha adaletli olacaktır. Yasaların başlıca amacı herkesin payına düşeni almasını güvence altında tutmaktır.(27) Siyasal adalet özgür ve eşit insanlar arasında egemen olan adalettir. Öyleki bu koşulların gerçekleşmediği yerde kişilerin karşılıklı ilişkilerini düzenleyen siyasal adalet yoktur. Ancak bazı yönlerden siyasal adalete benzeyen bir tür adalet vardır. Gerçekten adalet, bir açıdan ilişkileri yasalarca belirlenmiş kişilerin varlığını gerektirmektedir. Yasa da, kendilerinden adaletsizliğin bulunabileceği kişilerin varlığını gerektirir. Çünkü adalet, adaletlinin ve adaletsizin belirlenmesidir. Adaletsizliğin bulunduğu her yerde adaletsiz edimler de görülür, ama adaletsiz edimlerin gerçekleştirebildiği her yerde adaletsizlik kesinlikle vardır denemez. Adaletsizce davranmak, kendinde iyi olan şeylerde kendine çok az bir pay almaktır. Bu yüzden bir insanın buyurması yerine yasaların buyurması istenir. Çünkü bir insanın buyurganlığının altında kendi çıkarları yatabilir. Yargıçlar adaletin koruyucusu olarak bazı önlemler almalı, eşitliği çeşitli anlamları ile geçerli kılmalıdırlar. Adaletli kişiler paylarını benimserler, daha fazlasını istemezler, aynı zamanda başkaları için çalışırlar. Adalet; bu anlamda başkalarının iyiliğini düşünmek, onun için çaba göstermektir. Kendi payı kendine yetmeyenler en sonunda tiran bile olurlar.

Aristo etik ile ilgili çalışmalarında adalete geniş yer vermiş ve en yüksek erdem olarak asıl saymıştır. Sokrat ve Eflatun'nun çizgisindeki felsefesinde geniş anlamda adaleti saltık saymış ve değişmezliğini,

(27) Timuçin, Afşar - A.g.e. s. 132

sürekliliğini savunmuştur. Dar anlamda adaleti incelerken, bunun tek olmadığını, türleri olduğunu benimsemek zorunda kalmıştır. Bir şeyin türlerini benimsemek ve onu ayrımlamak dolaylı olarak temelinde değişgenlik bulunduğunu gösterir. Değişen durumlarda ayrı adalet uygulamasını istemesi, Aristo'nun adaletin bağıntılı ve göreli yapısını tümüyle dışlayamadığını kanıtlamaktadır. Adaletin türleri olması, değişik durumlarda özel koşulları gözetmesi, eşitlik ile sıkı bir bağlantı içinde bulunması, Aristo'nun istemeden adaletin göreliliğini işlediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Aristo toplumsal kurumların göreliliğini savunarak da bu kanıyı desteklemektedir.[28]

B - DİNSEL HUKUK GÖRÜŞÜ

Dinsel hukuk görüşü dinlere temel olan düşüncelerden ortaya çıkmıştır. Her din kendi dünyasını kurarken hukuk ve adalet üzerinde çeşitli düşünceler gelişmiştir. Belirli dinlere dayanan düşünürler hukukun dinsel açıdan yorumlarını yapmışlardır. Bu noktada tüm dinlere girmek yerine en belirgin dinsel hukuk görüşlerini gelişmelerini sağlayan iki büyük din, hıristiyanlık ile müslümanlığı ele almak yeterli olacaktır.

1 - HIRİSTİYANLIK

Hristiyanlık Tanrıyı herşeyin kaynağı ve temeli olarak ele aldığından, adaleti de tanrısal bir değer olarak görmekte ve bu nedenle saltlığını savunmaktadır. [29] Hıristiyanlığın salt adaleti savunmasını tek başına değerlendirmemek gerekir. Ortaçağın fizikötesi düşüncesi bilinmeyen, bazı şeyleri tanrı düşüncesi ile açıklayarak bunlara saltlık kazandırıyordu. Adalet kavramı da benzer biçimdeki girişimlerle açıklanmaya çalışılıyordu. Kilise ön plâna çıktı. Kilisenin antik kültüründen kendine uygun bulup aldığı düşünceler ayakta kalabildi, kiliseye aykırı olanlar da kesin olarak dışarıda bırakıldı. Antik felsefe

(28) Denis Henri - Ekonomik Doktrinler Tarihi, İstanbul 1973, Sosyal Yayınlar, Çev.: A. Tokatlı, s. 57
(29) Kelsen, Hans - A.g.e. s. 25

giderek hristiyanlaştırıldı ve durağan bir görünüm kazandı, devingen yapısından uzaklaştırıldı. Dinsel kuramlar ve inançlar felsefenin ana konuları oldu. Felsefe ortaçağ döneminde bir anlamda dinsel düşünce oldu. [30] Belirli bir dönemde din adaletin bilinçlenme açısından ilkel yerleşme biçimi durumuna geldi. Adaletin simgesi olarak din, adalete gösterilen saygıyı üzerinde topladı.[31]

Dinsel düşüncede herşeyin yaratıcısı olarak tanrı benimsendiğinde, hukukun tanrı tarafından yaratıldığı savunuluyordu. Tanrının ortaya koyduğu hukuk sonsuzdur, her zaman ve her yerde geçerlidir. Tanrısal buyruklar tümüyle hukuk kuralıdır. Tanrı herşeyle ilgilidir. Adalet kavramı da Tanrının ilgi alanı içine girer. Adalet eğer varsa Tanrıyı ilgilendirir, yoksa hiç kimseyi ilgilendirmez. Tanrıya olan inanç bir toplumda adaletin varlığı ve geçerliği konusunda belirleyicidir. İnançlı toplumlar Tanrısal adaletin en çok gerçekleştiği yerlerdir, toplumun yapısı doğal olarak bu sonucu gerçekleştirir.

Dinsel düşüncenin ilk büyük düşünürü Augustinus'tur. En tanınmış kilise babası olarak Patristik Felsefeyi geliştirmiştir. Hıristiyanlığın ilkelerini bilimsel bütünlük içerisinde incelemiş ve inançları belirli bir sisteme bağlamıştır. Kuşkuculuğa karşı savaşarak düşüncelerini Tanrı ve din konularında odaklaştırmıştır. Bu iki konu araştırmaya değerdir. Her bilgi kesinliği ile insanlara mutluluk verir. Tanrı devleti gelecekteki Tanrı Ülkesinin tüm yurttaşlarınca kurulacaktır. Yeryüzü devleti ise Tanrı yolundan uzaklaşmış olanları kapsayacaktır. Tanrı Devletinin temelinde Tanrısal adalet yer alacaktır. Augustinus adaleti tam olarak işlememiştir, ne var ki onu adalet görüşünün önemi tek bir düzen öngörmektedir. Adalet ona göre, eksiksiz bir düzendir. Hıristiyanlık ilkelerinin tam anlamıyla uygulandığı bir toplumda insanlar adaletli bir biçimde beraberce yaşayabilirler. Kişisel açıdan adaletin belirmesi ise ancak kişilerin kendilerini yetiştirerek toplumda gerçek yerlerini almaları ile sağlanabilir.[32] Kutsal kitapta Tanrının sözleri adaletin anayasasıdır.

(30) Gökberk, Macit - Felsefe Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967, ikinci basım, s. 174-184
(31) Proudhon, J. - Oeuvres Completes de P.J. Proudhon, Paris 1946, s. 245
(32) Carpenter, William Seal - Foundations of Modern Jurisprudence, New York 1958, s. 34

Hıristiyanlık düşüncesinin bir sisteme kavuşması ancak skolastik dönemde olmuştur. Eflatun etkisindeki, Patristik dönemde başlayan sistemleştirme çabaları Aristo etkisindeki skolastik-dönemde tamamlanabilmiştir. Skolastik düşünce tanrı düşüncesinde fazlasıyla katı bir düzeye ulaşmış ve bilginin saltıklığını savunarak her türlü öznellik ve görelilik eğilimleriyle savaşmıştır. Tanrı yoluyla dinsel düşünce tek doğrudur, bunun dışında doğru yoktur.

Aquino'lu Thomas, Skolastik dönemin önde gelen hıristiyan düşünürüdür. Ona göre insan toplumsal bir varlıktır. Devlet doğal birzorunluluktur. Tanrının istemiş olduğu başlıca kurumdur. Bu bir zorunluluktur. Bu nedenle devletin başında bulunan yöneticilerin buyruklarına uymak başlıca görevdir. Devletin ereği erdemli bir yaşam için insanları yetiştirmektir. Devlet insanı en sonunda tanrı ile birleştirmeye hazırlamalıdır. İnsanların eğitilmesine, her yönden yetiştirilmesine kilise aracılık ettiği için, kilise dünya devletinden üstün tutulmalıdır. Yasalar sonsuz doğal, insansal ve tanrısal olarak ayrılırlar. Tanrısal yasalar en üstün yasalar olarak insanları sonsuz mutluluk ve adalete götürürler.[33] Devlet doğal bir kurum olarak insanın toplumsal gereksinimlerini karşılamak üzere çıkmıştır. Topluma güvenlik, insanlara ortak iyilik sağladığı için devlet tanrısal aklın yeryüzündeki kusurlu yansımasıdır. Toplumsal yaşamı adalete uygun biçimde ve ortak yararı sağlamak için düzenlemek devletin ödevi olduğuna göre, devletin çıkardığı yasaların haksız ve acımasız olmaması gerekir. Bir yasa amacı açısından adalete aykırı ise amacı toplumun iyiliği değil de yasa koyucunun isteklerini karşılamaksa, yasa koyan kendi yetki sınırlarını aşarak yasa getirmişse veya yasa ile vatandaşlara haksız ve eşit olmayan ödevler yüklenmişse insansal yasaların doğal yasalara aykırı olduğu açıktır. Böylelikle, St. Thomas siyasal iktidarın adalete uymasını öngörmekte ve adalete uyulmadığı zaman halk için devrim yoluna başvurmanın haklı olduğunu dolaylı olarak söylemektedir. Tanrısal yasaların uygulayıcısı olan kilisenin otoritesi devlet otoritesinin üzerindedir. Bunun da nedeni tanrısal ya-

(33) Özcan, Leyla - Thomas Aquino'da Kanun Kavramı, Teksir (Doçentlik tezi), İstanbul 1974, s. 68

saların insansal yasaların üzerinde bulunmasıdır. Tanrısal buyruklar üzerine kurulan bir hukuk düzeni aynı zamanda adaletin de gerçekleştiricisidir. Tanrısal buyruklar adalet için geçerlidir. Tanrısal adalet saltıktır ve her yerde geçerlidir.

2 - MÜSLÜMANLIK

Hıristiyanlıkta olduğu gibi müslümanlığın dayandığı Kutsal Kitap'ta da adalet kavramı ele alınmış, çeşitli yorumlarla anlam verilmiştir. Başkalarının haklarına haksız saldırılarda bulunmak, mallarını haksız yere yemek yasaklandığı gibi insanlar arasında düşmanlara karşı bile adaletli davranmak, hiçbir biçimde adaletten uzaklaşmamak buyrulmaktadır. Yöneticilerin, yargıçların adaletli davranmaları, herkesin birbirinin hakkına saygılı bulunması açıkça belirtilmektedir. Müslümanlıkta adaletin temeli hak ve görevdir. Başkalarının haklarına karşı saygılı olmak insanların görevidir. Hak ve görev birbirine bağlıdır, birisi olmadan diğeri olamaz. Bunların toplumda ve bireylerde karşılıklı olarak düzenlenmesi bir uyum ve düzen yaratır ki buna adalet denir. Adalet olmayan yerde haksızlık ve kıyım vardır. Bu yüzden müslümanlık adalete çok önem vermiştir.[34]

Kutsal Kitap'da olduğu gibi Peygamberin hadislerinde de adalete geniş yer verilmiştir. Dinin koşullarını yerine getirmeyene oranla başkalarının haklarına saygı göstermeyen, saldıran kişi daha kötü sayılmıştır. Bir saatlik adalet hizmetinin yetmiş yıllık tapınmadan daha üstün olduğu açıklanmıştır. Devletin temelinin adalet sayılması da başka bir kanıttır. [35]

Hak ve adaletin içeriğinin saptanması, kişilerin haklarının neler olduğu genellikle insanların karşılıklı ilişkilerinden anlaşılır. İşçi yaptığı işin ücretini, satıcı sattığı malın bedelini, haklılık ölçüleri içerisinde isteyebilir. Ne var ki adaletin ne olduğunu yalnız karşılıklı ilişkilere dayanarak saptamak kolay değildir. Müslümanlıkta en büyük

(34) Pazarlı, Osman - İslam'da Ahlak, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s. 201
(35) Bilge, Necip - İslâm Dininde Hak ve Adalet, Milliyet, 1 Ekim 1975, s. 2

farz sayılan, tapınmaktan bile üstün tutulan adalet, Kur'an'da veya hadislerde tanımlamamıştır. Bu nedenle tanımlama işi içtihada düşmüştür. Birçok din düşünürü adaleti herkese hakkını vermek, herkesi eşit tutmak, doğruluktan ayrılmamak, karşılıklı çıkarlar arasında haklara uygun bir denklik sağlamak biçimlerinde tanımlanmışlardır. Kuramsal olarak bu tanımlamalar yanlış olmasa da, toplumsal koşullardaki değişmelerden ötürü herkesin neyi hakettiğini eşitliğin veya doğruluğun ölçüsünün ne olduğunu, çıkarlar arasındaki dengenin hangi ölçüye göre nasıl kurulacağını belirlemek kolay olmamaktadır. Adaletin dayandığı hukuk düzeninin zamanla koşulların baskısıyla değişmek zorunda kalması bunun başlıca nedenidir. Müslümanlığın getirdiği şeriat düzeninin katılığı tanrı buyruğu olan adalete de katılık ve değişmezlik getirmiştir. İçtihat yoluna dönülmesi buna da yumuşaklık kazandırmıştır, sonraları bu yolun kapanması gene eski katı anlayışı geçerli kılmıştır.

Peygamber hiçbir dinde görülmedik biçimde ayrıntılara girerek geniş bir hukuk düzeninin kurulmasına katkıda bulundu. Din aynı zamanda dünya işlerini de düzenlemeliydi. İnsanlığa hukuk düzeninin ana plânıyla hak ve adalet bilincini bağışlamıştır. İnsanların yalnızca öğütlerle yola gelmeyeceklerini onları sıkı bir disiplin altına alacak toplumsal kurumların da meydana getirmesi gerektiğini anladığı içindir ki bu yola gitti. (36)

Müslümanlıkta adaletin temel öğesi sayılan eşitlik kavramı zamanın evrimine uyarak içerik değiştirmiştir. Eskiden olduğu gibi eşitlik kavramı salt anlamda ve yalnızca soyut, kuramsal ölçülerle belirtilmemekte, kişilerin toplumdaki durumları gözönünde tutularak, ekonomik çıkarlar arasında denge sağlamak üzere göreceli bir eşitlikten söz edilmektedir. Kişiler arasında doğal ve salt eşitlik olmaması bunun başlıca nedenidir. Toplumdan soyutlanmış salt bir eşitlik kavramı kişiler arasında eşitsizliğe yolaçabilir. Bu nedenle Müslümanlık toplumsal adaleti zorunlu görür. Getirdiği ilkeler ve kurumlarla bunu desteklemiştir. Eşitsiz ve dengesiz durumları kaldırıcı önlemler geliştirmiştir. Müslümanlığın benimsediği ekonomik

(36) Sena, Cemil - A.g.e. s. 435

yükümlülükler varlıklı kişilerin toplumsal ve ekonomik durumlarına göre değişken bir oranti ile ayarlanabilmekte ve böylece toplumsal adaletin gerekliliği yerine getirebilmektedir. Dinin buyruğu olan ve zamanın koşullarına uyabilen toplumsal adaletin uygulamada yerine getirilmesi, ekonomik ve toplumsal konularda yeterli bilgi sahibi olmaktan başka doğruluk, erdem ve yan tutmama istenci gibi tinsel nitelikler de taşır.[37]

Müslümanlık devlet yönetiminde adaleti zorunlu saymıştır. Bunun için yönetime yetkin kişilerin getirilmesi gerekmektedir. Bilgi doğruluk, erdem ve karakter gibi usa bağlı ölçülerin başka bir deyişle yetkinliğin asıl alınması kamu yararının gözönünde tutulması adaletli devlet yönetiminin önkoşuludur. Dinsel yönetimde adalet, hakların korunması, haklının hakkını, haksızın cezasını vermek, hak ve hukuka aykırı olan şeyleri ortadan kaldırmak biçiminde tanımlanır.

Müslüman düşünürler, adaleti salt adalet ve göreli adalet biçiminde ikiye ayırmışlardır. Salt adalet, hiçbir koşul ve sınır tanımadan adaletin uygulanmasıdır. Üstün bir adalettir. Adaletin hak, görev ve eşitlik gibi ilkeleri vardır. Yer ve zamana göre bu ilkeler değişmez, süreklilige sahiptirler. Göreli adalette ise bu adalet ilkeleri yer ve zamana, toplumların özelliklerine göre uygulama biçimleridir, değişme sözkonusu olduğunda süreklilik yoktur.[38]

Dinsel hukuk görüşü temelde dinden soyutlanamaz. Din nasıl ki tanrı kavramının sonsuzluğuna dayanıyorsa, dinsel hukuk da aynı biçimde dayanır ve bundan elde ettiği ilkeler saltlık karakterine sahiptir. Adalette, saltlık değer olarak ele alınmakta genel olarak adaletin göreliliğine yer verilmemekte, bazen de karşı çıkılmaktadır. Bu tutumu da, dinsel düşüncenin kaynaklandığı Tanrı kavramının saltık olması nedeniyle doğal karşılamak gerekmektedir. Kaynak saltık bir anlam taşıdığından kaynaktan çıkan bütün değerler de aynı niteliği taşırlar.

---

(37) Kutub, Seyyid - İslâmda Sosyal Adalet, 5. Baskı, İstanbul 1976, Cağaloğlu Yayını, s. 30- 46
(38) Pazarlı, Osman, - A.g.e. s. 202

Dinler ve dinsel düşünce, doğal düşüncenin ve hukukun başlangıcı sayılabilir. Bu açıdan ikisi arasında saltlık anlayışında ve salt ilkeleri savunma açısından önemli benzerlikler vardır. Benzer konular ele alınmış ve işlenmiştir. Dinsel düşüncedeki Tanrı kavramı doğal hukukta da var olmuştur. Tanrı inancı zamanlama olarak dinlerden sonra doğmuştur. İlkel insanların kitaplı dinlerde anlatılan bir Tanrıdan haberleri yoktu. Onlar da doğal olaylar üzerinde etkilerini sürdüren görünmez gizlere inanmışlarsa da onlara göre bunlar yerseldir. İlkeler için her toplum kendilerine özgü koruyucu kutsal varlıkların etkisi altındadır.(39) Bu duygular bireylerden topluma yayılınca, ortaklaşa coşkunluklarla dinsel törenler yapılmış, giderek bunlar belirli biçimde düzenlenmiştir. Düzenlemelerin başlamasıyla dinsel hukuk düzeni ve adalet anlayışı toplumda egemen bir duruma gelmiştir.

Yeryüzünde olup biten herşeyi Tanrı kavramı ile açıklayan bir düşünce tüm kavram ve değerleri Tanrısallığın saltlık özelliği ile açıklanmasını olağan karşılamak gerekmektedir. Tanrı inancı ile tüm adaletsizliklere karşı duran toplumlar dinlere inanarak Tanrının salt anlamda adaleti gerçekleştirmesini bekler. Dinsel düşünce bu nedenle Tanrının bir özelliği olarak görür. Adalet Tanrının işidir. O adaletsizliklerle insanlar için savaşır, inananlara adaleti gene o sağlar. Böyle bir bakış açısının fizikötesi yapısı nedeniyle somut yaşamda ortaya çıkan adalet sorunlarını olduğu gibi ele alması, adaletin değişken ve koşullara oranla göreli durumunu değerlendirmesi beklenemez.

C - DOĞAL HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET

Doğal hak ve hukuk düşüncesi, her şeyden önce olan hukukla, olması gereken hukuk arasındaki ikiliğin bilincine varılmasıyla ortaya çıkmıştır. Hukuk dıştan gelme veya tepeden inme birşey değildir, insan halkının kendisinin de içinde bulunduğu evrene, doğaya bakarak ortaya çıkardığı genel normlardan meydana gelir. Doğa belirli bir düzen içerisinde belirli yasalara ve ilkelere uyarak sürüp gitmektedir.

(39) Sena, Cemil - Tanrı Anlayışı, Remzi Kitapevi. İstanbul 1978, s. 599

İnsan da temelde doğal bir varlık olarak doğal çevrenin yasalarına, bir başka deyimle doğal hukuka uymak zorundadır. Toplumsal düzenlerin, insanların getirdiği sistemlerin yetersizlikleri bunu doğrulamaktadır. Kendi yaptıklarının aksaması karşısında insan doğaya bakarak gene doğanın bir parçası olan aklı ile ondan almış olduğu verileri değerlendirerek gerçek anlamında adaleti yansıtan doğal hukuku bulabilir. Doğal hukukun temeli adalet düşüncesidir. Doğal hukuk bir açıdan adalet ile eşanlamlıdır. Doğadan gelen hukuk doğal düzen içerisinde varolan adaletin somutlaşan simgesidir. Değerler sıralaması içerisinde en üstün yere sahip bulunan adalet doğal hukuk görünümünde tüm insanlara vazgeçilmez, devredilmez doğal haklar verir. Zamanla bu haklar değişmez, ortadan kalkmaz çünkü doğal hukuk ve onun temeli olan adalet sonsuzdur, zamanla sınırlı veya bağımlı değildir.

Doğal hukukun anlamını belirleyebilmek için doğa kavramı üzerinde öncelikle durulmalıdır. Doğa tüm canlı varlıkları kapsamaktadır. Doğa hukuk ise doğanın tüm canlılara öğrettiği hukuk türüdür. Bu hukuk yalnız insanlara değil, karada, denizde ve gökte varolan tüm canlılara özgüdür. Doğa canlıların yaşayabildikleri yer olduğuna göre, doğal hukuk da bu yaşama biçiminin kurallarından oluşan ve her canlıyı içeren hukuk düzenidir.(40) Doğal düzen içinde varolan her canlı varolma, yani yaşama hakkı ile beraber bu düzeni koşullarıyla belirlenen diğer bazı haklara da kendiliğinden sahiptir. Bu doğal haklar doğal hukukun temel taşlarıdır. İnsanların yaptığı hukuk kuralları ile bu haklar hiçbir biçimde kısıtlanamaz veya ortadan kaldırılamaz. Doğal hukukun akla dayanan rasyonel karakteri toplumsal olayların gözlenmesini, deneylerden sonuçlar çıkarılmasını küçümsemekte ve insanın toplumsal yapısından ileri gelen, doğada zaten varolan hukuk kurallarını insanın aklı ile düşünme yolu ile bulabileceğini benimsemektedir. Doğal hukuk görüşünün etkisi ile insan haklarını belirleyen uluslararası belgeler hazırlanmış ve doğal hakların sınırlanamayacağı, ortadan kaldırılamayacağı bu belgelerle güvence altına alınmıştır. Yönetimler bu hakları çiğnedikleri zaman, halkın baskılara karşı di-

(40) Lloyd, Dennis - The dea of law, Penguin Books, Baltimore 1964, s.70 -71

renme hakkı olduğu genel olarak benimsenmiştir. Adaleti asıl olarak ele alan doğal hukuk adalete aykırı düşen tüm yasalara ve hukuk normlarına karşı direnmeyi öngörmüştür. İnsanlar doğuştan gelen hak ve özgürlüklerini bu direnme hakkı aracılığı ile koruyabilmektedirler. Doğal haklara herhangi bir saldırı veya sınırlama girişimi ortaya çıktığı zaman, insanların direnme hakkı kendiliğinden gündeme gelmekte, doğal hakları savunmak üzere kişiler direnişe geçebilmektedir. Doğal hukuka göre direnme hakkı baskıya karşı dengeyi sağlar. Devletin bile doğal haklar sınırlamasına uyması gerekmektedir. Direnme hakkı adalet ve hukukun en büyük güvencesidir.

Hukuk felsefesi geçen yüzyılın başına kadar doğal hukuk görüşü ve ilkeleri doğrultusunda gelişme göstermiştir. Her zaman geçerli bir hukuk sistemi araştıran doğal hukuk görüşü hukuku bilimsel bir bütüne kavuşturma yolunda ilk girişimdir. İlk çağda doğa felsefesi, ortaçağda dinsel düşünce, yeniçağda ise bireyci rasyonalist felsefenin etkisi altında gelişmiştir. Kökeni açısından eski Yunan düşünürlerine kadar inen bu görüş 16. y.y.da sistemli bir bütünselliğe ulaşabildi. Hukuk düşünürleri toplum bilimleri doğuşuna ve gelişimine kadar daha çok doğal hukuk ilkeleri doğrultusunda görüşlerini geliştirdiler. Hukuk düzenlere ve uygulamalarına getirilen eleştiriler hep daha iyi ve gelişmiş bir hukuk arayışına yöneliyordu. Ülküsel bakış açısı kendiliğinden doğal hukuk çerçevesi içine giriyordu. Bilimsel gelişmenin oluşmadığı dönemlerde bazı varsayımlarla, genel soyut ilkelere dayanan akıl yürütmelerle doğal hukuk görüşleri işleniyordu.

Doğal hukuk görüşü her dönemde, toplumdan ve devletten önce bir hukukun varolduğunu ileri sürmüş ve bunun sonsuzluğunu savunmuştur. Bu sonsuz hukuk tüm hukuk düzenlerinin kaynağı olmuştur. İnsanın doğası, onun toplumsal karakteri değişmediğine göre, doğadan çıkan hukuk da yer ve zamandaki değişme ile beraber değişiklik göstermez. Akıl asıl olduğuna göre düşünen insan hukuk kurallarını aklı ile bulur. Bu durum her yerde aynıdır. Pozitif hukuk işte toplumdan önce varolan bu doğal hukuku gerçekleştirmek, ona ulaşmak zorundadır. Bir ülkenin hukuk düzeni doğal hukuk ilkelerine uyduğu oranda gelişir ve adaletli görünüm kazanır. Doğal hukuka uymayan

kurallar bir zorlaşmanın belirtisi olmaktan öteye gidemezler. Bu açıdan doğal hukuk görüşü hukuku ikili bir temele oturtmaktadır. Olan hukuk, olması gereken hukuk ayırımı doğal hukukun en önde gelen özelliklerindendir.

Olan hukuka dışardan bakan, onu eleştiren doğal hukuk, bir bakıma hukuksal değerlendirmenin ölçüsü sayılabilir.(41) Kurulan düzenler getirilen yasalar, uygulamalar doğal hukuk açısından genel ve özel anlamda eleştirilir. Aksaklıklar, yanlışlıklar, haksızlıklar ve adaletsizlikler insanların doğuştan sahip bulundukları haklar açısından eleştirilir, olması gerekenler, zorunlu girişimler önerilir. İnsanlığın daha mutlu ve adaletli bir düzene kavuşabilmesi için alınacak önlemler belirtilir, bunlara dayalı yorumlar geliştirilir.

Doğal hukukun ikili yapıyı getirmesi, hukuk ve ahlak arasındaki ilişkiye benzemektedir. Hukuk ve ahlak ilişkileri çok yönlüdür. Doğal hukuk bunlardan bir yanını yansıtmaktadır. Bu anlamda doğal hukuk ahlaktır. Ahlâkın hukuka yol göstermesi, kaynaklık yapması gibi işlevleri doğal hukukta yerine getirir. (42) Bu işlevin yürümesi hukuk düzenleri açısından canlılık getirir, hukukun yeni gelişmeler karşısında durağanlıktan kurtulmasını sağlar. Hukuksal gelişme bu sürecin kesilmeden işlemesine bağlıdır. İkili yapı aynı zamanda hukukun değişen ve değişmeyen bölümlerini ayırır. Doğal olan şeylerin her yerde, her zaman aynı olduğu savunulmuştur. Bunun yanında hukukun kaynağı rastlantısal koşullardan ve durumun gereklerinden oluşan diğer bir kısmı vardır ki bunlar özellik gösterirler, yer ve topluma özgü olurlar. İşte varolan hukuk böyle bir yapıdadır, yer ve zamana göre özellikler gösterir, toplumların kendi yapısındaki gelişmelere göre biçimlenir. Eğer toplumların gelişme çizgileri aynı yönde ise hukukları da benzerlik gösterir. Aksi taktirde varolan hukuklar arasında ortaklık sözkonusu değildir. Ne var ki olması gereken hukuk her yerde aynıdır, çünkü değişmeyen doğal haklardan kaynaklanmaktadır. Olması gereken hukukun bu sonsuz boyutları ister istemez tüm hukuk

(41) Cohen, Felix - Ethical Systems and legal ideals, New York 1959, s. 101-102

(42) Hart, H.L.A. -The Concept of law, Oxford 1961, s. 181

düzenlerini etkisi altına alır, onlara insanlığın doğal haklarını en yeterli düzeyde gerçekleştirmeleri için yön gösterir.

Doğal hukuk açısından adalet varolan hukuk düzeninin dışında kalır ve onun üstündedir. Adalet bir düşünce olarak toplumdan önce varolduğu gibi hukuk düzeninden de önce vardır. Adalet bir ülkü olarak hukuk düzeninin önünde gider, ona yol gösterir. Adalet durağan bir düzen biçiminde donan hukuku parçalayan devirgen bir başvurma aracıdır. Her türlü haksızlık ve hukuksal yanlışlık anında, adalet ülküsü yardıma yetişir. İnsanlar bu ülküye sarılarak tüm haksızlıkların ve yanlışlıkların üstünden gelebilir.(43)

Doğal adaleti, hukuksal adaletten ayırmak kolay değildir. Bazen benzerlikler göstermelerine karşın doğal adalet hukuksal adaletten daha geniş boyutlara sahiptir. Hukuksallaşamayan öğeleri de kapsadığından doğal adalet devrimci bir kavram sayılabilir.(44) Adaleti hukukun sınırlı kalıplarından kurtarması yenilik getirici bir girişim olmuştur. Adalet tüm hukuksal düzenlemelerin üzerinde, onlara ışık tutan, girişimlere yön gösteren üstün bir yere sahip olmuştur. Doğal adalet anlayışının yaygınlaşması hukuksal adaletin kapsamını genişletmiş, içeriğini daha insancıllaştırmıştır. Hukuk uygulamalarında kişilerin insan olarak değerleri yükselmiştir. Kişi doğuştan gelen tüm haklarıyla beraber en saygın varlık olarak görülmüştür. İnsanca olmayan herşey adalet kavramının dışında kalmıştır.

Adalet ülküsü, bir kavram olarak doğal hukukun adalet görüşünün çekirdeğini oluşturur. Ülkü, ulaşılması gereken veya istenen şeyi veya düzeyi gösterir. Ülkü, gerçekliğin ötesinde bulunan bir kavramdır, erişilmek istendiği için üstündür, erişilemediği için soyuttur. Hukuk düzenlerini doğuran, onu kendi yapısından çıkaran hukuk ülküsüdür. Ülküler sürekli düşüncelerde bulunan, ne var ki gerçekleşme şansı bulunmayan şeylerdir. Ülküler gerçeklik dünyasının kusurlarından uzakta yeterlilik düzeyindedir. İnsan bir hedefe ülkü deyince, bunun ardından koşmak isteğini gösterir. Ülkü gerçekleşme durumundan

(43) Heisterman, Walter - Kaynak ve düzen, Felsefe Arkivi, C. III Sayı 3, s. 19 Çev.: İ. Tunalı
(44) Miller, J. Bennett - Problems of natural justice, Sudicial Review, No: 4, 1960, s. 30

soyut olduğu için saltıktır. Ülkünün gerçekleştirilmesi sözkonusu olamaz. Gerçekleşen ülkü, ülkü olmaktan çıkar, gerçeklik dünyasının bir parçası durumuna gelir. Ülkü ile güdülen amaç doğru olan hukuku bulmaktır. Adalet ülküsüne gelecekteki hukukun oluşması için kalkış noktası ve geçerli bir hukuk düzeni için değerlendirme ölçüsü olmak üzere başlıca iki görev düşmektedir.[45]

Adalet, bir ülkü olarak saltıktır. Yer ve zamanla bağımlı olmadığından göreli denemez. Zaman üstü, sonsuz düşünce olarak adalet toplumsal yaşamı etkiler, yönlendirir. Adaletin salt bir değer olması onu değerler sıralamasında en üstte tutar. Diğer değerlerin adalete uygun olması bu nedenle gerekir. Salt olmak adaleti hem güçlü hem de etkili kılar. Her durumda aynılığın sürmesi bu etkiyi sürekli kılar, arttırır. İnsan aklı ve doğası değişmez, aynılığı yer ve zaman değişiminden etkilenmeyerek sürer. Doğal hukuk kuralları aynı insan aklının ürünü ve aynı toplumsal sürecin sonucu olarak her yer ve zamanda değişmezler, çünkü insandan ayrılmazlar. Çeşitli toplumlarda ve zamanda aynı kalan doğal hukuk gereklerinin değişik görünümleridir. Aslında ilkeler değişmezler. Toplumsal yasalardaki hukuk kuralları arasındaki ayrılıklar aslında insana yeni şeyler kazandırmaz, ancak doğal durumda iken varolan doğal haklarını biçimlendirir, güvence altına alır. Doğal hukuk kurallarının neler içerebileceği ancak doğal dönemde insanların haklara sahip olduğunun bilinmesiyle anlaşılır. İnsan aklı doğal durumda yaşayan, soyut bir insanın hangi hak ve özgürlüklere sahip bulunduğunu düşünerek bulabilir ve bu kuralları da doğal haklar olarak ilân edebilir. Zamanla doğal hukuk kurallarının sayısı çoğalabilir ve bu kuralların oluş biçimleri yinelenebilir. İnsan aklı her an yeni bir kural bulabilir ve bunun doğal hukuktan olduğunu ileri sürebilir. Değişen koşullarda ortaya çıkan zorunluluklar doğal hukuk anlayışının sürebilmesi için yeni kurallara veya uygulamalara gerek gösterebilir. Doğal adalet sonsuzdur, değişmez ama yaşayabilmesi insan düşüncesinden varolabilmesine bağlıdır. Uygulamaların, sorunların insan düşüncesindeki yansımaları beraberinde bir arayışı getiriyorsa doğal adalet etkinliğini

(45) Hönig, Richard - Hukuk Felsefesi İstanbul, 1935, Çev.: M. Yavuz, s. 8

sürdürüyor demektir. Doğal adaletin saltıklığı, biraz insanın düşünerek sürekli bir arayış içerisinde bulunan yapısından ileri gelmektedir.

Yazılı yasaların yanında yazılmamış, fakat yazılı yasaların üzerinde bulunan genel yasalar vardır. Bunlara hukukun genel ilkeleri de denebilir. Adalet bu genel nitelikteki yazısız yasaların en başında gelir. Adalet tüm yasalarda bir parça vardır, ne var ki hiçbir yazılı yasa veya kural adaletin tam anlamıyla gerçekleşmesini sağlayamaz. (46) Doğal hukukun adalet anlayışı yazısız adalettir. Bu adalet yazılı kurallardaki adalet gibi o kuralın ömrüne bağlı değildir. Yazısızlığı onun uzun ömrünü ve insanlıkla beraber sonsuzluğunu sağlamaktır. İnsanlık varoldukça yazısız adalet de bir ülkü olarak düşüncelerde yaşayacaktır. Geçerli olan hukukun yanısıra adalet, olması gerekendir.

Doğal hukuk bir adalet arayışının ürünü olduğu için doğal hukuk görüşünde adalet başlıca yere sahiptir. İnsanlar her zaman yürürlükteki hukuk düzeninden daha yüksek ve değerli bir hukuk düzenini ülküsel olarak aramışlardır. Adalet düşüncesine kaynak olarak veya denetleyici ilke olarak her zaman gereksinme yetersizliği bu değer ölçüsüne göre saptanmıştır. Sürekli geçerlikte bulunan değer ölçülerine gereksinme duyulmuştur. Hukuk düzenlerinin iyiliği, kötülüğü, adalet ülküsünün varlık nedeni olmuştur. İnsanlar hem toplumsal hem de düşünsel nedenlerden ötürü adalet arayışı içine girmişlerdir. Yürürlükteki hukuk sistemlerinin yetersizliği ve bu yetersizliğin toplum tarafından anlaşılması insanlığı adalet arayışına sürüklemiştir. Hukuk düzenleri bazen olaylar karşısında edilgen kalabilir, sorunlara çözüm getirmeyebilir. Olayların ve yaşamın ötesinde bulunan, bir anlamda bilinmeyen salt gerçeği aramak insanın doğal yapısında vardır. Doğal hukuk insanın bu yönüne dayanarak hukukun fizikötesi yanını arayıp bulmaya çalışmış ve bunu da adalet düşüncesiyle belirlemiştir. Hukuk düşüncesinden, hukuk düzenine giden yol olarak doğal hukuk saltık adalet kavramı ile tanımlanabilir.

Doğal hukuk görüşü saltık adaleti temel olarak benimsemediğinden adaletin göreliliğine karşı çıkmaktadır. O aylara ve koşullara göre değişen adalet olamaz, her adalet uygulamasında saltık adalet

(46) Del Vecchio, Giorgio - Adalet ve Hukuk, İ.Ü.H.F.M., Sayı 12, 1937, s. 440

ülküsünden bir parça vardır. Adalet, bu görüşü savunduğuna göre saltık yapısı ile sonsuza kadar yaşayacaktır. Herhangi bir değişme söz konusu değildir, çünkü insan ve aklı özdeş kalacaktır. Bu değişmezliğin sürekliliği adaletin saltıklığını sağlamaktadır.

Doğal hukuk birçok dönemden geçtiği için sınırlı belirlenmiş bir görüş değildir. İlk zamanlarda toplumsal ahlak, sonraları dinsel düşünce ve daha sonra da fizikötesi düşünce biçiminde gelişmeler gösteren doğal hukuk çeşitli dönemlerden geçmesine karşın her zaman adalet düşüncesini asıl saymıştır. Deneylere, somut olaylara yer vermemesi, bilimsel gelişmelere uzak kalması nedeniyle, doğal hukuk gerçekliği yansıtmakta yetersiz kalmıştır. Bu tersine işleyen süreç doğal hukukun adalet görüşünün de değer yitirmesine neden olmuş, zamanla başka adalet görüşleri getirilmiş, doğal hukuk ilkelerinin karşıtı olan yorumlar getirilmiştir.

D - YARARCI HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET

Yararcı hukuk görüşü, düşünce tarihinde doğal hukuk görüşüne tepki olarak ortaya çıkmıştır. Doğal hukukun getirdiği soyut bazı düşüncelere, bu görüş tümüyle karşı çıkarak insanlar için her bakımdan yararı asıl sayan bir yorum getirmiştir. Toplumsal ve siyasal değerleri yararlılık açısından ele alan yararcı hukuk görüşü, en büyük sayının en yüksek iyiliğini ve yararını amaçlamıştır.[47] Bu amacı temel saydığı için yararcılık adını alan akım çok yönlü gelişmeler göstermiştir. Adaletin tanımında da bu amaç asıl sayılmıştır. Doğal hukuka karşı bir anlamda tepki olarak doğan yararcı hukuk, deney öncesi ve üstü değerleri benimsememiştir. Doğal hukuk ilkeleri buna göre düşseldir. Hiçbir hukuk doğadan gelmez. Hukuk her zaman ve her yerde devlet gücü ile yaptırım bağlanmış kurallar toplamı anlamına gelir. İnsanların doğal hakları olduğunu öne sürmek temelsiz kalmaktadır. İnsan için doğal olan haz ve acı duygularıdır. Bunun dışında kalan değerler ve düşüncelerin hemen hemen hepsi toplumsal yaşamın ürünüdürler. Doğal hukuk ilkeleri belirsiz olduğundan insan-

(47) Beddau, Hugo A - Justice and Classical utilitarianism, Nomos VI, New York 1963, s. 284

lar tarafından değişik biçimlerde anlaşılmaktadır. Bu düzensizlik onların hukuk düzenleri için ölçü görevini yerine getirmelerini önlemektedir. Değişik anlamda tutarsızlığa neden olmaktadır. Hukuk düzenleri kararlı ve sürekli olmak zorundadırlar. Doğal hak kavramı bu belirginsizliği ile boş bir kalıptan öteye gidememektedir. Soyut hakların anlamı yoktur, haklar ancak hukuk düzenlerinde somutlaşarak bir anlama sahip olabilirler.(48)

Hukukun amacı insanların ve toplumun mutluluğudur. En büyük sayıda insanın en çok mutluluğa kavuşması, yarar ilkesinin birinci planda gözönüne alınmasıyla olur. Bu amaca ulaşabilmek için hukuk düzeni güvenliği sağlamaya, geçim araçlarını bulmaya, eşitliği gerçekleştirmeye ve toplumda refah yaratmaya çaba göstermelidir. Devlet tüm bunları yaparken toplumsal yaşama baskı ile karışmamalıdır. Devlet ile insan ilişkilerini en gerçekçi biçimde açıklayan ilke yarar ilkesidir. Devlet insanların ve toplumun yararı için vardır. Bu yarar olmazsa devletin varlık nedeni ortadan kalkar. İnsanların mutluluğunu en geniş düzeyde gerçekleştirebilmek üzere devletin güvenlik, geçim, eşitlik ve refahı gerçekleştirmek görevleri vardır. Devlet bu görüşlerini yerine getirirken hem toplumsal hem de bireysel yararları beraberce gözönünde tutmalıdır.

Herşey toplumun yararına olduğuna göre hukuk da toplumun yararına olmak zorundadır. Hukukun amacı olan adalet ile toplumun yararı özdeştir. Toplum için yararlı olanlar hukuk düzenince amaçlandığından adalet toplumun yararı anlamına gelmektedir. Adaletin yararlılık ilkesinden soyutlanması olanak dışıdır. Yararlı olan herşey adaletlidir, adaletli olan herşey yararlıdır. Nelerin adalete uygun olup olmadıklarını saptayabilmek için önce onların insanlara ve topluma yararlı bulunup bulunmadıklarını araştırmak gerekmektedir. En düşük düzeyde yarar söz konusu değilse adaletin gerçekleşmesi beklenemez.

Yararcı okulun önde gelen düşünürlerinden Stuart Mill adalet ve yarar ilişkileri üzerinde özel olarak durmuştur. Mill'e göre adalet çok açık bir kavramdır. Güçlü bir duyguyu anlattığından, içgüdüye benze-

---

(48) Güriz, Adnan - Faydacı teoriye göre ahlak ve hukuk, Ankara 1963, AÜHF Yayını, s. 62-70

yen çabukluğu ve kesinliği içinde taşır. Bu nedenle bazıları adaletin saltık bir özellikle doğada bulunduğuna inanmışlardır. Adalet Duygusu özel bir içgüdü olabilir ama aklın aydınlığını isteyebilir. Adalet hakkında doğal bir duygu olduğuna inanmak başka, onu yaşam biçimi için ölçüt olarak tanımak daha başkadır. Bununla beraber ikisi birleşmiştir. Adaleti araştırırken bu gerçeği gözönünde tutmak gerekir. (49)

Mill'e göre yasalar kötü de olsa hiçbir yasaya insanlar karşı gelmemelidir, karşı duran kişilerin elinde bile olsa bunu ancak yetkililerin onu düzenlemeleri için yapmalıdırlar. Bu düşünceyi savunanlar yararcılık alanında yer alanlardır. Onlar insanlığın ortak yararı için yasalara uyma duygusunun korunmasında ısrar ederler. Bazıları ise yanlış bir yasaya uymamanın olanaklılığını savunurlar. Yararsız yasaların zulüm yaratabileceği söylenir. Özgürlüklerin sınırlanması eğer yarar sağlamıyorsa gene zulüm sayılabilir. İyilik ve kötülük adaleti sıkıştırır. Bir yasaya haksız gözü ile bakmak gibi o yasayı bozmak da haksızlık sayılabilir. Bir kimsenin ahlak açısından hakkını elinden almak da adaletin başka türüdür. Ayrıca bir insanın hakettiğini elde etmesi haklılık gereğidir. Hak kazanmadığı iyilik veya kötülüğü görmesi de haksızlıktır. Adalet olasılığının anlaşılması için göze çarpan en açık biçim budur. Yemin ile verilen sözü bozmak da haksızlıktır. Ne var ki diğer adalet yükümleri gibi bu sonuç da saltık değildir. Daha güçlü bir borç veya ilgili olan kişinin kendisine yükümlü olandan kurtaracak olan bir davranış bu borcu silebilir. Adalet değişen durumları izlemek zorundadır.

Yan tutmak adaletle bağdaşmayan bir eğilimdir. Üstün tutmak için hiçbir neden yokken bir insanı diğerlerinin arasından seçmek haksız bir durum yaratır. Yansızlık kendi kendine bir ödev olacak gibi görünmüyor, yalnız diğer bazı ödevlerin önkoşulu olabilir. Hukuktan söz açıldığından yansızlık doğal olarak zorunludur. Hiçbir etkenin baskısı altında kalmadan iki yan arasında çıkan tartışmada haklı olandan yana karar almak adaletin önde gelen koşuludur. Bazı durumlarda ise yansız olmak yararlılıktan başka birşeyi gözönüne almama

(49) Mill, John Stuart - Faydacılık, MEB Yayını, Ankara 1946, Çev.: S.N. Coşkunlar, s. 71-72

anlamına gelir, veya kamu yararından başka hiçbir baskıya kapılmamayı gösterir. Adalet borcu olma nedeniyle yansızlık, özel durumlarda doğrudan uyulması gereken düşüncelerin arkasından gitmek, bu düşüncelerin gösterdiğinden başka bir davranış biçimlerine sürükleyecek olan güdülere dayanmak anlamına gelmektedir.[50]

Eşitlik düşüncesi yansızlık ilkesiyle en yakın biçimde birleşmektedir. Adalet algısında ve uygulamasında çoğu zaman eşitlik adaletin özü olarak yer alır. Ne var ki öteki durumlardan daha fazla adalet kavramı kişlere göre değişir ve türlü biçimleriyle her zaman yarar kavramı ile uyuşur. Eşitlik uygulaması adalet kavramıyla getirilmiştir. Eşitsizlik adalet için çok zararlıdır, giderek onu ortadan kaldırabilir. Eşitsiz uygulama beraberinde bir yanın tutulmasını da getirir.

Bir insanın adalete uygun bir biçimde yükümünü yerine getirmesi ödev kavramının bir parçasıdır. İstenen davranışı yapamayacak durumda olanlardan ödevlerin yerine getirilmesi istenemez. Ahlakın yüklediği ödevler tam yükümlü ve eksik yükümlü ödevler olarak başlıca ikiye ayrılırlar. Tam yükümlü ödevler hak doğururlar, eksik yükümlü ödevler ise doğuramazlar. Adaletsizlik bir kimseye kendisine ait olanı vermemek, ona verilen sözü yerine getirmemek, hakettiğinin altında bir düzeyde işlem yapmak durumlarında görülür. Bir kimseye diğerlerinden iyi işlem yapmakla da haksızlık yaratılır, diğer insanlara kötülük yapılmış olunur. Adaletin içerdiği insanların istekleridir. Nerede bir hak varsa, bu adalet sorunudur. Kötü davranışlarda bulunan insanı cezalandırma arzusu, bu kötülükten acı duyan bir kişinin veya kişilerin bulunabileceği düşüncesi, adaletin iki ana öğesidir. Adalet duygusunun öğelerinden birisi gözüyle bakılan cezalandırmak duygusu, toplumu ve insanları yaralayan kötülüklere karşı uygulanan doğal öc alma duygusudur. Bu duygunun kendisinde ahlak temeli yoktur. Ahlaksal olan onun yalnızca toplumsal duygudaşlıklara bağlılığıdır. Doğal duygular insanları hoşlarına gitmeyen her şeye karşı kin ve nefret duygularına sürükler.

(50) Mill, John Stuart - A.g.e. s. 76-78

Adalet düşüncesi hem bir yaşam kuralını, hem de bu kuralı yetiştiren duyguyu içermektedir. Kural tüm insanlığın yararına yapılmıştır. Adalet duygusu bir insanın kötülüklere ve haksızlıklara karşı koyma için taşıdığı doğal arzudur. Adalet duygusu adalet ve fayda kavramları arasında ilişki kuran en önemli bağdır. Adalet duygusu insanları, doğru bulmadığı davranışlara karşı çıkmağa yönelten bir duygudur. İnsanların saldırılara karşı koymaları doğal yapıları gereğidir. Bir zararın varlığı ve zarar verilen kişiler hakkında bilgiye sahip olunması gibi iki ana öğe adalet duygusunun varlığından sözedebilmek için gereklidir. Zarar veren cezalandırma arzusu kendini koruma duygusuna dayanır. Bu duygu insanı toplum çıkarlarına uygun düşen kuralları benimsemeye yöneltmektedir. Çatışan adalet görüşleri arasında adalet duygusu seçim yapılmasını sağlar.

Adalet kavramı yalnız toplumlara, uluslara, kişilere göre değişmez. Aynı kişinin iç yapısında bile adalet tek kural değildir. Belki bir kişi birçoklarını beraber taşır, onlar da uygulanmalarında hiç uyuşmayabilirler. Bu ilkeler arasında birini seçmek için çaba göstermek gerekir, yoksa çeşitlilik içinde bunalan insan adaletin yolunu şaşırabilir.

Yarar üzerine kurulmuş adalet ilkesine dayanan düzende ahlak en üstün değeri vermektedir. Adalet insan mutluluğunun tüm boyutlarını içeren mutlak bir yüküm olan ahlak kurallarının çoğunu kapsayan bir kavramdır. Her adalet durumu aynı zamanda yararın sağlandığı andır. Yararcı görüşün ortaya koyduğuna göre adalet ve yararlılık durumları özdeştir. Yararın sağlanmadığı bir durumda adalet için ne yapılırsa yapılsın gerçek anlamıyla adalete ulaşmak olanaksızdır. En düşük düzeyde olsa bile kişi veya toplum açısından yararlılık adaletin birinci koşuludur. Adalet hakkında ortaya çıkan değişik görüşler üzerinde karar verebilmek ve adaletin gerçek içeriğini saptayabilmek için en önce yarar ilkesine başvurmak gerekmektedir. Vergi toplanması konusunda da çeşitli adalet ölçüleri kullanılabilir. Gelir düzeyine bakmadan her vatandaştan aynı verginin alınması toplumsal yarara ters düşer. Satın alma gücü daha yüksek olan kişilerin daha çok vergi ödemeleri gerekmektedir. Vergi konusunda doğru çözüme ulaşabilmek için ada-

let ile beraber toplumsal yararı da beraberce düşünmek gerekmektedir. Belirli bir işte çalışan herkese eşit ücret verilmesi gerekir. Daha yetenekli olanlara yüksek ücret verilmemelidir. Onlar zaten toplumca değer verilerek, tinsel açıdan mutlu olmaktadırlar. Yeteneklere göre yüksek ücret veya ek ücret vermek eşitsizliği artırarak toplumsal yararı zedelemektedir. Aksini savunanlar üretimi artırmak için yeteneklilere fazla ücret isterler. Bu noktada, yararcı okula göre adaletin sağlanması için toplumsal yarar ilkesi asıl sayılmalıdır.

Adalet yalnızca yasalara ve kurallara uygunluk değildir. Adalet kuralları gözlem yolu ile saptanabilir. Her insanın haklarına sahip olması ve hakettiği cezayı çekmesi biçimindeki kural, en açık bir adalet kuralı olarak insanların çoğunluğunca benimsenmektedir. Kişilerin topluma ve başkalarına karşı yükümlülüklerini yerine getirmeleri de adaletin gereğidir. Yan tutmak adalet ile bağdaşmaz, toplumsal yaşamın zorunlulukları nedeniyle eşitlik ve yansızlık bir tutulmalıdır. Toplumsal yarara her zaman kişisel yararın önünde yer verilmesi adaletin gereğidir. Toplumsal olayların yakından gözlenmesi zorunlulukların, yükümlülüklerin belirlenmesini, adaletli bir çözüme ulaşılmasını sağlayacaktır.

Yararcı okul bir bakıma liberal hukukun temellerini oluşturmuştur. Doğal hukukun getirdiği bireycilik anlayışı, yararcı okulun görüşleri ile daha da geliştirildi. Bireyin doğadan gelen hak ve özgürlüklerinin yanısıra yararı da ön plana geçirildi. Yararcı okul toplumsal yarardan daha çok insanların tek tek yararına önem veriyordu. En büyük sayının en yüksek mutluluğu ilkesi yararcı okul düşünürlerince daha çok bireyci bir çerçeve içinde anlaşılıyordu. Bireylerin kendi yararlarını sağlamak için özgürlüklerin sınırlanmaması ve güvenceye alınmaları zorunluydu. Bireylerin yararının asıl olarak benimsenmesi libarizme temel sağlamıştır. Herkesin kendi yararı için çalışması ve herşeyde kendi yararını gözetmesi toplum düzeninin kendiliğinden kurulmasını ve işlemesini gerçekleştirecektir. Liberalizm kişisel yararı asıl olarak benimserken yararcı hukuk görüşünün fazlaca etkisi altında kalmıştır. Kişilerin yararlarının gerçekleşmemesi, toplumsal düzenin hem kuruluşunu hem de işleyişini aksatacağından adaletli sayılmaz.

Kişilerin yararlarının sağlanması toplumsal düzeni oluşturacağından ve kişilerin bu düzene uyumunu gerçekleştireceğinden adalet getirecektir. Liberalizm; yararı ve doğal hakları, özgürlükleri bir arada ele alarak sentezci bir adalet anlayışı geliştirmiştir. Buna göre adalet kişilerin hak, özgürlük ve yararlarının güvence altına alınmasıdır. (51)

Yararcı hukuk görüşü; yarar ilkesini temel olarak almasına karşın adalet ve yarar arasındaki ilişkileri sistemli bir bütün içerisinde açıklayamamıştır. Yarar ilkesine dayanarak herşeyi anlatmağa çalışan bu görüş, yararlılık ötesindeki gerçekleri tam olarak değerlendirememiştir. En büyük sayıda mutluluk gibi ülküleri açıklamak bazı fizikötesi yorumları da beraberinde getirmiştir. Bununla beraber kişilerin ve toplumun yararları adalet için temel alındığından, bu yararlarla beraber adaletin de değişkenlik göstereceğinin benimsenmesidir. En büyük sayıda mutluluk ülkü olarak ele alındığında salt adalete götürmektedir. Değişen durumları izlemek ise adaletin göreliliğini getirmektedir. Adaletin kişilere olaylara ve durumlara göre değiştiğinin benimsenmesi yararcı okulun adaletin göreliliğini savunduğunun kanıtıdır. Ne var ki yarar kavramının belirsizliği, geniş boyutların zıt yorumlara ulaşması, yararcı okulu zaman zaman görelilikten uzaklaştırmakta, saltlık çizgisine yanaştırmaktadır. Adalet ve yarar kavramları arasındaki ilişkilerin sistemli açıklanamaması da yararcı okulun adalet kavramı üzerinde kesin bir görüşe sahip olmasını önlemektedir. Bu nedenle, yararcı okulu adaletin saltlığı veya göreliliği tartışmasında ortada yer almaktadır. Görelilik görüşüne biraz daha yakın olduğu ileri sürülebilir.

E - POZİTİF HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET

Pozitivizm çeşitli anlamlara gelen bir kavramdır. Genellikle pozitif hukuk varolan, uygulanan hukuk anlamına gelmektedir. Olması gereken hukukun karşıtı olarak bir gerçekliği belirtmektedir. Bu gerçeklik bir hukuk düzenidir. Uygulamalar ve geçerli sayılan kurallar tümüyle bir sistemi oluşturmaktadır. Pozitif hukuk belirli bir anda geçerliliği

(51) Sabine, George - A.g.e. Cilt III, s. 49-65

toplumca benimsenen hukuk sistemidir. (52) Yasaları ve hukuksal düzenlemeleri yalnızca oldukları gibi gören, isteyen ve bunları toplumu yöneten gücün istencinin belirtisi sayan pozitif hukuk, bilimsel gelişme süreci içerisinde yeni bir aşama oluşturur. Deneylerin gelişmesi, gözlemlerin ilerlemesi pozitif hukukun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zamanla oluşan bilgi birikimi olayların fizikötesi düşüncelerle açıklanmasını önlemiştir.

Pozitivizm, genel olarak üç yoldan ortaya çıkmıştır. Felsefe, hukuk ve toplumsal alanlarda pozitivizm ayrı ayrı belirmiştir. Pozitivist felsefe ile hukuku ancak pozitif bir biçimde benimseyen hukuksal pozitivizmi birbirinden ayırmak gerekmektedir. Hukuksal ve toplumsal pozitivizmin belirgin özelliği hukuku olaylara dayandırmalarıdır. Hukuk olaylar kategorisinden oluşmaktadır. Hukuksal pozitivizm bir kuralın biçim veya özdek açılarından sağlıklılığını araştırırken, her zaman asıl hukuk normunu temel olarak ele almaktadır. Kendisine bu asıl normun hukuksal değerini nereden aldığı sorulmamalıdır. Tek önemli değer yazılı yasadır. Hukuksal pozitivizm belirli bir hukuk düzeninde, bir normunun hukuk açısından değerini saptayabilmek için asıl hukuk normu denilen ve hukuk değerleri ölçüsü olarak ele alınan bir normla uygun olup olmaması durumunu özdeksel veya biçimsel bakımlardan tek ölçüt sayan sistemdir. Bu durumda asıl normun saptanması son derece önemli bir sorundur. (53)

Pozitivizm yapısı gereği fizikötesi öğelerden ve düşüncelerden kesinlikle uzaktır. Deneyler ve deney sonuçları burada asıldır. Ne zaman, belirli bir toplumda insanların çoğunluğunda toplumsal bir norma saygının dayanışma ve adalet adına emir edildiği, saygısızlık durumunun toplumsal bir biçimde örgütlenmiş yaptırımı çağırması gerektiği duygusu doğuyorsa, o anda toplumsal norm hukuksal bir yapı kazanmış olur. Bu aşamadan sonra hukukçulara düşen görev bu normu pozitif hukuk sahası içine almaktır. Pozitivizm toplumsal olaylarda, gelişmelerde ortaya çıkan normların hukuk metinlerinin içine alınmalarını savunur. Pozitivist hukuk, hukukun gelişme süreci

(52) Dias, R.W.M. - A.g.e. s. 451
(53) Wlaine, Marcel - Felsefi, Hukuki ve içtimai pozitivizm, AHFD, 1951, s. 3-4, Sayfa 170-175 (Çev.: M. Kapani)

içerisinde doğal hukuka doğrudan tepki olarak çıkmıştır. Doğal hukukun etiğini ve savlarını reddetmekte fakat yerine yeni bir etik getirememektedir. Hukuk, yasaları yapan ve yerine getirilmelerini sağlayan gücün dışında bir hiçtir, yalnızca bu güce bağlı olarak, onun bir işlevi biçiminde vardır. Hukuk varolan bir gerçekliktir. Doğal hukukun ileri sürdüğü gibi hukuk ülküsü değildir. Doğal hukuku, üstü kapalı olarak önerdiği öznellik ve keyfilik reddedilmektedir. Toplumda bir azınlığın veya sınıfın baskı düzenine giydirilmek istenen ülküsel ve tinsel kılıflara karşı çıkılmakta, gerçeklere dayanan yorumlar geliştirilmektedir. Bu yorumlar hiçbir zaman fizikötesi boyutlara ulaşamamaktadır.

Pozitif hukuk açısından adalet varolan hukuk ile değerlendirilir. Buna göre, hukukun en iyi biçimde uygulanması adaletin gerçekleşmesini sağlar. (54) Geçerli hukukun gereği gibi uygulanması adalet demektir. Hukukun doğru biçimde yerine getirilmesi ile gerçekleşen adalet varolduğu hukuk sistemi ile sınırlıdır. Her hukuk düzeni kendi adaletini kendi kuralları aracılığıyla gerçekleştirir. Hukuk sistemleri ile beraber adaletin göreliliğini pozitif hukuk görüşü benimsemektedir.

Pozitivist hukukun önde gelen düşünürlerinden Hans Kelsen geliştirdiği saf hukuk kuramında hukuku adalet, özgürlük, eşitlik gibi değerlerden, fizikötesi öğelerden arındırmaya çalışmıştır. Kelsen normativist pozitivizminde hukukun gerekli ve sürekli öğelerini bir araya toplamaya, hukuku değişen ve geçici özelliklerden kurtarmaya çalışmıştır. O'na göre, hukuka etik değer verebilmek için, hukukun etik olduğu görüşü reddedilmelidir. Etik kategori olarak hukuk adaleti belirtir. Adalet, doğru davranan herkesi tatmin eden yeterli bir toplumsal düzenin belirtisidir. Bu bakımdan değer taşır. Bu değerin içeriği saf hukuk kuramınca belirlenemez.(55) Kelsen'e göre yasalar yalnızca bir biçimdir. Hukuk ise hak ve adalet ilkelerini de içeren daha geniş kapsamlı bir kavramdır. Hukukun devlet düzeninde egemenliği yalnız yasaların değil, hak ve adalet ilkelerinin de egemenliği anlamına gelir.

(54) Ross Alf - On Law and justice, Stevens Sons Limited, London 1958, s. 280

(55) Aral, Vecdi - Kelsen'in Hukuk Anlayışı, İHFM, 1969, Sayı 1-4, S. 520

Hukuk demek, hak ve adalet demektir. Hukuk düzeni varken ayrıca adalet aranamaz. Herşey bu düzenin içindedir. Hukuk çeşitli değerleri kapsadığı gibi devletle de özdeşleşmiştir. Hukuk, devletin buyruklarıdır.

Adalet kavramı hukukun tanımında yer almaz. Hukukun saflığı diğer bilim kolları veya değerlerle bozulmamalıdır. Hukukun kesinliği ve nesnelliği ancak bu yoldan savunulabilir. Bilim ve ideolojinin ayrılığı nedeniyle, adalet kavramının bilimsel bir hukuk kuramında yeri olamaz. Adalet akıldışı bir kavramdır, ülküdür.

Hukuk, adaletten ayrılmış biçimiyle pozitif hukuktur. Pozitif hukuk adalet düşüncesinden açık ve kesin olarak ayrı ele alınmalıdır. Hukuku etik veya politik düzenlerden birisini temel olarak ve ötesini gözönünde tutmayarak tanımlamak bilimsel davranışla uyuşmaz. Bir bilim olarak hukukun sorunu hukukun bir toplumsal teknik olması sorunudur, bir etik sorunu değildir. Adalet ise öznel bir değer yargısıdır. Belirlenmesinde duygusal etkenler rol oynar. Bu nedenle de, en yüksek değerin ne olduğu ussal olarak saptanamaz. Her çeşit değer sistemi ve özellikle, ana kavramı adalet olanları toplumun yarattığı olgulardır. Bu nedenle de, toplum koşulları değiştiği için, her toplumda değişik nitelikte ve görünüştedirler. İnsanların değişik topluluklara bölünmesi değişik adalet düşünceleri doğurmuştur. (56)

Kelsen'in hukuku adaletten soyutlama çabası dışında, pozitivist hukuk görüşü adalet kavramına hukuk düşüncesinde yer vermiştir. Geçerli olan hukuk düzenini temel alan, her düzenin kendine göre adalet anlayışı olduğunu ve adaletin hukuk kurallarının kesinlikle uygulanması sonucunda gerçekleşeceğini savunan pozitivist hukuk görüşünün, adaletin göreliliğini savunduğu söylenebilir.

F - MARKSİST HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET

Marksizm, Karl Marx'ın 1848'de Manifestoyu ilanından sonra onun yazdıklarına ve düşüncelerine dayanarak ortaya çıkan bir akımdır. Frederich Engels'in katkılarıyla Marksizm daha da zengin-

(56) Kelsen, Hans - General Theory of law and state, New York, 1973, s. 5-13

leşerek yayılmıştır. Batı toplumların da yeni başlayan endüstri devrimi ve süreci sonunda toplumda sınıflaşma olgusunun belirgin bir düzeye gelmesi, işçi sınıfının ortaya çıkması ile Marksizm doğmuştur. Klasik Alman Felsefesinden Hegel'in diyalektik felsefesi ile Feurbach'ın özdekçi felsefesinden yararlanan Marksizm, kendinden önceki toplum kurumlarını çeşitli yönlerini ele alarak yeni bir yorum getirdi, bu nedenle bilimsel toplumculuk adını aldı. Marksizm genel bir dünya görüşü olarak felsefe ile doğa bilimlerini birleştirdi, her ikisi de karşılıklı etkileriyle tek bilgi sürecinde topladı. Bilimin doğada varolduğu yaklaşımıyla bilimsel düşüncenin ancak doğadan kaynaklanabileceğini ileri sürdü. Tarih, doğa tarihinin insanla ilgili bir parçasıdır. Zamanla doğa bilimi insan bilimini ve insan bilimi de doğa bilimini içine alacak ancak bir ve tek bilim olacaktır. İnsan bilincini yaşanılan gerçeklerden kopararak o gerçeklerin karşısına koymak, sonra da o özdeksel gerçekleri, sanki bilinç o gerçeklerle oluşan bir nesne değilmiş gibi, yaşamdan koparılmış soyut bilinçle açıklamak olanaksızdır. Düşünce ancak uygulamada doğrulanarak gerçekleşebilir. Fiziğin denetiminden yoksun bulunan düşünce zorunlu olarak fizikötesine yönelir. Marksizme göre filozoflar şimdiye kadar dünyayı açıklamaktan başka birşey yapmadılar, artık dünyayı değiştirmek sözkonusudur. Dünyayı değiştirmek, dünyanın değişmez olduğu bilgisinden yoksun bir bilincin yerine dünyanın değişmekte olduğunu bilen ve bu bilgi ile etki gücü artacak olan bir bilinci korumaktır. (57)

Marksizmin temeli diyalektik dünya görüşüdür. Diyalektik herhangi bir olgunun bütün görüşleri arasındaki bağımlılığın çözülmezliğini ve birliğini görmek demektir. Diyalektik görüş insanlığın dar düşüncesini genişletmiştir. Diyalektik bir bilgi kuramıdır. Oluşmanın ortaya koyduğu her yeni durumu, tarihsel evrimi içinde ele alır. Bu tarihsel evrim süreklilik getiren çözümler yolu ile oluşturulan bir evrimdir. Ve her an yeni görüşler meydana getirmektedir. Tarihsel evrim nicelikçe çoğalmalar ve birikmelerin nitelikçe değişmeleri ve sıçramaları gerektirdiği tarihsel bir süreçtir. Marksizmde diyalektik eylem ve kuramı birlikte kapsamaktadır. Kuramın gerçekliği uygula-

(57) Hançerlioğlu, Orhan - Düşünce Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 165-266

ma ile doğrulanır. Diyalektik dünya görşü özdekselliği gerektirir. Çünkü evrenin gerçek birliği özdekselliğinden gelir. Düşüncenin ve bilincin ne oldukları ve nereden geldikleri araştırılırsa bunların insan beyninin ürünleri olduğu ve insanın kendisinin de doğanın, bu doğa ortamı içinde onunla birlikte gelişmiş bir ürünü olduğu bulunur. Zorunlu olarak son çözümlemede birer doğa ürünü olan insan beyni ürünlerinin doğanın tümüyle uygunluk içinde bulunduğu sonucu ortaya çıkar. Marksizm tarihsellikten, diyalektikten yoksun bir özdekçilik olamıyacağını savunur. İnsanların varlığını belirleyen bilinç değildir, toplumsal ve doğal konumlarıdır. Bu konumları da diyalektik süreç içerisinde değişir. İnsan doğal yapısı içinde değişmez bir yazgı içinde durdurulmuş bir varlık değildir. (58) Hem bulunduğu şeydeki mantıksal içeriklerin sonuna kadar giderek, hem benimsediği ilk şeylerle çatışır gibi görünen yeni görüş noktalarına yönelerek kendini aşmak için sürekli olarak uyanık duran bir düşünce, diyalektik düşüncedir. Marksizm bu anlamda da diyalektik bir görüştür.

Marksizm özdeksel felsefe ve diyalektik bakış açısıyla yeni bir toplum kuramı geliştirmiştir. Bu kuramın adı sınıflı toplum kuramıdır. İnsanların tarihi, temel belirleyici olan sınıflar açısından bakılınca ilkel toplum, feodal toplum, anamalcı toplum, sosyalist toplum aşamalarından geçmiştir. Her toplumsal aşama toplum içindeki üretim ilişkilerine göre belirlenmektedir. Aşamalar insanlar arasındaki üretim ilişkilerini üretim güçlerine destek olacak biçimde düzenlemek için gerçekleşmiştir. Belirli dönemlerde üretim güçlerinin geliştiricisi durumuna geçen üretim ilişikileri bir süre sonra üretim güçlerinin köstekleyicisi durumuna dönüşmüş ve bir üst aşamaya dönüşmeyi zorunlu kılmıştır. Ortam ve koşullara göre belirlenen evrim çizgilerinde toplumlar ana aşamaları değişik biçimlerde yaşarlar. Tarihin ana çizgileri toplumların koşullarla birlikte değiştiğini göstermektedir. Toplumu oluşturan sınıflar ve bu sınıflar arasındaki çatışma, tarihi belirleyen ana öğedir. İnsanlar arasındaki sınıf çatışmaları tarihi açıklar.

Toplumdaki insanlar arasındaki köken, toplumsal konum ve kişisel özellikler açısından geniş ayrılıklar vardır. Tüm bunlar insanların ka-

(58) Foulguie, Paul - Diyalektik, Gelişim Yayınları, İstanbul 1975, Çev.: A. Timuçin, s. 133-134

demeleşmesine yol açar ve çeşitli topluluklarda toplumsal grupları yaratır. Köleci toplumda özgür insanlar ile köleler ve çeşitli kastlar arasında büyük fark vardır. Feodal toplumda kişilerin yeri belirli zümrelere üye olması ile belirleniyordu. Burjuva toplumu da feodalizmin bağrında gelişip ortaya çıkarken bütün insanların yasalar önünde eşit olduğunu söylüyordu, ne var ki toplumun sınıflara bölünmesini ya da toplumsal farkı ortadan kaldırmıyor, yalnızca eski sınıfların yerine yenilerini koyuyor ve yeni baskı, kavga biçimleri yaratıyordu. (59) Toplumda sınıfların varlığı daha önceleri Adam Smith ve David Ricardo gibi düşünürlerce de ileri sürülmüştü. Onlar sınıf koşullarını toplumun ekonomisi çerçevesinde incelerken, sınıflaşmanın getirdiği eşitsizliği doğal sonuç olarak görüyorlardı. Sınıflar arasında uzlaşımsız çelişki görmediklerinden buna yol açan temeli de, açıklayamıyorlardı. İnsanların sınıflara-bölünmelerinin nedeninin bölüşüm alanında aranması gerektiğine inanarak bölüşüm kuramını geliştirdiler.

Marksizme göre toplumda sınıfların varlığı üretim biçimlerinin gelişimindeki belli aşamalara bağlıdır. Sınıflar sonsuz değildir, belirli dönemlerde zorunluk sonucunda ortaya çıkarlar, koşulların değişimiyle beraber ortadan kalkarlar. Toplumun sınıflardan oluşması sınıf mücadelesine doğal olarak yol açar. Sınıfsız toplum kurulana dek sınıflarla beraber sınıf savaşımı da var olacaktır. Sınıflara bölünmüş toplum özel çıkarların birleştirdiği geniş insan gruplarına ayrılmıştır. Sınıflar toplumsal üretim sistemi içindeki yerlerine göre ayrılık gösterirler. Bunların bazıları egemendir, bazıları da baskı altındadır. Sınıflara ilişkin bu durum onların üretim araçları karşısındaki değişik konumlarından ileri gelir. Bu sınıf ayrılıklarını, her sınıfın çıkarlarını ve etkinliğini ve belirli bir toplumda diğer sınıflarla olan ilişkilerini belirleyen çok önemli bir özelliktir. Üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet toplumun sınıflara bölünmesinin ekonomik temelidir ve toplumda baskının, sömürünün, haksızlığın nedenidir. Üretim araçlarına oranla herkesin eşit bir yerinin olduğu toplumda ne sınıflar ne de

(59) Kelle, Vladislav, Kovalson, Mat yei - Tarihsel Madecilik, Marksist Toplum Kuramının ana çizgileri, Öncü Kitapevi, İstanbul 1978 Çev.: Ö. Ufuk s. 186

insanın insanı sömürmesi, yani haksızlık vardır. Marksist toplum kuramı, toplumsal üretimin tarihsel açıdan somut sistemi içindeki nesnel durumlarını çözümlemeye yardımcı olarak toplumsal olaylara sınıfsal açıklamalar getirir. Ona göre üretim araçları karşısındaki durum, her sınıfın toplumsal gelişmelerde oynadığı rolü de belirler.

Hukuk karşısında Marksist tutumu anlayabilmek için Hegel ve klasik liberal kuramcılardan miras alınan tutumdan sonra devlet ve toplum ayrılıklarını belirtmekle işe başlamalıdır. Burjuva toplumu insanların kendi özgür kişisel kararları ile davrandıklarına inandıkları toplumsal ilişkilerin yansımasıdır. Marx devlet ve toplum arasında ayırım olduğu konusunda liberallikle birleşmektedir. Marx bu iki alan arasındaki ilişkilerin iyi veya kötü amaç için olsun toplumda devlet aracılığı ile yönetildiği hakkındaki inançlarını reddetmiştir. Marksizmin bu tartışmadaki özgün katkısı, bu tür tarihsel ilişkilerin ahlak yönünden değerlendirilmesinin yanısıra şu biçimde anlatılabilir: Toplumun dayanakları, insanların yaşamlarını sürdüren özdeksel araçları üretmek üzere giriştikleri karşılıklı ilişkiler biçiminde tanımlanır ve bu ilişkiler insanların doğaya egemen olmayı öğrendikleri ölçüde üretim güçlerince koşullandırılırlar. Bu toplumsal ilişkiler adı geçen toplumun varolan ekonomik yapısının sınırı içinde tanımlanırlar. Böylece bu toplum kişilerinin tutumu onların sosyo-ekonomik ilişkiler içindeki yerlerine göre biçim alır ki bu onların sınıfsal konumları anlamına gelir. İnsanların her türlü toplumsal sorunlar karşısındaki genel tutumları, toplumsal yaşamda temel bölünüş olan sınıf koşulları ile açıklanır. Bundan dolayı insanlık tarihi, sınıf ayrılıkları doğduğundan beri bir sınıf savaşımı olarak tanımlanır. Devletin topluma, dolayısıyla toplumun temel sınıf ayrılıklarına bağlı olduğu kabul edilmektedir. (60)

Marksist kuramda hukuk, devlet kuramı ile ayrılmaz bir yere sahiptir. Ekonomik üretim ve toplumsal ilişkilerin biçimleri devlet ve hukuku belirler. Belirleyici nedenlerin ortak olması devlet ve hukuk kuramlarının beraberce ele alınmasına yol açmıştır. (61) Devlet toplu-

(60) Schlesinger, Rudolf - Marxism ve Sovyet hukuk teorisi, Sinan Yayınları, İstanbul 1974, Çev.: Metin Aktan, s. 24-25

(61) Kelsen, Hans - The Communist theory of law, London 1955, Stevens and sons limited, s. 1 v.d.

ma hiç yoktan tepeden inme olarak benimsettirilmiş değildir. Devlet gelişmenin belli bir döneminde yer alan toplumun ürünüdür. Uzlaşmaz çelişkilerin içinde birbiriyle ekonomik çıkarları için savaşan sınıfların bu sonsuz savaşımlarını yumuşatmak ve düzene bağlamak için toplumun üstünde yer alacak bir güce gerek duyulmuştur ve devlet bu yoldan ortaya çıkmıştır. Sınıf çelişkilerini denetlemek gereğini gidermek için ortaya çıkan devlet, doğal olarak en güçlü olan, yönetici ve politik bakımdan egemen olan sınıfın diğer sınıfları ezen bir aracı niteliğine bürünmüştür.(62) Marksizm, hukuku devletin bir varlık nedeni olarak benimser. Hukuk genel karakteristiğini devletten alır. Marksist yaklaşım doğal hukuka karşı çıkar ve pozitivizmi benimser. (63) Hukuk, insanların toplumsal üretim olayını yürütmek için giriştikleri ilişkileri oluşturan toplumun ekonomik temeli üzerinde yeralan bir üst yapıdır. Devlet ne kadar sınıflar üstü olduğunu kanıtlamaya çalışırsa çalışsın gerçekte egemen sınıfa dayanmaktadır. Hukuk toplumun ekonomik yapısının ve kültürel gelişimin üstünde olamaz. Bazan gerisinde kalabilir ve politik savaşımlara neden olur. Hukuk ekonominin yanısıra diğer toplumsal, kültürel olaylardan etkilenir.

Marksist toplum kuramının ana ilkelerine göre, temelde hukuk sınıfsal bir olgudur. Tüm toplumsal olaylardaki gibi hukukun kaynağında da egemen sınıfların istekleri ve gücüne dayalı baskıları vardır. Bu istekler doğrultusunda kullanılan egemen sınıflar güç isteklerini belirli kurallar biçiminde ortaya koyduğu zaman, bu kuralların toplamından oluşan bütün, o egemen sınıfın kendi hukukunu meydana getirir. Hukukun sınıfsallığı hukuku yaratan, ortaya koyan istencin ve gücün sınıfsallığından ileri gelmektedir. Belirli bir dönemde ve belirli bir toplumda hangi sınıf egemense, o sınıfın yönetimi kendi sınıfsal istekleri ve çıkarları doğrultusunda kendi hukuk düzenini kurar. Bunun için yasalar çıkarır, hukuksal düzenlemeler yaparak düzenlerini oluştururlar. Hukuk düzenini meydana getiren hukuksal kuralların te-

(62) Engels, F. - Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni, Sol Yayınları, Ankara 1874 s.
(63) Schlesinger, Rudolf - A.g.e. s. 26

meline inildiği zaman toplumda egemen olan sınıfın çıkarlarını bir anlamda savunduğu, isteklerini gerçekleştirmeye çalıştığı görülür. Egemen gücün içinde bulunduğu ve temsil ettiği sınıfın istek ve çıkarlarını düzenlemeyen bir hukuk sistemi düşünülemez. Toplumda hangi sınıf egemense onun hukuk düzeni geçerlidir. Egemen sınıf toplumsal oluşumlar, olaylar sonucunda değişirse hukuk düzeni de değişir. Yeni gelen egemen sınıf etkisini ortadan kaldırır ve kendi hukuk düzenini kurar. Toplumsal sürecin sürekliliğinde yönetici sınıfın değişmesiyle beraber, yeni hukuk sistemlerinin geldiğini, yönetimi eline geçiren sınıfın özelliklerinin kendileriyle birlikte getirdikleri hukuk düzenine de yansıdığı görülmektedir. Toplum içindeki güçler arasındaki değişme, doğal sonuç olarak hukuksal değişmeye yol açmaktadır.

Hukukun içinden çıktığı devlet sınıflararası savaşımın ürünüdür ve bu devlet toplumsal üretimden sorumlu sınıflarca koşullandırılır. Hukuk sınıfların ekonomik çıkarları ile birlikte gelişir. Hukuk tarafından korunan toplum her zaman o an varolan toplumdur. Ve üretimi yöneten sınıfın refahına hizmet etmekle toplumun refahına hizmet etmiş olur. Bu durum hukukun bir bütün olarak toplumsal düzenin çıkarı için egemen sınıfın üyelerinin kişisel çıkarlarına karıştığı zaman bile geçerlidir. Marksist yorum, hukukun içinde geliştiği ve işlediği, genel bir çerçevenin ve devletin zorlama gücünü toplumun sınıfsal yapısının amaçlarının korunması yolunun tanımı yapar. Ne var ki devlet eliyle benimsettirilen davranış kurallarınının tümü bu yapının gerekli elemanları değildirler. Ayrıca belirli temele göre davranıldığında hukukun yargısal anlamdaki yorumunda olduğu ölçüde yasallaşmasında da değişik yollar vardır.

Toplumun tüm gereksinimleri yasalar kılığında evrensel egemenliklerini kurabilmek için, devlet istencinden süzülmek zorundadırlar. Asıl sorun nelerin istendiğidir. Devlet gücü toplumun değişen gereksinmelerince, üretici güçler arası ilişkilerce ve belirli bir sınıfın üstünlüğünce belirlenir. [64] Toplumlar yasalara dayanmaz, tersine ya-

(64) MARX, ENGELS - Devlet ve Hukuk Üzerine, Çeviren ve derleyen Rona Serozan, May Yayınları, İstanbul 1977, s. 67

salar toplumlara dayanmalıdır. Ortak çıkarlar bireysel çıkarlara karşı korunmalıdır. Yasalar toplumsal ilişkilere ayak uyduramadıkları sürece kağıt üzerinde kalacaklardır. Eski yasalar yeni toplumsal gelişmelerin kaynağı durumuna gelemez. Onlar eski durumlardan kaynaklanmışlardır ve eski durumlarla beraber batıp gitmeleri kaçınılmazdır. Değişen yaşam ilişkileriyle beraber yasalar da ister istemez değişiklik gösterirler. Eski yasaların toplumsal gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni gereksinmelerin ve istemlerin karşısına çıkarılması, aslında geri kalmış özel çıkarların ortak çıkarların karşısına çıkarılmasından başka birşey değildir. Hukuk düzeninin sürekliliğini ileri sürenler geçerliliğini yitirmiş özel çıkarları geçerli kılmak, toplumsal ilişkilerin kağıt üzerinde bıraktığı yasaları zorla uygulamaya çalışmak, azınlık çıkarları çoğunluğa üstün kılabilmek için devlet gücünü kötüye kullanmak isterler. Bu nedenle de toplumun gereksinmeleri ile çelişkiye düşerek toplumsal bunalımların ortaya çıkmasına neden olurlar. (65) Yasaların toplumsal gereksinmelere uygunluğunun sağlanması, hukukun yaşamın gerisinde kalmaması için zorunludur.

Değişme temel bir ilke olarak Marksist felsefede benimsendiğinden, değişmeler karşısında ortaya çıkan yeni gerçekleri araştırmak kendiliğinden bir başka ilke olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçekliğin Marksist yorumu diyalektik anlayış çerçevesinde devingen bir biçimde yapılmaktadır. (66) Yeryüzünde insanlığın yaşam biçimleri sonucunda elde edilen bilgilerin tümü gerçekliğin aydınlatılmasında ve ortaya çıkarılmasında yardımcı olurlar. Toplumların tarihi bu durumun en büyük kanıtıdır.

Hukuku da bu açıdan ele alan Marksist felsefenin, hukukun en önde gelen parçası olan adaleti başka bir açıdan ele alması söz konusu değildir. Toplumların sınıfsal yapısı içinde toplumsal bir olgu olarak hukukun nasıl bir içeriğe sahip olduğunu yorumluyorsa, aynı görüşleri adalet için de savunmaktadır. Adalet de hukukla beraber sınıfsal bir

(65) MARX, ENGELS - A.g.e. s. 77
(66) Kursanov, G.E. - The problem of truth in the philosophy of marxism, Philosophy in the USSR, Progress publishers, Moscow 1977, s. 203

yapıya sahiptir. Toplumda egemen olan sınıf kendi hukuk düzenini kurarken getirdiği yasalarla aynı zamanda kendi adalet anlayışını da ortaya koymaktadır. Hukuk ve adaletin beraberliği sınıfsallık konusunda da sürmektedir.

Marksizm bir felsefe olduğu kadar aynı zamanda da ideolojidir. Dünyaya bakış açısı her konuda bir ideolojinin boyutlarını taşımaktadır. Adalet için de bu böyledir. Marksist adaletin saptanmasında ideolojik özellikler önemli rol oynamaktadır. [67] İdeolojinin belirli amaçlara dönük olarak geliştirdiği yorumların oluşturduğu boyutlar, Marksist adalet anlayışının belirginlik kazanmasına katkıda bulunmaktadırlar. Marksist ideolojiden ayrı düşünmek bu nedenle olanaksızdır. Toplumu sınıfsal yapı içerisinde ele alan ve irdeleyen Marksizm felsefesini ve ideolojisini sınıfsallığa oturtturduğundan, adaletin Marksist açıdan anlamı sınıfsal bir yapıya sahip bulunduğudur. Kendi başına bir adalet yoktur. Soyut düzeyde adalet diye bir şey düşünülemez. Ne var ki sınıfların adaleti vardır. Bir toplumda egemen olan sınıf hangisi ise o sınıfın adalet anlayışı geçerlidir. Egemen sınıfın dışında kalan diğer sınıflar veya toplum kesimlerinin istediği ve savunduğu adalet anlayışının gerçekleşmesi söz konusu değildir. Toplumu yöneten sınıfın adalet anlayışı toplumun yönetilmesini sağlayan yasaların belirleyicisidir. Yasalarla gerçekleşen adaletin temelinde o toplumu yöneten sınıfın istenci yatar. Yönetici sınıf kendi gücünü kullanarak toplumu istediği yönde biçimlendirirken hukuku nasıl araç olarak kullanıyorsa adaleti de bir amaç veya hedef olarak kendi anladığı biçimde ortaya koyar.

Her devlet, adaleti kendi temeli saymaktadır. Bu nedenle, devletin kimin devleti olduğuna bakmak gerekmektedir. Toplumda egemen olan sınıf hangisi ise o devleti kuran ve yöneten sınıf da odur. Toplumda egemen olan sınıfın değişmesiyle beraber adalet anlayışı da değişir. Kendinden önce topluma egemen bulunan sınıfın yerine geçen her yeni sınıf amaçlarına ulaşabilmek için kendi çıkarlarını toplumun tüm üyelerinin çıkarları gibi gösterir ve böylece kendi adalet

(67) Fried, Marlene Gerber - Marxism and Justice, The Journal of Philosohy, October 1974, Sayı 71, s. 612

anlayışını sanki tüm toplumun anlayışıymış gibi benimsetmeye çalışır. Yasalar çıkararak bağlayıcı bir düzen oluştururlar. Sınıflı bir toplum varolduğu sürece bir sınıf adaleti de varolacaktır. Daha doğrusu adalet sınıfsal olmaktan kurtulamayacaktır. Sınıf adaleti kavramı, Marksist kuramda var olan devletin ve onun yöneticisi bulunan sınıfın istencine dayanan hukukun tanımını yapmak için kullanılır. Sınıfların ortadan kalktığı ve toplumda herkesin aynı sınıfta bulunduğu düzeye ulaşılana kadar da kullanılacaktır. (68) Sınıfsal yapı ortadan kalkana kadar sınıf yönetimi adalet ve hukukun olağan çalıştığı durumlarda yönetici sınıfın ortak çıkarlarını çiğneyen üyelerine karşı da korumak zorundadır. Bu, sınıfsallığın gereğidir.

Marksist kuramın adalet konusunda geliştirdiği ikinci tez dağıtıcı adalet üzerinedir. Karl Marx'ın belirttiğine göre, herkesten yeteneği ölçüsünde alınacak ve herkese gereksinmesi kadar verilecektir. Bu düşünce Marksizmin dağıtıcı adalet konusundaki görüşünü en açık bir biçimde dile getirmektedir. (69) Eşitliği sağlamayı amaçlayan Marksizm insanların doğuştan eşitsizliğini benimsemekte ve bunu ortadan kaldırmanın yollarını araştırmaktadır. Adaleti, dağıtıcı yönüyle ele alan Marksizm, adalet ile eşitlik arasında bir benzerlik kurmaktadır. Adalet burada eşitlik anlamına gelmektedir. Herkesin yeteneği ayrı olduğundan, kişilerin toplumsal yaşam düzenine katkıda bulunurken değişik işleri üstlenmeleri ve bir anlamda toplumsal iş bölümünü gerçekleştirmeleri doğal olanıdır. Toplumsal düzen içerisinde herkes başkasının işine karışmadan kendi üzerine düşen görevi yerine getirecektir. Dağıtıcı adaletin bu alıcı yönü yanısıra bir de verici yönü vardır. Buna göre herkes birbirine benzemediğinden gereksinmeler eşit düzeyde değildir. Toplumun üyesi olarak bireylere verilenler onların gereksinimleriyle belirlenmelidir. Herkese aynı şeyler verilirse kimine fazla kimine de az gelebilir. Bu nedenle bu gibi dengesizliklerin önlenebilmesi için ve toplumda eşitliğin genel anlamda gerçekleştirilebilmesi için bireylerin toplum üyesi olarak özel durumları gözönünde tutulmalıdır. Marksizm dağıtıcı adaletin uygulanmasını

(68) Schlesinger, Rudolf A.g.e. s. 28-29
(69) Mcbride, William Leon - The concept of Justice in Marx, Engels and others, Ethichs, 85, April 1975, s. 206

toplumda öncül amaç saydığı eşitliğin gerçekleştirilmesi açısından zorunlu görür.

Marksizm kendi tutarlılığı içinde adaletin sınıfsallığını savunurken ve dağıtıcı adalet uygulaması ile bireylerin özel durumlarının da gözönünde tutulmasını önerirken doğal olarak salt ve değişmez adalet anlayışına karşı çıkmakta ve adaletin göreliliğini benimsemektedir. Adaletin sınıflara göre değişmeler göstermesi göreliliğin önde gelen göstergesidir. Benzer biçimde bir görelilik ölçüsünde "herkese gereksinmesi kadar, herkesten yeteneğine göre" ölçütüdür. Tüm bunlar gözönünde tutulursa Marksizmin adaletin göreliliğini savunduğu söylenebilir.

G - VAROLUŞCU HUKUK GÖRÜŞÜNDE ADALET

Varoluşculuk çağdaş bir akım olarak çok yönlü bir yapıya sahip bulunmaktadır. Bu nedenle tanımlanmasında çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktadır. Varlık, özgürlük, karar ve sorumluluk gibi öğelere varoluşcu düşünürlerde rastlanmaktadır. Bu öğelere dayanan çeşitli tanımlar yapılmıştır. (70) Çok yönlü yapısıyla, varoluşculuk çağdaş gelişmelere karşılık insanlığın bir tepkisi niteliğini taşıyordu. Pozitivist düşüncenin katı bir biçim olması karşısında felsefe alanında çeşitli tepkiler doğdu. Özellikle yirminci yüzyılın başlarında doğal hukuk yeniden doğuş yaptı. Doğal hukukun bir kez daha ortaya çıkması yanında yeni-Kantçılık ve yeni-Hegelcilik gibi akımlar da pozitivizme tepki olarak gelişmeler gösterdiler. Antipozitivist doğrultuda ortaya çıkan akımlar içerisinde yirminci yüzyıl açısından en önemli olan ve damgasını vuran akım varoluşculuktur. Bu akım giderek hukuk alanında da etki göstermiş ve kendine yakın bir hukuk anlayışı geliştirmiştir.

Kişinin varlığını ve yaşadığı dünya içindeki varoluş savaşımını temel amaç olarak benimseyen varoluşculuk insanı kendi dışında bulunan güçlerin ve düzenlerin sonucu sayan düşünce akımlarına karşıdır. Buna göre insan düşünen ve seçen varlık olarak yaratıcıdır.

(70) Macqarrie, John - Existensialism, Penguin Books, 1977 New York, s. 1-13

Kavramcılık varlığın bir kez varolduktan sonra sürekli varolduğunu ve bazı normlara uyruk bulunduğunu kabul eder. Varoluşculuk ise dış nesnelerin ve bunların öznel algılamasının öncel olarak sözkonusu olmadığını ayrıca özgün ve sınırsız değişim içinde olduğunu varsayar. İnsan algılarını zaman, uzay ve nedensellik kategorileri içerisinde yapar. Hukuk, insana dış dünyanın uyguladığı dış yaptırım olmaktan ayrı bir anlama sahip olmalıdır. Hukuk kişinin kendisinin gerçekleştirmesine yardımcı olmalıdır. İnsanı yalnızca toplumda gördüğü hizmet dolayısıyla değil aynı zamanda evrensel görevi olan genel anlamda insan olarak kabul etmelidir. Doğal hukuk bir varoluş yasası olmaktadır. İnsancıl bir düzen ancak varoluşcu bir hukuk anlayışı ile kurulabilir.

Varoluşculukla, gerçeklik her zaman yeni, eylemsel ve somut bir durumdur. Bu durumun başka bir benzeri yoktur. Gerçekliği bu nedenle kavramlar aracılığı ile saptamak olanak dışıdır. Kavramlar genel olarak bilinebilir. Ama biçimleri her zaman değişir. Gerçeklik sürekli akış ve değişme durumundadır. Kavramlar ise düşünce, bilgi ve hukuka düzenlilik sağlamakla beraber gerçekliği yansıtmakta ve anlatmakta yeterli değildir. Dinamik gerçekliği kavramlarla anlamak olanaksızdır. Dinamik gerçeklik kendine özgüdür. Sürekli olarak değişip geliştiğinden anlaşılamaz, ancak yaşanır. Gerçeklik nesnelerin özlerini yaratır ve değiştirir. Bu nedenle varlık özden önce gelir. Kavramlar ile varlık özdeş değildir. Gerçek ise akıl dışı bir olaydır. Gerçeklik soyut olmadığı gibi genel bir geçerliğe de sahip olamaz. Her zaman, yeni somut ve kendine özgü bir durumdur.

Hukukun gerçekliği somut ve özel olayla, uyuşmazlıkta ve onun çözümünde yaşar. Bir hukuk uyuşmazlığında, hukuk gerçekliği karşıt yorumların, normun kuramsal anlamının, normu uygulayanın ve hakkında norm uygulananı etkileyen değişik koşulların sonucu olarak belirir. Asıl olan çözüm bulmaktır. Çözüm kişisel katılmayı, riski ve sorumluluğu zorunlu kılar. Varoluşçuluk bu noktada, pozitivizmin savunduğu hukukun normatifliği görüşüne karşı çıkmaktadır. Somut duruma öncelik tanırken hukuk normu arka planda kalmaktadır. Somut durumlar norma uyruk değildirler. Genel normlar somut durumlar karşısında yetersiz kaldığından her somut durum kendi normunu yaratır. Yaşanılan toplumsal gerçeklik dışında ayrı bir normlar

dünyası olamaz. Hukuk kararları ve çözümleri somut durumların ortaya çıkardığı sonuçlardan kaçamaz. Normatif hukuk düzeni özel durumlara belirli çözümler getirmediğinden, toplumda saygınlık kazanamaz, yönetim kuramaz. Hukuk özgür bir evrim içindedir. Her özel durum özel sorunlar yaratır. Genel hukuk normlarının özel yorumları gibi birliği bozucu eğilimler, normlar sisteminin varlığı ile önlenemez. Doğru hukuk uygulaması için somut koşulların ve özel durumların kesinlikle gözönüne alınması gerekmektedir. Yaşam sürekli olarak değiştiğine göre hukuk da değişmelidir.

Kurallarla belirlenen genel geçerli bir hukuka karşı varoluşculuk her an değişen bir hukuku savunurken, adaletin de değişkenliğini ve göreli bir yapıya sahip bulunduğunu kabul eder. Haksız ve adaletsiz durumlarda insanların başkaldırması tarihte hep başka nedenlere ve değer yargılarına bağlı olmuştur. Bir dönemde haklı sayılan ve adalete uygun bulunan davranışlar, uygulamalar başka dönemlerde haksız sayılmış ve adalete aykırı bulunmuştur. Çağlar ve uygarlıklarla birlikte uğrunda başkaldırılan nedenler ile değerler de değişiklik göstermiştir.[71]

Yaşamda gerçeklik nasıl somut, önceden öngörülmeyen eylemsel bir durumsa, soyut değilse ve genel bir geçerliğe sahip olamazsa, hukuk gerçekliğinin de bundan ayrı olmaması gerekir. Adalette bir hukuksal gerçeklik olarak olayın içinde ve onun çözümünde yaşar. Adalet hakların gerçekleşmesi olduğuna göre, hukuksal uyuşmazlıklarda asıl olan çözüm bulmak zorunluluğudur. Somut durumlara öncelik tanınması, varoluşcu anlayışın doğal bir sonucudur. Somut durumların genel kurallara uyruk bulunmaması, aksine kendi çözümlerini getirmesi gerçeği adaletin gerçekleşebilmesi için öncelik göz önünde tutulmalıdır. Bir hukuk kuralı ile belirli durum için öngörülen çözümün başka bir durumda geçerli olabilmesi çok zordur. Benzer koşullar yoksa olanaksızdır.

Varoluşcu hukukta adalet, somut durumda beliren duruma göre hakların yerine gelmesidir. Adalet için olayda veya uyuşmazlıktaki tüm ayrıntıların bilinmesi gereklidir. Terazi ve kılıç adalet için zorun-

(71) Bkz: Georg, Cohn - Existentialsim and legal science, New York 1967, Oceana Publications

lu değildir. Adaletin gereksinme duyduğu şey en iyi sonuca varabilmek için gerekli tüm araçlardan esnek biçimde yararlanabilmedir. İnsan özgürlük ve adalet olmadan yaşayamaz. Bu nedenle insanın seçme özgürlüğüne sahip olduğunun benimsenmesi gerekir. Hukuk uyuşmazlığında çözüm ya somut durumdan veya normlardan ve bunların yorumlanmak yolu ile özel olaya uygulanmasından kurtarılabilir. Bu iki çözüm birbirinden ayrıdır. Yaşamın sürekli değişim içinde bulunması nedeniyle iki çözüm yolu arasındaki ayrılık giderek çoğalır. Her iki çözüm arasında göreli bir uygunluk ancak hukuk kurallarının sık sık değiştirilmesi yolu ile sağlanabilir. Hukukun amacı belirgin değildir, değişebilir. Değişen amaçlar bazan öylesine çelişebilir ki, birleştirici bir amaç ilkesini bulmak olanaksızlaşabilir. Ayrıca amaç kavramı soyut ve genel düzeyde tüm kanıtları kapsayabilir ve dolayısıyla hiçbir şeyi açıklamayabilir. Hukukun amacının belirsizliği, somut durumların ve çözümlerin değişkenliğinden ileri gelmektedir. Somut durumların gerektirdiği hukuk ile beraber somut adalette söz konusudur.

Varoluşculuk insanın her an kendisini yeniden yaratmasını, her an durumların değişmesini ve her olayın değişik kurallarca belirlendiğini savunurken adaletin de değişkenliğini, dolayısıyla göreliliğini benimsemiştir. Varoluşcu adalet her an değişen durumlara göre yeniden varolan adalettir. Hiçbir adalet kendini yaratan koşullar dışında geçerlilik sahibi olamaz. Her adalete kendini yaratan koşularla bağımlı olduğuna göre, varoluşcu açıdan adalet göreli bir kavramdır.

Hukuk alanındaki başlıca görüşler incelendiğinde, adalet konusunda saltlık ve görelilik biçiminde bir ayrılma olduğu görülmektedir. Her görüşün kendi kuralları açısından ayrı yorumlar getirmesi doğal karşılanmalıdır.

III. BÖLÜM

GÖRELİLİK
VE
ADALET

A - GÖRELİLİK SORUNU

Felsefenin gelişim sürecine bakıldığı zaman, görelilik sorununun en önde gelen düşünsel sorunlardan birisi olduğu görülmektedir. Bilgi kuramında ortaya çıkan görelilik sorunu benzer biçimde değerler alanına da yansımıştır. İlinti, ilişki, bağıntı ve bağıllık gibi sözlük anlamlara sahip bulunan görelilik birkaç türlü tanımlanabilir. İki şey arasında karşılıklı bağlantı veya birşeyin başka bir şeye oranlanması, nesne ve şeyleri birlik ve bağlılık gibi durumlarda toplayan nitelik, bağıntı biçimindeki tanımlamalar örnek gösterilebilirler. (1) Görelilik sorunu evrenin bütünsellik içerisinde kavranılma çabasından ileri gelmektedir. Bu sorunu yaratan varsayım evrende hiçbir şeyin salt anlamda kesinliğe sahip bulunmadığı, tek başına var olmadığıdır. Evrende herşey birbiri ile ilişkiler içinde bağıntılıdır. Tüm bağıntılar evrenin birliğini yaratırlar.

Felsefenin sürekli olarak gerçeği araması ve gerçeğe yönelmesi gerçeklik sorununa bağlı olarak görelilik sorununu yaratmıştır. Gerçek kavramı, bilgi kuramının en önemli öğesidir. Gerçeğin ne olduğunu belirlemek için insanlığın ilkçağlardan bu yana düşünsel arayışı sürmektedir. Gerçeklik sorununun giderek önem kazanması ve yaygınlaşması felsefe alanına beraberinde görelilik sorununu da getirmiştir. Genel olarak gerçek, somut ve deney konusudur. Gerçeğin ayırıcı niteliği nesnel olmaktır. Ülkücü felsefeciler ise öznel bir anlam vermeğe çalışmışlardır. Bu girişimler sonucunda öznel gerçek kavramı doğmuştur. Gerçek somut yapısı ile deney konusudur. Gerçek, soyuta, genele, görünüşlere ve yanılsamalara karşıt anlamda bir terimdir. Gerçek terimi, felsefede; nesnel, öznel, saltık ve göreli olmak üzere başlıca dört anlamda kullanılmaktadır.

Gerçek sorunu, felsefe tarihi boyunca özdekçi ve ülkücü düşünceler arasında süregelen savaşımın odak noktası olmuştur.

(1) Hançerlioğlu, Orhan - Felsefe sözlüğü, Remzi kitapevi 1973 İstanbul, s. 144-145

Ülkücü felsefe nesnel ve öznel olarak iki gerçeklik anlayışı ortaya koymuştur. Nesnel kendine buyruk, bağımsız bir varlık durumuna gelen gerçekliğe yer yer ahlak değerleri de yakıştırılmıştır. Ya da gerçeğe düşünsel nesnelerin bir özelliği gözü ile bakılmıştır. Öznel anlayış ise gerçeği öznenin alanına kaydırır ve onu bilinç içeriklerinin uyumu diye açıklar. Özdekçilik gerçeği çeşitli gelişim basamaklarında her zaman bilgi konusu ile bilginin çakışması olarak görmüştür. İlk çağlarda ortaya çıkan gerçeklik sorununun kapsamlı biçimde bilgi kuramı içine oturtulması son yüzyılda olmuştur.

Gerçeklik; bilginin bilgi konusu ile tam uygunluğunu ve onunla tam çakışmasını dile getiren düşünsel sınıflamadır. Gerçeklik doğruluk anlamında, bilginin yansıtılan gerçeğe genel uygunluğunun özel bir biçimi olarak belirmektedir. Bu uygunluk, bunlar üzerinde kurulan bilgi biçimleri içinde geçerli olup bu önermelerin belirtilen nesnel olgu ile çakışması diye tanımlanır. Gerçeklik sorununun iki ana özelliği vardır. Nesnel bir doğruluğun bulunup bulunmaması birinci özelliktir. Nesnel gerçeklik varsa bunu dile getiren insan tasarımları kesin ve salt olarak mı yansıtılabilir veya yaklaşık ve göreli olarak mı dile getirilebilir sorunu ikinci özelliktir. Bu ikinci konu salt doğruluk ile göreli doğruluk arasındaki bağın ne olduğu sorusudur. Salt ve göreli gerçeklik arasındaki ilişkide bilginin tarihsel karakteri dile gelir. Bilgi edinirken nesnel gerçekliğe ulaşılır, ancak elde edilen bu gerçeklik son ve kesin değildir, çünkü gerçekliğin öğrenilmesi düşüncenin nesneye yani bilgi konusuna sonsuz bir yaklaşım süreci içinde olması demektir. Bu süreç içinde nesne giderek daha derinden ve tam olarak öğrenilir. Bu nedenle salt gerçeğin öğrenilmesi, yeni göreli gerçeklerin bilinmesiyle yürüyen sonsuz bir süreçtir. Göreli gerçek nesnel gerçek ile belirli bir sınır içinde ve belli bir kesinlikle çalışan bilgidir. Varolan bilgi koşullarına bağımlı olduğu için göreli öğeler içerir ve bilginin gelişip derinleşmesiyle birlikte değişmek zorundadır. Ancak her göreli gerçek bir yandan nesnel gerçeğin kendisine uygun bir yansıması olduğu için de salt gerçeğin öğelerini içerir.(2)

(2) Buhr, Manfred, Kosing, Alfred - Felsefe Sözlüğü, Konuk Yayın, İstanbul, 1976 s. 123

İnsan bilgisi, göreli gerçeğin yardımı ile salt gerçeğe giderek daha çok yaklaşır, ama hiçbir zaman kesin sonuca ulaşamaz. Herşeyi kapsayacak doğa ve tarih bilgisini ilk ve son kez noktalayan bir bilgi sistemi insan düşüncesinin temel özelliği olan diyalektiğin yasaları ile çelişkiye düşer. Tüm evrene ilişkin sistemli bilginin kuşaktan kuşağa ilerlemeler yaparak ulaşması, diyalektik gelişimi ile olanaklıdır. Bu gelişme süreci içinde gerçeklik ile beraber bunun yansıması durumunda olan bilginin de beraber değiştiği görülmektedir. Bilginin kaynağı olan gerçeklik salt ve sonsuz değildir. Evrenin doğal yapısı içerisinde diyalektik anlamda bir değişiklik vardır.

Gerçeklik doğrulanmaya indirgendiği zaman, algılarla nesnelerin, iki algının veya algılar arasında uygunluk anlamına gelmektedir. Gerçekliğin doğrulanmaya indirgenmesi bir daraltma, fakat gerçeğin yerine birşeyi alıkoyma değil, gerçeği ortadan kaldırıp yerine onunla bütünleşen bir öğeyi koymadır. Gerçeklik algıya bağlanmak istendiği durumlarda, algılanan şey başka bir algı ile karşılanan ya da ilk algıdan çıkarsanan pürüzsüz davranmak koşulu ile gerçeğe uygundur. Burada iç algı, dış algı çelişkisine düşmemek gerekmektedir. Uygunluk temelde bulunmalıdır.

Gerçeklik konusunda en büyük tartışma, bunun salt veya göreli olması konusunda çıkmıştır. Gerçekliğin salt olduğunu savunanlar, bunun zaman ötesi ve sürekli bir yapıya sahip bulunduğunu temelde ilke olarak benimserler. Gerçeklik bu yapısı ile her şeyin kaynağıdır. Felsefede salt olan kesindir ve değişmez bir sürekliliğe sahiptir. Hiç bir ilişkiyi gerektirmeyen ve bağımsızı dile getiren saltık, fizikötesinde yarasındaki ilişkileri ve bağımlılığı dile getiren göreliliğin karşıtı anlamında kullanılır. Hiçbir ilişkiyi gerektirmeden kendiliğinden varolan, sonsuzu ve sınırsızı, değişmez ve bağımsızı dile getiren saltık fizikötesi yaratıcı öznedir. Bu yaratıcı özne, dinlerde tanrı ve çeşitli ülkücü öğretilerde tanrı niteliğinde yaratıcı bir güçtür. Bu fizikötesi anlam bilim dışıdır. Bilgi kuramı açısından bilimsel anlam çeşitli ilişkilerle değişen ve değişecek olduğundan ötürü de geçici olan ve bu yüzden temel olmayan ilişkinin karşısında hiçbir ilişkiyi gerektirmeksizin kendiliğinden varolan ve bu yüzden de

sürekli, sonsuz, sınırsız, değişmez, bağımsız ve bundan dolayı da temel olanı dile getirir. Özdekleri ele aldığımızda, bunlar bir bütün olarak saltık, ama onun sonsuz değişikliklerle beliren biçimleri ilişkindir, yani görelidir. Evrendeki her oluşumda temel olan saltık bir yan ile temel olmayan göreli bir yan vardır. Saltık ve göreli birbiriyle her oluşum içerisinde diyalektik bir bağımlılığa sahiptir. Buna örnek vermek gerekirse, karşıtların birliği göreli, çatışmaları ise saltıktır denebilir. Karşıtların birliği süreksiz, geçici ve temel olmayan bir belirtidir. Karşıtların çatışması ise sürekli ve temel olandır. Toplumsal, doğasal ve düşünsel tüm olgular kendinde var olan göreli karşıtlığının çelişme ve çatışması ile oluşur, gelişir. Bu oluşma ve gelişme süreklidir, bu yüzden de temeldir. Karşıtların birliği ise birbirine olan ilişkilerinden, birinin varlığı ötekinin varlığını da gerektirmesinden doğar. Bu çelişme ve çatışma ile değişecek ve sürüp gitmeyecektir. Felsefe açısından soruna yaklaşıldığı zaman bu genel ilkeleri göz önüne almak gerekir.

Saltık gerçek kavramının tanımındaki fizikötesi ve özdekci anlam ayrılığı saltığın tanımındaki fizikötesi düşünce alanında temel saltık, gerçek yaratıcı tanrıdır, evrendeki her şey bu yaratıcının yarattığıdır ve bundan ötürü de saltıktır, değişmez ve yaratıldığı gibi kalır. Fizikötesi düşünce temel saltık, gerçeğin değişmezlik niteliğini tüm kavram, nesne ve olaylara yaymıştır. Ülkücü felsefede gerçek saltık ile anlamdaştır ve herhangi bir nesnenin hiç değişmeyen ve asla değişmeyecek olan kendinde varlığını dile getirir. Bu yüzden kimi ülkücü öğreticilere, saltık gerçek tıpkı tanrının varlığı gibi bilinemez sayılmıştır. Özdekci felsefelere göre ise gerçek evrenin özdeksel bütünlüğüdür. Bu bütünlüğe ilişkin parçalar olan tüm nesneler değişir ilişkin yanlarının içinde bu değişmez saltık yanları da taşırlar. Örneğin özdek sonsuz ve sınırsız devinimi içinde sonsuz ve sınırsızca değişir, bu onun ilişkin ve geçici yanıdır. (3)

Salt gerçekliği savunanların görüşlerinden çıkarılan sonuca göre, gerçek tamamen bağımsız bir varlığa sahip olan ve yalnızca kendine

(3) Hançerlioğlu, Orhan - Felsefe Sözlüğü Remzi Kitapevi, 2. baskı, 1973 İstanbul, s. 275

bağımlı olan varlıktır. Salt gerçek evrenseldir. Düşünce de eğer gerçekse bireysel ve öznel değil, soyut evrensel ve nesnel olduğu içindir. Düşüncenin varlığı olgusal değil, mantıksaldır. Gerçek, yani nesnel düşünce, ilk ilke ya da soneul varlıktır. Herşeyin kaynağı olan, evrenin ancak onunla açıklanabileceği saltıklıktır. (4)

Saltık gerçeği genellikle ülkücü düşünürler Tanrı düşüncesine indirgemektedirler. Bilimin gücünün gerçekliğin saptanmasında yetersiz kaldığı yerde, fizikötesi alanı belirlemek ve çözümlemek için Tanrı düşüncesine sarılan ülkücü felsefelere göre tek gerçek Tanrı'dır. Tanrı biricik salt gerçekliktir. Tanrı her yerde ve her zaman vardır. İnsan düşüncesinin boyutları Tanrı ile gerçeğinin kavranmasında yetersiz kalmaktadır. Tanrı ile salt gerçeklik özdeştir. Tanrı ve Tanrısal istenç dışında salt gerçeklik olamaz. Ülkücü felsefelerden dinsel yanı ağır basanlara göre salt gerçeklik Tanrı dışında olamaz. Tanrı istenci ile salt gerçekliği belirler. Evrende ne varsa hepsi Tanrının eseridir. Varlık gibi yokluğu da Tanrı belirler. Tanrı istenci ile var olan gerçeklik, Tanrı gibi sonsuza dek varolur, değişmeden, sınırlanmadan sürekli olarak yaşar. Tanrı dışında hiçbir güç bu gerçekliği sınırlayamaz, değiştiremez. Tanrısallık özelliği dinsel anlamda gerçekliğin saltık olmasının başlıca nedenidir.

Salt gerçekliğin tam karşıtı olarak, göreli gerçeklik sözkonusudur. Görelilik, nesnel gerçekteki şeylerin, süreçlerin ve bunun gibi varlıklarının ve yapısal niteliklerinin başka şeylere ve süreçlere bağımlı olduğunu, onlar tarafından koşullanmış ya da onlarca belirlenmiş olduğunu, yani bilgilerin koşullu olup, ancak başka bilgilerle birlikte geçerli olabilecekleri nesnel olgusunu dile getiren felsefe kavramıdır. Görelilik bir şeye göre varolma durumunu belirtir. Bu kavrama göre hiçbir şey kendi başına var olamaz, yaşayamaz. Herşeyin varolabilmesi, yaşayabilmesi diğer şeylerle bulunan bağlantısına ve ilişkilerine bağlıdır. Bu bağlantı ve ilişkilere göre O şeyin veya değerin varlığı değerlendirilir.

---

(4) Stace, W. T. - Hegel Üstüne, Birikim Yayınları, Çev.: M. Bilge, İstanbul 1976, s. 60

Görelilik, yalnızca göreli olanı değil aynı zamanda salt olanı da içerir. Salt ve göreli evrenin sürekli değişim içinde bulunan yapısı içinde bir birlik oluştururlar. Salt ve göreli gerçeklikler arasında çok sıkı bağlantılar vardır. Her tarihsel anda bilimsel bilgiler oldukça eksiktir, tamamlanmamıştır. Ne var ki gerçekliğin bilinmesi yolunda sağlanan ilerlemeler, kusur ve yetersizlikleri giderek azaltmakta, doğa olayları ile doğa yasalarını insan düşüncesinde daha açık bir biçimde yansıtmaktadır. Bilimsel bilgilerin yeni buluşlarla tamamlanması hem gerçekliğin hem de gerçeklik ile bilgilerin göreliliğini açıkça sergilemektedir.

Varlık ve bilgi sorunları her noktada birbirleriyle sıkı sıkıya ilişki içinde olduklarından, salt ve göreli kavramlarını da beraberce ele almak zorunluluğu vardır. Aksi durumda bu kavramların anlamını berlirlemek, tanımlamak olanaksızlaşır. Salt olan nasıl kendiliğinden varsa; göreli olan da kendiliğinden varolamayandır. Göreli bağıntı içinde ele alınan ve kavranandır. Göreli kendi başına varolamadığı gibi kendi başında bilinemez. Bilinebilmesi için başka öğelere gereksinme vardır. Kendi başına var olamamak ister istemez başka öğelerle beraberce var olabilme durumu yaratır. Göreli olanı bunun dışında düşünebilmek olanaksızdır. (5)

Görelilik saltlığın karşıtı olarak eylemliliği de içermektedir. Evrenin sürekli değişken yapısı bu eylemliliği de kendi içinde barındırmaktadır. Sürekli değişimin ana öğesi ortaya çıkan yeni olaylardır. Bu olaylar durağan yapıyı sarsmakta ve değişim için zorlamaktadır. Olaylar arasında genel anlamda olduğu kadar özel boyutlarda da ilişkiler vardır. Fiziksel bir gerçek görünümünde olan, dolayısıyle ölçülebilen bir ilişki vardır. Öyle ki uzaydaki zaman süresi ve uzaklık bunun aşağı yukarı karışık bir belirtisidir. Birbirinden uzak iki olay arasında belirgin bir aralık yoktur. Değişkenlik göreliliğin en açık göstergesidir. Nedenselliğin bilim içindeki eski yeri ve önemi kalmamıştır. (6)

---

(5) Hızır, Nusret - Felsefe Yazıları, Çağdaş Yayınlar, İstanbul 1977, s. 287
(6) Russel, Bertrand - Rölativetinin Alfabesi, Onur Yayınları, Ankara 1974, Çev. Vahap Erdoğdu, s. 166

Görelik, yapıya ve ilişkilere bağlı olduğu gibi zamana da bağlıdır. Zaman sürekli ilerlediğinden zamanın parçacıkları olan anlar da değişime uğramaktadırlar. Evrensel zaman diye birşey yoktur, göreli zaman vardır. Zaman anlara göre değiştiği gibi, kişilere göre de değişir. İki kişi için bile zaman aynı değildir. Kişilerin zaman süreci içindeki konumlarına göre, zaman kişi ilişkilerinin boyutları değişiklik gösterir. Kişilerin tinsel durumlarına göre de zamanın hızlı veya yavaş geçmesi görelidir.

Görelilik özdeklerin görünüşüne özgü olarak da ortaya çıkabilir. Doğal koşullardaki değişmeler özdeklerin yapısını etkilediği gibi görünümlerini de değiştirmektedir. Kişilerin bakış açılarına, doğal yeteneklerine göre de özdeklerin görünümü değişir. Hangi kişinin gördüklerinin kavranılmağa çalışılan şeyin gerçek görünümü olduğu tartışmalıdır. Görünüm kişilerin algılamaları dışında bir olay değildir. Kişisel algılara bağımlılık, göreliliğin görünümde ortaya çıkmasının başlıca nedenidir. Gözlem ve algılamalardaki ayrılıklar, gözlemcinin zeka ve aklına, duyu organlarının duyarlılığına ve fiziksel durumlarına göre değişkenlik gösterir. Bir olay ya da şey kimine göre kısa, kimine göre uzun, kimine göre önemli, kimine göre önemsiz, kimine göre anlaşılır, kimine göre anlaşılmaz olabilmektedir. Bu arada bilimsel bulguların ortaya çıkardığı bir gerçek ile de çocukluk döneminde hücrelerin yarattığı olayların çokluğunun çocuğa zamanı uzun gösterdiğini, buna karşılık yaşlılık dönemindeki hücrelerin çalışmalarının yavaşlamasının da insana zamanı kısa gösterdiği anlaşılmış bulunmaktadır. İnsanların algılarının ve dolayısıyla bilgilerinin fiziksel yapıları ile beraber yaşlarına bağımlı olarak değişmesi de göreliliğin bir başka göstergesi olmaktadır. İnsanların gördükleri; zamana, içinde bulundukları durumlara ve yere göre görelilik göstermektedir. Bu nedenle hiç kimse kendi gördüğünün, duyduğunun yani kısaca gözlemlediğinin salt ve evrensel olduğunu ileri süremez. Evrensel olan bir kural varsa o da budur. Evrensel olan, gerçek evrensel bir kuralın bulunmamasıdır. Hiçbir şey belli bir şey değildir. Böyle olabilmesi için eylemin ve zamanın durması gerekir. Ancak o zaman da duyuların ayrılığı işin içine girecek, aynı şey bu kez de duyuların

algılanmasına uyruk olarak değişecektir. Bu açıdan her insanın algıları, bilgi ve düşünceleri kendi gerçekliği içinde doğrudur. Herkes kendine göre haklıdır. İnsan genel olarak herşeyin ölçüsü olarak ele alındığında varolanların varlıklarının var olmayanların yokluklarının da ölçüsüdür, demek ki her konu üzerinde birbirlerinin tamamıyla karşıtı sonsuz sayıda sav ileri sürmek olanaklıdır. Tüm bu savlar kendi gerçeklikleri içindeki bilgi ve düşünceye dayandıklarından özelde doğrulukları savunulabilir. Ne var ki, her sav kendi gerçekliği içinde doğrudur. Sonuç olarak tüm gerçeklikler gibi bilgi, düşünce ve savların da göreliliği ileri sürülebilir.

Hiçbir şey evrende kendi başına birşey değildir. Bir şeyin belirli birşey olarak tanımlanabilmesi için en azından bir ikinci şeye gereksinme vardır. Bir şey ne ise, ancak başka bir şeye ya da şeylere göre odur. Onun o şeyliği bir başka şeyin ya da şeylerin ilişkisi içinde odur. Bir şeyi tanımak ya da bilmek o şeyle ilişkisi olan şeyler de tanımak ya da bilmektir. Bir şey ne kadar tanımak ve bilmek istenirse o şeyin ilişkilerini'de o kadar tanımak ve bilmek zorunludur. (7)

Fizik dünyada zaman, yer ve eylem öğelerinin ortaya çıkardığı görelilik kuramı fizik alandan felsefe alanına da girmiştir. Felsefenin önemli bir bölümünü meydana getiren bilgi kuramının çekirdeğini oluşturan bilgi sorununun temelinde de algı ve gözlem, düşünceler nedeniyle görelilik yatmaktadır. Bilgiyi yaşam dışında düşünmek olanaksızdır. Yaşam gerçeği ve uygulamalar sonucunda; evren, doğal ve toplumsal düzenler hakkında insanlar bilgi toplamışlar ve bilimsel ayırımlar yapmağa yönelmişlerdir. Bilginin kaynağında yatan algı ve gözlemin ister istemez bilginin de görelilik özelliği kazanmasına neden olmuştur. Göreli yapıdaki bilgiye temel olarak oluşturulan değerler, kuramlar ve dünya görüşleri de görelilik çizgisinin ötesine gidememişler, hiçbirisi salt bir niteliğe kavuşamamış ve evrensel geçerlilik kazanamamıştır.

Bilgi genel olarak bir olgudur. Nesnelerle özneler arasındaki bağlantıların yarattığı bir olgu olarak, bilgi her zaman nesnel ve öznel boyutlara sahiptir. Başka bir deyişle bilgi var olan bir şeyin, yine var

(7) Koçak, Salim - Beyinin Hürriyeti, Denge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 146 v.d.

olan bir özne tarafından kavranmasıdır. Bilginin öğeleri varolan şeylerdir. Bu açıdan öğeler arasındaki ilişki de bir varlık ilişkisidir. Kısaca bilgi bir varlık bağlılığıdır denebilir. Bu bağlılıkta varolan özne yine varolan bir özneyi kavrar.

Bilgi, bilgiden önce ve ona uyruk olmadan varolan bir şeyin kavranmasıdır. Bilginin iki öğesi arasında karşılıklı bağlantının yanı sıra bir de ayrılık ilişkisi vardır. Bilginin kaynağı olan nesne, yalnızca nesne olmakla kalmaz, onun bir kendiliğinden varlığı vardır. Çünkü, o varolan bir şeydir. Varlık nesne olmayan karşı durmaz. Her varolan şey nesne olabilir, ne var ki her nesne varlık karakteri taşımaz. Bu karakteri taşıyan yalnızca bilgi nesneleridir. Düşünceler ve düşler varlık karakterinden yoksundurlar. Bilgi nesnesi, nesne olmadan ne ise yine odur. Varolanın kendisi varolan olarak bir özne tarafından bilinmeye karşı koşulsuzdur. Bu bağımsızlık, nesne olanın dereceleri hakkında da geçerlidir. Varolan, varolan olarak ancak bölümsel bilinebilir. Varolanın aslında nesne olması bilinmesinden sonra bilgi ile beraber başlar. Ne var ki nesnenin bilinmesi ya da böyle bir bağlılık içine girmesi onu değiştirmez. Bilgi nesnenin gerçekliğine karışmak değildir. Nesneleştirme bilgi öznesini değiştirir. Çünkü bu olay sırasında özne de nesnenin bir yansıması biçiminde ortaya çıkar.

Bilgide temel olan nesnenin bilinmesidir. Kavranılan yalnızca nesnedir. Bilgide öncül olan nesnenin bilinmesidir. Düşünceler ikinci plânda oluşur. Kavranılan şey hakkında insan kafasında bir kanı doğar. Bu kanıların birleşmesiyle düşünceler oluşur. Düşünceler kavranana ya uygundur, ya da değildir. Burada bilgi oluşumu öznenin nesneyi düşünmesidir. Nesne ile düşünce arasındaki ayrılıklar, ilk kez kavranana zıt olan yeni bir kavrama ortaya çıktığı zaman anlaşılır. Olguda gözlenen şey bilgi bağlantısında özne ve nesneden başka olan ve her ikisi ile özel bir bağlılığı bulunan üçüncü bir şeyin varlığıdır. Bu düşünce öznenindir. Özne tarafından değiştirilebilir, nesnenin özelliklerini doğru veya yanlış içinde taşır. Bir hata ya da yanılmanın farkına varıldığında; özne nesnenin gördüğü gibi çıkmadığını görmüştür, ya da özne nesnenin kendisine göründüğü gibi çıkmadığını anlamıştır. Öznenin gördüğü şey ne nesne ne de öznenin

kendisidir, öznenin tasarımıdır. Tasarım bilgi ilişkisinin zorunlu bir öğesidir. Bilgi olgusundan ayrılmayan tasarım bilgi ilişkisinde payı bulunan ve onu taşıyan, fakat nesne hakkındaki bilgi yanında bulunmayan, öznedeki bilgi tasarımıdır. Bilgi ilişkisinde nesne özneyi karar vermeye sürükler. Bir anlamda nesne öznedeki tasarımı belirler. Tasarım nesnenin özelliklerine göre biçim alır.[8].

Bilginin amacı nesnelerin kavranması yolundan gerçekliğe ulaşmaktır. Bilgi algınabilen, gözlemlenen gerçekliğin yansımasıdır. Bilgi doğadan varolan bir şey değildir. Bilgi ancak insanın çalışması ile elde edilebilir. İnsan yanlızca gördüğü ile, elindeki bilgi ile yetinmez. Eldeki bir şeyle yetinmemek demek ondan fazlasını elde etmeyi bilmek demektir. Ne var ki insan bilmediği şeyi değil, bildiği, varolduğunu bildiği şeyi daha iyi bilmeye çalışır. İnsan bazen bilmediği şey hakkında da genel bilgi sahibi olabilmektedir. Bilinmeyen şeyin bilgisi bir anlamda sorunsalın bilgisidir. Her sorunun ortaya çıkışında bu vardır. Sorunların bilgisi bilinmeyenin bilgisidir, bir nesnenin bilgisi değildir. Burada söz konusu olan varlık hiç olmazsa sorunun nesnesi olmuştur. Sorun burada bir bakıma bilinmeyen olarak nesneleştirilmiştir. Bilgi olgusunda sorunların bilgisi ilerleme sağlamaktadır. Sorunların çözümü bilgi için bir ilerlemedir. Her çözüm beraberinde yeni bilgiler getirir ve bilgi kuramını zenginleştirir. Sorunlar da gerçekliğin bilinemeyen yansımalarıdır. Sorunlara bulunan çözümler gerçekliğin bilinmeyen yanlarını aydınlatır, onları bilinen durumuna getirir. Sorunların varlığını bilinemeyenler belirler. Bilinemeyenlerin varlığı insanı varolan öğelerle beraber düşünmeye ve tasarıma sürükler. Algılanan bilgilerin birleştirilmesi ve bir bütünsellik içinde ele alınması bilinmeyenlerin çözümüne yardımcı olur. Bilinenler bilinmeyenlerin bilinebilmesi için bir başlangıçtır. Gerçekliğe bilgi yolu ile ulaşabilmek için bunun yapılması gerekmektedir.

Fizik alandaki görelilik ister istemez bilgi alanına da yansımaktadır. Evrenin yapısı ve doğanın işleyişinin gözlemi sonu-

---

(8) Mengüşoğlu, Takiyettin - Fenomenoloji ve Nicolai Hartman, İstanbul 1976 s. 94

cunda ortaya çıkan bilgiler, bir bütünlük içerisinde bilgi kuramında yer aldıklarında, göreliliği içerdikleri görülmektedir. Evrende salt yer ve zaman varsa, saltık bir eylem de vardır. Salt durağanlık içerisinde bir yer varsa bir cismin bu yerde durgunluk durumunda mı yoksa doğru bir çizgi üzerinde ve eş bir hızla devingenlik durumunda mı bulunduğunu sormanın anlamı olabilir. İlke olarak bu sorunun yanıtlanma olanağı yoktur. Bir insanın dünya üzerinde dünyanın güneş çevresinde, güneşin durağan bir yıldıza doğru gittiği saptanabilir. Ne var ki güneşin, dünyanın, insanın yere göre davrandığı saptanamaz. Saptanabilen her eylem görelidir ve bir cisme göredir, yere göre değildir. Böylece bir cismin bulunduğu yer, yer olarak değil ancak öteki cisimlere göre saptanabilir. (9) Doğada salt bir eylem veya devinim yoktur. Olaylar yeryüzünün başka başka yerlerinde meydana geldikleri zaman durum başkadır. En azından her yer için geçerli bulunan zaman ölçüleri yoktur. Belki yalnızca belirli bir nokta için geçerli olan zaman ölçüleri vardır. Her olayın içinde belirli bir anda meydana geldiği bir tek benzer biçimde akan zaman yoktur. Karşıt açılardan düşünülünce ayrı ayrı sonuçlar veren zaman belirlemeleri vardır. Bu yer zamanları birbirleri ile değiştirilebilmektedir.

Bilgi alanının fizik alandan soyutlanması olanaksız bulunduğundan, fizik alandaki görelilik bilgi alanına ve de bilgi kuramına yansımaktadır. Bilgileri oluşturan fizik olaylardaki görelilik karakteri var oldukça bilgilerin görelilikten uzak durması, veya saltık kazanması düşünülemez. Gerçeklik alanına inildikçe bilgilerin değişmesi ve giderek ilerlemesi doğru bilginin de ömrünü kısaltmaktadır. Bugün için doğru olan bilgi; yeni olayların ortaya çıkması, bilimlerin ilerlemesi ve eski bulguların geçerliliğini yitirmesi ile doğruluktan uzaklaşmaktadır.

Bilginin göreliliğinin bir başka ölçütü de bilgi alanında tek bir bilgi kuramının bulunmayışıdır. Elde edilen bilgilere dayanılarak yürütülen düşünceler birbirinden çok ayrı noktalarda görüşler oluşturmuştur. Bu görüşler kendi iç tutarlılığı içinde bilgileri belirli

(9) Aster, Ernst von - Modern Fizik ve Felsefe, Felsefe Arkivi Cilt. II, sayı 3. İstanbul 1949, s. 99

sistemlere bağlamağa çalışmışlar, dayandıkları sistemlerin farklılığı nedeniyle de değişik düşünce akımları oluşturmuşlardır. Düşünce akımları kendi doğruluklarını kanıtlamak için bilgi sorununa kendi mantıkları çerçevesinde yaklaşmışlar ve kendi bilgi kuramlarını oluşturmuşlardır. Bilgi sorununa kuramsal açıdan bakıldığından değişik yaklaşımların bulunması, belirli bir çerçevede anlaşılamaması bilginin göreliliğinin bir başka kanıtıdır. Felsefede birden fazla bilgi kuramının ayrılığı da ayrı bir görelilik göstergesidir.

Çağdaş gelişmelerin düşünce yaşamına yansımaları, görelilik olgusunun bilgi alanında daha geniş yer almasını sağlamıştır. Göreli bilgi, bir anlamda kendini salt bilgi görüşüne karşı benimsetmiştir. Salt bilgi görüşü daha çok Tanrısal kökenli ilkelere ve anlayışlara dayandırılmıştır. Ülküsel anlamdaki bu görüşler bilgi olayını fiziksel ve toplumsal gerçeklik içinde ele almaktan çok, kendi görüşleri doğrultusunda bazı genel açıklamalar getirmişlerdir. Ne var ki bunlar da soyut nitelikte kalmanın ötesine gidememişler, somut gerçeklikle ilişki kuramamışlardır. Bilginin somut gerçeklik ile ilişki kurması noktasında; göreli bir karaktare sahip bulunduğu zamana ve yere göre değiştiği gibi, içinde bulunulan ilişkiler düzenine göre de ayrı özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu ayrı özellikler bilgi olgusunun bir şeye, bir cisme, bir olaya bağlantılı olarak ele alındığı zaman daha belirgin görünmektedir. Bilgi hiçbir şeye bağımlı olmadan tek başına yoktur. Evrensel düzen içindeki olaylara, cisimlere ve ilişkilere bağımlı olarak vardır. Bilgi her zaman bir şeyin bilgisidir. Ve o şeyin durumunu yansıtır. Bilginin kaynağında bir yansıma vardır, insanın yer yüzündeki yansımaları gözlemlemesi vardır. Kaynak farklılığı, gözlem ayrılığı, yorum çeşitliliği, bakış açılarının zıtlığı bilgi kuramlarının salt bir çizgiye ulaşmasını önlemektedir. Bilginin göreliliği değerler alanına da yansımıştır.

Değer, toplumsal, doğasal veya düşünsel nesne ve olgunların insanca önemini belirleyen niteliği demektir. Değerin ne olduğunun anlaşılması uzun çabaları gerektirmiş ve bu konuda çeşitli öğretiler doğurmuştur. Zamanla felsefe alanında değerlerin öz ve niteliklerini

(10) Robin, M. Williams - The concept of the values - International Encyclopedia of the Social Sciences, Volume 16, 1968 USA. s. 283

inceleyen değer kuramı doğmuştur. Değer kavramı kişilerin bireysel seçeneklerine ve düşüncelerine göre değişkenliğe sahiptir. İnsanların sevdikleri, sevmedikleri, istekleri, gereksinmeleri, görevleri, ilişkileri gibi çeşitli yönleri değerlerini, değer verdikleri şeyleri belirler.[10]

Değerlerin sınırları geniş veya dar olarak ele alınabilir. En geniş anlamda insanlığı ilgilendiren her şey değerler alanına girer. İlginin yanında önem vermenin de büyük rolü vardır. İnsanlığı her şey ilgilendirebilir. Ne var ki bunların bir kısmına önem verilmeyebilir. Önemsemek değer alanını genişlettiği gibi, önemsememek de değer alanını daraltır.

Her alanda değerler vardır. Töresel değer, kimyasal değer, psikolojik değer, estetik değer, ekonomik değer ve hukuksal değer özce birbirlerinden ayrı şeylerdir. Değer belirli alanlarda bir bakış açısı, önem verme olduğu gibi, ekonomik alanda değer bir değiştirme işidir. Ekonomi alanında kullanma bakımından farklı olan değerler, değiştirme açısından eşit olabilirler. Ekonomi de bile değerin belirebilmesi için toplumsal ilişkilerin varlığı öncelikle söz konusudur. İlişkilerin toplumdaki yaygınlık veya sınırlılık dereceleri değerin düzeyinin belirlenmesinde yardımcı olur. Değerleri başka belirleyen olgu bilgi birikimidir. İnsanların ve toplumun bilgi düzeyleri ne derece yukarıda ise değerleri de o derece üstün olmaktadır.

Bilgi, varlık ve değer felsefenin başlıca üç sorununu oluştururlar. İnsanlar tüm ilişkilerinde veya etkinliklerinde ya gerçeği araştırırlar dolayısıyla bilgi toplarlar, ya birşeyi değerlendirirler, ya da bir şeyin yalnızca var olup olmadığı ile ilgilenirler. Bir şey değer göstermeksizin doğru veya yanlış olabilir. Veya bir şey hem değerli hem yanlış olabilir. Gerçeklik biçimsel bir sorundur, içerikten çok biçimin tutarlığı önem taşır. Yalnızca var olan bir şeyin değeri olabilir. Değer varoluş alanına aittir. Varolmayan şeyin değeri olamayacağı gibi kendi başına soyut anlamda bir değer de olamaz. Değer öncelikle bir varlığın saptanmasına dayanır ve sezgi ile kavranabilir. Bu sezgi insanın içine veya dışına çevrildiğine göre; değer ya bir duyum ya da bir duygu biçiminde sezgi ile elde edilir. Değerler kavrandıktan sonra

(11) Ülken, Hilmi Ziya - Bilgi ve Değer, Kürsü Yayınları, Ankara, s. 212

kavram ve önermelerle dile getirilirler. Ne var ki herhangi bir varlığa ait bir değerin saptanabilmesi için önceden bu kavramlar ve önermeler sistemine gereksinme yoktur. (11) Değerlerde hem sezginin, hem gözlemin, hem de değer mantığının payı vardır. Değerler gerçeklik biçiminde belirtilince bir değer mantığı biçimine dönüşürler.

Değerler genellikle yargı biçiminde ortaya çıkarlar, bu yargılar belirli bir nesneye veya olaya dayalı olarak ortaya çıkan gözlem sonucu bilgilere dayanılarak verilir. Değerler belirli nesnelerin olumlu veya olumsuz yanlarını gösterirler. (12) Yargılama ile verilen değerler kural biçiminde de gösterilebilirler. Kurallar hukuksal nitelik de taşıyabilirler. Hukuk kurallarının temelinde de diğer kurallarda olduğu gibi hukuksal değer yargıları yatmaktadır. Değerler genellikle her zaman kurala dönüşmezler. Bir sistem kurulurken değerlere dayanarak kurallar konulabilir. Toplumsal düzenlerin, sistemlerin temelinde de değer yargıları yatmaktadır. Kurallar bir anlamda değer yargılarının ölçülerini oluştururlar. (13) Değer yargılarının toplumsal gerçekliğe yansımalarıdır. Kurallar hakkında değerlendirme yapmak felsefeye götürür. Davranışların ölçüsü rolünü oynayan kuralların değerini kendileri ile ölçmek olanaksızdır. Kurallar değer yargılarına dayandıklarında salt gerçekliği yansıtmaktan uzaktırlar.

Değer kuramında birincil ve ikincil değerler arasında bir ayırım yapılır. Asıl olan birincil değerler, kendileri dışında bulunan bir amaca dönük bir araç olmadan kendi kendilerine belirli bir amacı oluştururlar. İkincil değerler ise belirli bir amaca varmağa veya belirli bir çıkarı sağlamaya yarayan değerlerdir. Onların değeri bu amaç veya çıkar nedeniyle ortaya çıkar. Örnek olarak devlet ele alınırsa bazı düşüncelerde kendi kendine yeten asıl ve en yüksek değeri oluşturduğu halde diğer bazı düşüncelerde tüm vatandaşların mutluluğunu, güvenliğini sağlayan bu amaca dayandırılan ikincil bir değerdir. İyilik ise ahlak sahasında asıl değer olduğu halde hukuk sahasında yalnızca adaletin gerçekleştirilmesi bakımından ikincil bir değer olmasına karşın bazan törel alanda ikincil düzeye düşebilir.

(12) Kelsen, Hans - What is Justice, University of California Press, 1960, s. 209

(13) Hirsh, Ernst - Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi, Ankara 1949, s. 75

İnsan düşünerek değerleri tek tek saptayabilir. Birini öbüründen ayırır, birbirleriyle karşılaştırır. Değer yargıları anlam ağırlığı değer kavramında bulunan kavramsal yapılardır. Tüm yargılar gibi değer yargıları da tek başlarına varolamazlar. Öncül ya da sonuç olarak katıldıkları çıkarımları dokurlar. Değerler bilmeye ilişkin, bilinen, üzerinde bilgi kazanmayla ne olduğu anlaşılabilen şeylerdir. Değer bilgisi neyin neden, nasıl değerli olduğunu ne türden şeyleri hangi koşullar altında ne gibi özellikleri olan değerlere bezendiğini yansıtır. Çoğunlukla bilgi değerleri algılamaya, algıda algılananı yan tutmadan açıklamaya değerli denen şeyleri seyirle öğrenmeye dayanır. Değer kavramında bilginin anlam belirten bir yeri vardır. Bilgi ise tipik bir kavramsallık olduğundan bilgiyi ve bilgi kavramını gözönünde bulundurmadıkça, değer kavramı eksik kalacaktır. (14) Değer ile bilgi arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Bilgi olmadan değer olamaz. Eski düşüncede, bilgi ile değer eş anlamlı ele alınmışlar, daha sonraları ise dinsel düşüncede ve ülkücü felsefede bilgi, değerin egemenliği altına girmiştir. Son yüzyılda ise bilimsel düşüncenin yaygınlık kazanması ile beraber değerler bilginin egemenlik alanına girmiştir. Bilginin nesneleşmesi değerleri sınırlamıştır. Bunun sonucu olarak değer deneysel veya akılsal bilginin özel bir durumu olarak görülür.

Değer kavramı eylem olmadan, eylemle gösterilenlere katılmadan tümüyle tasarlanamaz. Eylemler olmasaydı bilgi olmayacaktı ve dolayısıyla değerler hiç olmayacaktı. Değerden söz etmek genellikle çeşitli nitelemelere baş vurmak ve bunlardan yararlanarak konuşmaktır. Bu işe değerin anlamca eyleme koşullandığını saptar. Değer de o değere ilişkin, o değeri var eden eylemin ortaya çıkışı, yapısı ve gelişmesi özel bir önem taşır. Eyleme, değerin yalnızca öncesi nedeni gözüyle bakmamalıdır. Eylem değer açısından araçtan başka bir şey değildir. Bir bakıma değerli denen şeyin içindedir, değerli şeyin kendisindedir. O değere ilişkin eylem değer; o değere ilişkin eylemin kararlar, seçmeler, girişimler ve çabalarla birlikte bir özeti durumundadır. Başkalarının ortaya koymuş olduğu ya da doğada

(14) Uygur, Nermi - Kuram Eylem Bağlamı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1975, s. 114

hazır bulunan değerlere düpedüz yönelmek bile aslında değerleri onaylamak yani bir yandan değerlerin engellenmesini önlemeyi, öte yandan da yönelişi bozan her şeye karşı direnmeyi gerektirir. Nerede değer varsa orada eylem söz konusudur. Bu savın gerekçesi değer yargılarının en uygun eylemlerle açıklanabilmesidir. Değer dili en uygun eylem diline çevrilerek anlamlandırılır. Değer yapısı gereği ancak eylem içinde bulunan insan açısından bir anlama sahip olmaktadır. Değerde kuram ile eylem iç içe girmektedir. Değerin anlamı kuram ile eylemin kesiştiği yerdedir. Değerin değer olarak tanımlanabilmesi için kuram ile eyleme beraberce baş vurmalıdır. Kuramsız ve eylemsiz değer hiçbir zaman, anlamlandırılamaz.

Değerler bilgi alanına dayanmakla beraber bilgi alanından ayrı bir alanı meydana getirirler. Değerler alanı tümüyle bilgi alanına dayandırılamaz, bilgi alanının olduğu gibi, değerler alanının da kendine özgü ilkeleri vardır. Değerler arası ilişkilere göre belirli bir derecelendirme düzeni sözkonusudur. Değerler aşamalarına göre sınıflandırılırlar ve belirli ilkelere bağlanırlar. Değerlendirme bir şeye değer biçmektir. İnsanlar içinde bulundukları durumlara, özel koşullara göre şeylere, davranışlara nesnelere ve düşüncelere değer biçerler. Değerlendirmede kendisine değer verilen şey değer veren kişi ile özel ve dolaylı ilgisi yüzünden değerli olarak görülmektedir. Bu nedenle, bir şeye değer vermekle bir şeye değer biçmek arasındaki ilgi, değeri söz konusu edilen şeyin kendi dışında olan bir nedenden dolayı değerli veya değersiz görülmesindendir. Farkları ilkinin geçerli değer yargılarına göre yapılması, diğerinin ise yapana bağlı olmasıdır. Değer verme hem değerlendireni hem de değerlendirileni belirtir. Bu yüzden insan gerçekliğinin ve tek tek şeylerin değerlendirilmesi bazan doğru bir değerlendirme, bazan da yalnızca değer biçme olarak ortaya çıkar. Böylece insanı değerlendirmek ayrı, ona değer biçmek ayrı, insan olaylarını ve durumlarını değerlendirmek de ayrıdır. Kişiler, eylemler ve davranışlar için de aynı şeyler söylenebilir. Değer felsefesinin işlerinden biri de bunları ve ayrılıklarını göstermektir. Değerler arasındaki ilişkileri incelemektir. (15)

(15) Kuçuradi, İonna - İnsan ve Değerleri, Yankı Yayınları, İstanbul 1971, s. 44-45

Değer kavramı ekonomiden etiğe geçmiştir. Değer ile değerler arasında ayrılık vardır. Ekonomik anlamda değer insan emeğinin ürünüyle, nesneler ve para ile ilgilidir. Kullanım ve değiş tokuş değeri anlamlarında kullanılır. Değerler bir şeydir, var olan olanaklardır, değer ise bir şeyin değeridir. Bir şeyin bir çeşit özelliğidir. Bu bakımdan değerleme değerlerin gerçekleştirilmesi olmakta, değerlendirme ise insanın ve insanla ilgili varolan herşeyin değerinin gösterilmesidir. Değerlerin değerlendirilmesi felsefenin işi, değerlere değer biçmekse estetiğin işi olmaktadır. İnsanın değeri ve insanın değerleri başka başkadır. Kişinin değeri onun toplumla ilgisi açısından özel durumudur. Kişinin değerleri kişilerarası ilişkilerde doğrudan veya dolaylı olarak ortaya çıkan duygusal veya düşünsel olanaklardır. Değer birşeyin değeri kendisiyle aynı cinsten olan şeyler arasında sahip bulunduğu özel yerdir. Birşeyin buna göre değerliliği kendisiyle aynı cinsten olan şeyler arasındaki yerinden dolayı, insanla olan özel ilgisi insan için taşıdığı özel anlamdır. Değerler ise eserlerle veya kişilerin yaptıklarıyla, yaşamlarıyla gerçekleştirilen insan olgularıdır. İnsanın kişilerce gerçekleştirilen varlık yapısı olanaklarıdır. (16)

Değerlendirme insanın onu yönelttiği nesneye göre bir anlam kazanır. Olaylar ve durumlar kişilerin değerlendirilmelerinin birer sonucudur. Kişilerin yaptıkları, kararları ve düşünceleri insan gerçekliğinin bir değerlendirilmesidir. Her kişi kendi insan ve yaşam anlayışına göre ayrıca kişi olarak varlık yapısına göre davranışlarda bulunur. Olay ve durumların değerlendirilmesi, gerçekliğin yalnızca bir kesimidir, bir olayın veya durumun değerlendirilmesi o olayın veya durumun yorumu olarak ortaya çıkar. Durumlar ve olaylar sürekli yeni yorumlara açıktırlar. Bunlara değer biçme onları açıklamağa kalkışmak biçiminde, başka olaylarla ilgili yapılmış yorumları onlara uygulama eğilimi olarak görülür. Bazan olaylar başka olaylara göre de yorumlanabilir ve bu değerlendirmeleri etkileyebilir. Değişik yorumlar olanağının bulunması değerlendirmelerin kişisel

(16) Kuvradi, İonna - a.g.e. s. 58-59

kalmalarına neden olmuştur. Yorumların olasılıklı nitelikte bulunmaları da kesinliği önlemiştir. İnsanla ilgili olay ve olguların doğru değerlendirilmelerinin güçlüğü, kişilerin özelliklerinden, bilgilerin sınırlılığından veya çeşitliliğinden ileri gelmektedir.

Yaşam süreci içerisinde çeşitli biçimlerde değerlenen insan, kişi, insan değerleri ve bunların sonucu olarak olaylar, durumlar; eserler hepsi birden insanların dünyasını insan gerçekliğini oluştururlar. Değerleme olduğu kadar, değerlendirme de insanların işidir. İnsanlar dış dünyayı algılarken tümüyle gerçekliğe yönelirler; gerçekliğin yansıması sonucunda beliren gözlemler, düşünceler yoluyla değerler biçiminde ortaya çıkarlar, değerler olumlu olabildikleri gibi duruma ve koşullara bağımlı kalarak olumsuz da olabilirler. (17) Değerler olumlu da olsalar olumsuz da olsalar insan yapısına ve bu yapıda oluşan değişikliklere çok yakından bağlıdırlar. Her değerin altında onu yaratan insanın duygu ve düşünce dünyası vardır. Bu durumda değerlerin göreliliğini göstermektedir.

Değerler ile ilgili genel bilgilerin ışığında bunların göreliliği savunulabilir. Değerlerin kişilere, toplumlara göre değişiklik göstermeleri bu yargının başlıca kanıtı ve dayanağıdır. Değerler görelidir, aynı çağda toplumdan topluma ve aynı toplumda çağdan çağa değişir. Değer ise özneldir, aynı nesnenin değeri kişiden kişiye değişir. Bu ayırımı böylesine açık bir biçimde yapmayan, genel olarak görelilik ve öznelliğinden söz eden bu çerçeve içindeki görüşler; aynı nesnenin gerçekte yapılan ve bir olgu olan farklı değerlendirmelerin bir sonucu olarak ortaya çıktıklarını ileri sürerler. Oysa gerçeklikte olup biten ve bir olgu olan insan gerçekliği ile ilgili değer yargılarının değişmesi ve aynı şeyin değeri ile ilgili yargıların değişmesi, başka bir deyişle genel değer yargılarının değişmesi ve özel değer yargılarının değişik olmasıdır. Oysa doğru değerlendirme belirli hazır ölçülere göre değer biçme ya da değer yöneltme olmadığı gibi bir şeyin değeri ona biçilen veya yöneltilen değer ile ilgili değildir.

Değişik toplumlar ve çağlar aynı değerden başka şeyler anlamakla

(17) Brehier, Emile - Bugünkü Felsefe Konuları, Remzi Kitapevi, İstanbul 1966, s. 95

veya aynı şeye bazan iyi, bazan kötü gözüyle bakmaktadır. Değerler bu nedenle sürekli ve uzun ömürlü olamamaktadırlar. Koşullara ve duruma göre insan davranışları ve düşüncesiyle beraber yargıları dolayısıyla değerleri de değişikliğe uğramaktadır. Süreksizlik ve değişme karakterleri ister istemez değerleri göreli yapmaktadır. Bu görelilik değerlerin değişmeyen tek özellikleri olmaktadır. Değerler her zaman; zamana göre, topluma göre, koşullara göre, kişilere göre, özel durumlara göre ele alınmaktadırlar.

Değerlerin göreliliği öznelliğini de içermektedir. Tek gerçek nesneye veya konuya, değişik kişiler bazen aynı kişiler farklı zamanlarda farklı değer yüklüyebiliyorlar. Bir nesnenin veya konunun kendine özgü değerinden söz edilemez çünkü, bunların kendine özgü değeri olsa bile insan bunu bilme olanağından yoksundur. Öyleyse bir şeyin değeri, değerlendirenin ona yüklediğidir. Değerlendiren değiştikçe veya değerlendirme zamanı değiştikçe onun değeri de değişik olabilir. Değerin öznelliği savlarının temelinde doğru bilginin olanağı ile ilgili bilinmezci bir kuşkuculuk saklıdır.

Değerler belirli alanlarda değişik önemlere sahip olabilirler. Belirli bir alanda birincil yere sahip olan bir değer bir başka alanda ikincil veya daha arka bir yerde olabilir. Gene benzer biçimde belirli bir alanda ikincil veya daha ardıl bir yerde olan değer bir başka alanda birincil yerde olabilir. Değerlerin alanlar arasındaki bu esnek konumu göreliliğin bir başka göstergesini oluşturmaktır.

Değerler ve değerlendirme herşeyden önce bir bilgi sorunudur. Değerlendirilen şey açısından bir ilgi sorunudur. Doğru veya yanlış değerlendirmeler yapılır. Bu bilginin sağlıklılık derecesine göre değişir. Bilginin azlığı veya çokluğu da değerlerin değişmesinde rol oynamaktadır. Bu belirtilenler çerçevesinde, değerlerin göreliliği konusunda genel bir yargıya varılabilir. Görelilik özelliği tüm değerler için geçerlidir.

Genel anlamda değerlerden hukuksal değerlere özel olarak eğilindiğinde görelilik niteliği gene görülmektedir. Hukuk alanı çeşitli hukuk kurallarının bütününden meydana gelmektedir. Hukuk alanındaki tüm kurallar değer yargılarına dayanmaktadır. Bu nedenle

değer dışı kurallar hukukun bütünlüğü içinde düşünülemez. Hukuk insanların getirdiği ve geliştirdiği bir düzen olarak, gene aynı insanların değer yargılarına uygun olarak kendi bilinç düzeylerine, yapılarına, yapmak istediklerine ve hedeflerine göre, onlara çeşitli kurallar getirmiştir. Hukuk; kurallarına yasama organlarınca geçerlilik kazandırıldığı bir düzen olduğuna göre, yasama organının düşünce yapısı kuralların oluşmasında çok önemli bir yere sahiptir. Kuralların getirilişindeki çok önemli yere sahip olan düşünce salt bir olay değildir. Hukuksal bir olay olarak ele alındığında kural koymak temelde bir seçme ve saptama işlemleri ise belirli değerler dışında düşünülemez. Yasa koyan, kural getiren, gücün sahip olduğu düşünceler bir anlamda algılarla beraber değerlerden de oluşmaktadır. Değerler genel alanda tüm insan davranışlarını ve toplumsal işleyişi belirli ilkelerin ve hedeflerin baskısına doğru sürüklemektedir. Hukuk da, toplumda düzeni kurmak amacında olduğundan bu hedefleri doğrultusunda değer yargıları taşımakta ve bu değerleri koruyan, savunan, onlara işlerlik kazandıran kurallar getirmektedir. Bu kuralları getiren yasa koruyucu organ ki, bu toplumu yöneten kişi veya grup olabilir, temelde toplum adına davranmakta ve toplumsal istekleri eğilimleri genel değerler olarak görmekte bu değerleri belirten kurallar anlamında geçerlilik kazandırmaktadır. (18) Hukuktaki tüm kurallar değer yargısı niteliğindedir. Çünkü kuralı koruyan kim olursa o çeşitli olanaklardan biri belirli bir ölçüye göre oranlanarak düşünülmesi, ele alınması ve değerlendirilmesi gibi işlemin hukuk alanında da yapılmasından ileri gelmektedir. Kuralın oluşturulması, güvenceli bir düzenin kurulması, yönetimde bir hukuk anlayışının doğması, toplumsal olayların gelişmeler göstermesi sonucunda ortaya çıkan belirli ölçülere göre gerçekleşmektedir. İşte bu ölçülerin altında yatan temel, değer yargılarıdır. Hukuk: hem bir dizge olarak hem de içerdiği kuralların oluşturduğu bir bütün olarak içinde bulunduğu toplumun o andaki değerlerini belirten en güzel göstergelerden başlıcasıdır. Bu nedenle, hukuku değerlerden soyutlamak olanaksızdır. Hukukta değerler

---

(18) Kelsen, Hans- What is Justice - University of California Press, 1960 s. 212

belirleyici ana ögelerdir.

Bir toplumda değerlendirme kendi başına ele alınırsa, herhangi bir şeyin nesnel ve genel anlamda geçersizliği görülür. Var olan hukuk her zaman toplumsal ve ekonomik güçlerin ürünüdür. Bu nedenle bir insan bazı toplumsal kurumları ve hukuksal ilişkileri diğerlerinden daha önemli bulabilir. Bir başkası ise, diğer kurum veya ilişkilere öncelik tanıyabilir. Hukuksal yaşamın her yanını inceleyen psiko-toplumsal bir olgudur. Bir insan bazı toplumsal normların iyi bazılarının kötü olduğuna bu normların kendi öznel ilgili ki nesnel geçerliliği sağlayan değerlerle ilişkisi nedeniyle inanır. İnsanların değer yargıları her zaman toplumsal öğelerle belirlenir. Mantıksal olarak bazılarının ve düşüncelerine bağlantıları nedeniyle değil, ama doğruluğu bazılarının yanlışlığı varsayılır. Bir insanın diğerlerinin davranışları ve toplumsal kurumlar hakkında değerlendirmeleri kendisi için geçerlidir. (19) Hukuk normları belirli düşünce ve davranışları etkilemek için üretilirler. Eğer herhangi bir toplum üyesi bir kuralın varlığından ileri gelen bazı etkileri varsayamıyorsa, o normun doğru dürüst bir anlamı yoktur. Hukuk düzeni içinde yaşayan kişilerin her durum için hukukun getirdiği emirlere güvenmeleri gerekir. Hukukun düzeni sağlama amacı insan yaşamının belirli kurallara bağlılığını gösterir. Ne var ki, toplumların tarihi hukuk düzenlerinin ayrılan ve çatışan değer yargılarını uzlaştırmak ve bir noktada birleştirmekle görevli bulunduğunu göstermektedir. Herhangi bir toplumda doğru hukukun ve adaletli davranışın ne olduğu bir sorundur. Halkın değer yargıları, bireysel ve grupsal eğilimler nedeniyle çeşitlilik göstermektedir. Hukuksal değerlerdeki ayrılık yalnızca bireylerin değişik eğilimlerine ve grupların çatışan ilgilerine çıkarlarına bağlı değildir, aynı zamanda hukuksal değerlendirici düşüncenin özel yapısına da bağldır.

Hukuk yakın ve uzak birbirinden ayrı biçimde sayısız amaçlara hizmet eder. Ve bunu toplumun gereksinmeleri doğrultusunda gerçekleştirir. Bu amaçlar içinde bazıları durum ve koşullara göre

(19) Castberg, Fred - Problems of legal Philosophy, 1957 Oslo, s. 110

önceliğe sahip olurlar. Öncelikler öne geçen ve etkin olan değer yargılarına göre belirlenir. Hukukun geçerli değerlendirmelerinden söz edildiği zaman, o dönemdeki egemen olan eğilimler belirlenir. Kuralları belirleyen eğilimleri oluşturan etik değerler toplumsal ilişkilerin genel anlamda yansımalarıdır. Toplumlar sürekli değişim içinde olduklarından toplumsal evrim süreci içerisinde toplum yönetimine egemen olan toplumsal gücün etik yargıları, değerler biçiminde hukuksal alana yansırlar. Ve hukuk düzeninin oluşumunu biçimlendiririrler. Öne geçen değer yargılarına göre hukukun amacı saptanır ve tüm düzenlemeler bu amaç çerçevesinde yapılır. Hukukun amacı da bir değer niteliği taşır ve bu değer diğer değerlere öncülük eder, onları yönlendirir, kurallar biçiminde gerçekliğe kavuşmalarına yardımcı olur. Toplumsal yapı ile beraber hukuksal yapı da değişmek durumunda olduğundan, hukukta amaç durumuna gelen değerler de kalıcı değildir, koşullara göre değişmek zorundadır. Karşıt durumda hukuk, toplum dışı ve üstü bir düzen olarak toplumsal gerçeklik dışında kalır.

Hukukun yalnızca kavramlarla ve kavramsal düzeyde değerlendirilmesi yeterli değildir. Hukuksal eleştiri açısından bile yetersizdir. [20] Hukukun genel ve nesnel bir yanı olduğu gibi özel ve öznel bir yanı da vardır. Hukuk genel anlamda toplumda uyulması zorunlu olan kuralları gösterirken özel anlamda kişilerin haklarının yerine gelmesi ile ilgilenir. Hukuk nesnel anlamda kuralları, hak ise öznel anlamda yetkiyi belirtmek için kullanılır. Hukukun yaratılmasında nasıl toplumsal güç dengesine göre öznellik varsa ve bu bir süreç içerisinde görelilik gösteriyorsa, benzer biçimde hukukun uygulamasında da özel durumlara göre değişen bir esneklik söz konusudur. Hukuku uygulamakla görevli yetkili kişiler ve yargıçlar karşılaştıkları somut olaylarda karar verirken veya hukuk kurallarını uygularken ister istemez kendi öznel değer yargılarının etkisi altında kalacaklardır. Yargıçlar verecekleri kararlar ne kadar genel kuralların uygulaması olursa olsun, bunların somut durumlara yansıtılması olacağından

(20) Cohen, Felix - Ethical Systems and Legal Ideals. Cornell Univ Press, New York 1969, s. 63

yargıcın öznel değer yargıları hukuk uygulamasında çok önemli bir yere sahiptir. Yargıçlar ve hukuk uygulayıcıları toplumda en fazla benimsenen değer yargısına göre de karar verebilirler. Çoğunluğun benimsediği etik değerler uygulamayı ve kararları genel anlamda etkilerler [21] Kavramsal ve kuralsal olmayan açıdan da hukuk olgusuna eğilindiği zaman değerler ve değer yargılarının fazlasıyla yer aldığı ve bunlardan hukuku, ne genel çizgide ne de özel durumlarda soyutlamanın olanaksızlığı görülmektedir.

Adalet, başlıca hukuk kavramı olarak hukukta en önde gelen değerdir. Adalet tek bir amacı değil; gerçek, iyi ve güzel gibi kendi üzerine temellenmiş olarak daha yüksek değerlerden çıkmayan genel bir değerdir. Ancak adalet dahil, tüm hukuksal değerlerin nesnel ve salt bir geçerliğe sahip olduğu, ya da bu nitelikleri içeren değerlerin bulunduğu tartışmasız benimsenmiş değildir. Hukuk düşüncesinde bu konu zamanımızda bile tartışmalıdır. Adalet başlıca hukuk değeri olarak; kendi içinde barındırdığı iyilik, güzellik, haklılık, insancıllık, eşitlik, özgürük, yerindelik, yeterlilik gibi daha başka değerlere beraberce ele alınmalı ve tartışılmalıdır. Ancak bundan sonra adalet değeri ile ilgili yeterli bir açıklama getirilebilir.

Görelilik sorunu açısından adalete eğilinince iki durumu ayırmak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Birincisi adaletin bir değer olması ve hukuksal bir değer olarak ele alınması zorunluluğudur. İkincisi ise adaletin hukuksal bir üst değer olarak, kendisine çok yakından bağımlı daha başka hukuksal değerleri kendi içinde barındırmasıdır. Bu iki açıdan ele alındığında değerlerin göreli yapısı nedeniyle ve bir de daha başka hukuksal değerleri kendi içinde barındırması ve çeşitli görünümlerle ortaya çıkması açısından adaletin göreli bir yapıya sahip bulunduğu savunulabilir. Bir değer olarak adaletin salt ve genel bir geçerliliğe sahip olduğu söylenemez çünkü içeriği sürekli değişmekte ve hiçbir zaman değişik koşullarda aynı veya tek anlamı taşımamaktadır.

(21) Hatemi, Hüseyin - Hukuka ve Ahlaka Aykırılık Kavramı ve Sonuçları - İ.Ü.H.F. Yayını İstanbul 1976, s. 102

B- SALTIK ADALET VE ELEŞTİRİSİ

Göreli adaletin karşıtı saltık adalettir. Adaletin saltık bir değer olduğu felsefenin ilk çağlarından beri savunulagelmiştir. Özdekçi düşüncenin karşıtı olarak gelişen ülkücü düşünceler kendi getirdikleri sistemlerinin gereği olarak adaletin saltık bir değer olduğunu her zaman ve her yerde hiç değişmeden benzer biçimde geçerli bulunduğunu ileri sürmüşler ve bunu hukuk anlayışlarının temeli yapmışlardır. Ülkücü hukuk görüşünün özü ve temel noktası adaletin saltık bir değer olarak sürekli geçerliliğe sahip bulunmasıdır. Saltık anlamda geçerli olan ve tüm hukuk sistemlerini etkileyen bir değer olarak adaletin içeriği hiç değişiklik göstermez ve sürekli olarak benzer ilkeler taşır.

Ülkücü görüşler adaletin saltık bir değer olduğunu söylerken adaletin göreli bir yapıya sahip olması ile ilgili olarak ileri sürülen herşeyin tamamen karşıtını savunmuşlardır. Adaletin saltıklığı nedeniyle göreli bir değer olamayacağı tartışılmış ve saltıklığını kanıtlayan, destekleyen düşünceler geliştirilmiştir. Adaletin saltıklığı değerlerin saltıklığına bağımlı olarak hemen hemen her ülkücü düşüncede yer almıştır. Bu savı en çok savunan ve zamanımıza kadar geliştiren ise doğal hukuk görüşü olmuştur.

Saltık adalet anlayışını başlangıçta dinsel hukuk görüşleri savunmuşlardır. Dinlerin ortaya çıkmasıyla beraber, dinlerin hukuk alanına giren konularda getirdikleri ilkeler dinsel hukukun temelini oluşturmuşlardır. Dinsel hukuk görüşlerinin saltık değerleri getirmesi ve savunması her dinin bir Tanrıya sahip olmasından ileri gelmiştir. Tanrı kavramı dinlerin özünü çekirdeğini ve ana kaynağını oluşturur. Herşeyin üzerinde bir yere sahip bulunan Tanrı, evrenin ve evrendeki herşeyin yaratıcısıdır. Tanrı düşüncesi çevresinde oluşan dinler ister istemez tanrısallık düşüncesini de içermektedir. Tanrısallık düşüncesi beraberinde saltıklık ilkesini de getirmektedir. Temelde Tanrısal olan saltlıktır. Saltlık Tanrısallığın en belirgin özelliğidir. Dinlerin asıl öğesi olan Tanrı herşeyle beraber hukuku da yaratır ve belirler. Bu hukukun en belirgin özelliği Tanrısal olmasıdır. Saltıklığın ölçüsü yoktur. Bu tamamen Tanrının gücüne bağlıdır. Bu nedenle saltıklığın de-

rinliği kavranamaz ve anlaşılmaz bir giz olarak kalmak zorundadır. (22) Saltıklığın bu biçimde anlaşılmasından sonra onun nesnel simgelerle anlatılmaları ve gösterilmeleri olanaksız bir duruma düşmektedir.

Tanrısallığın belirleyici özelliği olan saltıklık hukuk alanını Tanrısal adalet ilkesi ile düzenlemektedir. Hak ve hukuk Tanrı'dan gelmektedir. Bu nedenle de saltık anlamda geçerlilik taşımaktadır. Saltık adalet her zaman ve her yerde Tanrı ile beraber vardır. İnsanların ve toplumların yaşamı, geleceği Tanrısal adaletin elindedir. Tanrısal adaletin çizdiği çizgiyi hiçbir güç veya kimse değiştiremez. Herkes saltık anlamda buna uymağa zorunludur. İstenmese de insanların geleceğini bu belirler.

Saltık adalet deyince akla gelen asıl görüş, doğal hukuk görüşüdür. İlk zamanlar doğal hukuk da dinsel kaynaklı olmuştur. Dinsel dönemde hukuku Tanrının yarattığına inanıldığından dolayı her zaman her yerde geçerli olduğuna inanılırdı. Hukuk kurallarının içeriği Tanrısal emirlerde belirtilmiştir. Zamanla doğal hukuk dinsel etkilerden arındı ve kendi başına bir hukuk görüşü olarak ortaya çıktı. Doğal hukuk kuralları doğanın eseri olarak, doğanın bulunduğu her yerde oldular. Doğal düzen ile beraber bunların ölümsüz ve sonsuz olduğuna inanıldı. Doğal düzen ve ilişkiler değişmediği için onun emirleri olan yasalar da değişmez. Doğal yasalar yazılı bir durumda bulunmazlar. Doğa en gerekli ve zorunlu olanı emreder, bu nedenle doğa yasaları tartışılamaz, en iyidir. Her insan yalnızca doğuşu nedeniyle alacaklı veya borçludur. Bu tür hukukun temeli doğa yasalarıdır. Yazılı hukuk bu doğal hukuka uygun olup olmadığına göre iyi veya kötü hukuktur.

Doğal hukuk toplumsal ilerleme süreci içerisinde kentleşme olgusu ile beraber gündeme gelmiştir. Kentlerde oluşmağa başlayan burjuva sınıfı, toplumun gelişmesine engel olan feodal yapı ve ilişkilere karşı doğal hukuka ve doğal haklara dayanan bir savaşım vermişlerdir. Doğal hukuk bir anlamda burjuvazinin feodaliteye karşı çektiği isyan bayrağı olmuştur. Feodal düzenin baskı ve haksızlıklarına karşı, doğal hukuk kavramı, burjuvazinin eski rejimin hukuksal kurumlarını

(22) Rousseau, Herve - Dinler, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 21

gözden düşüreceği ve üzerine kendi kavramlarını oturtacağı yeni bir ideolojik temeldir. İnsanlığın tarihinde doğal hukuk bir ara ilerleme olmuş ve dinsel hukukun yerini almıştır. Doğal hukuk burjuvazi ile beraber doğmuş ve bir öznelliğin yerini, başka bir öznellik olarak almıştır.

Feodal düzenin ortadan kaldırılması ve yerine kentleşmeye dayanan burjuva düzeninin kurulmasıyla beraber, doğal hukuk ilerici niteliğini yitirmiş ve burjuvazinin toplumsal ilerlemeye karşı savunma silahı olmuştur. Yeni düzenle doğa yasaları giderek Tanrısal bir görünüme kavuşturulmuşlar ve tartışmasız en üstün yasalar sayılmışlardır. Doğal hukukun ölçüleri, son çözümlemede toplumda yeni egemen olan güçlerin çıkarlarına uygun olanlardı. İşte bu öznelci eğilim ve konum nedeniyle son zamanlarda olgucu tezler eleştiri ve karşıt tezler olarak ortaya çıkmışlardır. (23) Doğal hukuk feodal hukukun geçerliliğine karşı saldırı ve eleştirilerin temelini oluşturdu, toplumdaki orta tabakaların gereksinmelerini karşıladıktan sonra geçerliliğini yitirdi. Yeni egemen güçlerin savunma silahı durumuna düşünce haklılığını yitirdi, haksızlıkların haklılık göstergesi durumuna düşürüldü. Doğal hukuk adına birçok haksız işlem toplumda görülmeye başlandı. Doğuştan gelme, sonsuzluk, ölümsüzlük, her zaman ve her yerde bazı hakların varolması gibi değer ve düşünceler doğal hukuk adına yapılanların gerekçesi oldu. Doğal hukuk geçerliliğini giderek yitirdikçe olgucu bazı görüşler bilimsel gelişmeler doğrultusunda ortaya çıktı ve doğal hukuka karşı eleştirilere başladı. Doğal hukukun saltık değerler anlayışı bu eleştirilerle karşılaşınca sarsıldı ve eski geçerliliğini yitirdi.

Doğal hukuk doğuştan varolan ve sonsuza kadar sürecek olan bazı değerlerin ölümsüzlüğünü savunurken, en baştaki yeri adalete veriyordu. Adalet, doğal hukuk görüşüne göre öznel bir amacı değil, gerçek, iyi ve güzel gibi belirli bir insanın ya da insanların kişisel görüşlerinden bağımsız, kendi üzerine temellenmiş olarak daha yüksek değerlerden çıkmayan nesnel ve saltık bir değerdir. (24) Doğal

(23) Wely, Roland - Moniqve - A.g.e., s. 23-24
(24) Aral, Vecdi - Hukuka İlişkin Değişik Görüşler, İHFM, Cilt XXXIX, Sayı 1-4, s. 335

hukukta tüm değerlerin nesnel ve salt bir geçerliğe sahip bulunduğu benimsenmektedir. Adalet ise, bütün bu değerlerin üzerinde tartışılmaz bir yere sahip saltık değerdir. Değerler insanların tinsel yanları ile ilgilidir. Onlar varlıklarını insanın tinsel yapısında kazanırlar. İnsanın tinsel yapısı tüm insanlara benzer olduğuna göre, tüm insanlar için benzer değerlerin geçerli olacağı, diğer bir deyimle değerlerin bireyler üstü genel bir geçerliğe sahip bulunacağı ya da bulunması gerektiği açıktır.

Doğal hukuka göre kültürün varlığı, nesnel değerlerin bütününün gerçekleşmesini deyimler. Kültür nesnel değerlere bağlıdır. Nesnel değerlerin varlığı kültürün varlığının ön koşuludur. İnsanın davranışlarını yöneten, onun düşünce ve tinini canlandıran değerlerin yaratılmadığı ve değiştirilemediği, aksine yalnızca bulgulandığı, kültürün gelişmesi ile birlikte giderek insanın görüş alanına girdiği söylenebilir. Eski ve yeni değerler yoktur, salt değerler vardır. Adalette bir değer olarak saltık yapıdadır, soyut ve geneldir. Olması gerekeni gösterdiği için kuralsaldır. Adalet hukukun başlıca ve son amacını belirler. Kültür bir gerçekleşmiş değerler yığını olduğuna göre, hukuk da adalet denilen saltık değerin gerçekleştirilmesine yöneldiğine ve onu olanaklar ölçüsünde gerçekleşmesinden oluştuğuna göre hukukun da kültürel bir görünümü olduğu söylenebilir. Bir kültür görünümü olarak adaletli hukuku yaratmak, ancak insan tarafından yapılabilir. Hukukun normlarında kendisine yer vereceği adalet salt bir değer ve düşüncedir. Bu nedenle insanın akıl, bulunç ve istencinin işe karışması gerekir. Adalet iyi bir şeyi deyimleyerek insanın karşısında etik değer olduğundan, adalete yönelmiş hukuk kesin bağlayıcıdır. Adalet denen saltık değerin hukuk aracılığı ile gerçekleşmesinde gerçek olayların da rolü vardır. Bu rol salt adalet anlayışına karşı bazı eleştirilerin doğmasına kaynaklık etmiştir.

Saltık adalet bir başka açıdan hak duygusu olarak da tanımlanmıştır. İnsanlarda doğuştan varolan hak ve hukuk duygusu adaletin saltık bir değer olarak görülmesinin başlıca nedenidir. Hukuka uyruk olanların taşıdıkları bu ortak duygu adaleti saltıklaştırmaktadır. Hukuk kuralları, insanlar arasında bu ortak duygu nedeniyle oluşturulan bir

anlaşmada herkesin payı olduğu için herkesi bağlar. Hukukun temelinde yatan bu etik öge, hukukun başlıca değeri olan adaleti hem aratır, hem de belirler. Hukuk duygusu kişilerde daha çok adalet duygusu olarak belirir. Haksızlık, baskı ve hukuk dışı durumların ortaya çıkmasında kişilerde görülen hak ve hukuk arayışı adaleti sürekli kılar, her zaman ve her yerde bir değer olarak geçerlilik kazandıran başlıca nedendir. Adalet duygu olarak insanlarda doğuştan vardır. Düşünce olarak ise ölene kadar var olur. İnsanlarda böylesine sürekli olarak yaşayan adalet duygu ve düşüncesi bir değer olarak süreklilige sahiptir. Ve bu nedenle de saltıktır. Doğal hukuk görüşü adaletin saltıklığını bu açıdan da savunmuştur. İnsanların duygusal bir yanı bulunması bu savın dayanak noktası olmuştur. İnsanların duygusal yanları varoldukça adalet de bir değer olarak varolacaktır. Adalet insanlığın çağlar boyu ortak mirasıdır. Bu insanın doğasına kenetlenmiş bir kavramdır. Çünkü insan olmayan yerde ona rastlanmamıştır. Adalet ona inanan pek az sayıda kişi var olduğu zamanlarda bile yaşayabilmiştir. Göreli adalet, bulunçlarda göreliliğin bulunmaması gibi yoktur. Adalet kişinin değil tüm insanlığın bilincidir. Kendi içinin sesini dinleyen adaletin sesini dinliyor demektir. İnsanların içlerinden gelen sese ters düşmeyerek en iyi yolu adalet göstermektedir. Hangi olayda olursa olsun adalete uygun davranan insan asla hataya düşmez. (25)

Doğal hukuk genel anlamda adalet ülküsü demektir. Adalet arayışı ile başlayan, adalet için savaşımla süregelen doğal hukukun başlıca değeri ve özü olarak da adalet saltık bir yapıya sahiptir. Adalete bu derece üstün bir yer veren doğal hukuk görüşü, diğer hukuk görüşleri tarafından eleştirilmiş ve adaletin saltık bir değer olmadığı ileri sürülmüştür. Doğal hukuk gibi adalet kavramının da soyut, anlamsız ve yetersiz kaldığı söylenmiştir. Adalet ülküsünün ne olduğu belirli değildir. Adalet kavramının içi boştur, ne anlama geldiği şimdiye kadar kesin olarak belirlenememiştir. Soyut ve genel adalet kavramı hukukun nesnel ve bilimsel olarak ele alınışında yetersiz kalmaktadır.

---

(25) Solzhenitsyn, A. - Notes Documentaires - taires, Penguin Press, Revje de la commission isternationale de juristes, 1971, n. 6, s. 4

Adaletin saltık biçimi olan adalet ülküsü ile doğal hukukun son derece içiçe girmiş olmaları ister istemez doğal hukuk için yapılan eleştirileri saltık adalet için de geçerli kılmaktadır. Doğal hukuka çeşitli açılardan eleştiriler getirilmiştir. Bunların başında yer alan eleştiri doğal hukukun fizik ötesi alanda yer almasıdır. Hukuk toplumsal bir gerçeklik olarak bilimsel alanın inceleme sınırları içine girmektedir. İnsanlar ancak varolan hukuku anlayabilirler ve değerlendirebilirler. (26) Hiçbir bilimsel ve doğal araştırma fizik ötesi sorunların yanıtını veremez. Yanıtı verilen sorular artık fizik ötesi alandan çıkarlar ve bilimsel inceleme alanına girerler. Doğal hukuk gibi adalet ülküsü de fizik ötesi sorunların yanıtını veremez. Yanıtı verilen sorular artık fizik ötesi alandan çıkarlar ve bilimsel inceleme alanına girerler. Doğal hukuk gibi adalet ülküsü de fizik ötesi alanın konusudur ve bu nedenle de bilimsellik boyutundan uzaktırlar. Gerçeklik dünyasının dışında kaldığı için saltık bir değer olarak gösterilen adalet ülküsü, bilimsel gerçekliğin verileri ile tanımlanamaz ve ne olduğu ortaya açıkça konamaz. Yalnızca bir arayış veya ne olduğu önceden belli olmayan bir duygu adaletin tanımı olamaz. Tanımlanamayan ve ne olduğu kesin hatlarıyla belirlenemeyen bir değerin göreli veya saltık olduğu ileri sürülemez. Doğal hukuk adaletin saltıklığını savunurken yeterli kanıt getirememekte, bu görüşünü bir varsayım olarak ortaya koymaktadır.

Doğal hukuka en geniş eleştiriler pozitif hukuk okulunca yapılırken dolayısıyla adaletin saltıklığına da karşı çıkılmıştır. Hukuk toplumda öteden beri varolan kurallardan oluşmaktadır. Bunun dışında hukuk olamayacağı gibi adalet de olamaz. Adalet hukuk kurallarının uygulanmalarıyla gerçekleştirilen bir değerdir. Hukuk düzeni ve hukuk kuralları adaleti gerçekleştirmek için vardır. Bunun dışında hukukun varlığı düşünülemez. Hukuku yer ve zamana göre oluşan özel koşullar belirler. Özel durumların, gereksinmelerin yarattığı adalet arayışı hukukun belirli kuralları ile karşılanır. Adalet hukuk dışında bir kavram değildir. Varolan hukukla beraber ele alındığı ve değerlendirildiği zaman bir anlam kazanabilir. Adalet bir ülkü olarak,

(26) Castberg, Fred - A.g.e., s. 90

toplumda hakların geçekleşmesinde yeterli derecede rol oynayamaz. Adalet kavramı hukuk düzeninin ölçüsü olamaz. Yasalara göre adalet söz konusu değildir. Gerçek adalet benzer koşullardaki olaylara benzer işlem yapmak, değişik koşullardaki olaylara benzer işlem yapmak, değişik koşullardaki olaylara değişken işlem yapmak ise, hukuk düzenlerinin bunun tam davrandıkları görülür. Genel bir kural birbirine benzemeyen çeşitli olaylara uygulanabilir. Olayın özelliğini bilen yasa değil, hukuk uygulayıcıları ve yargıçlardır. Bu kişiler uygulamanın getirdiği özel durumları gözönüne alarak yasaları ve diğer hukuk kurallarını uygulayacaklardır. Adaletin hukuk düzeni içerisinde tam anlamıyla gerçekleşmesi ancak bu yoldan olanaklıdır. Değişen koşullar nedeniyle adalet kavramının da içeriği beraberinde değişikliğe uğramaktadır. Saltık bir adaletin değer olarak tüm olaylar ve durumlar için geçerli olabilmesi söz konusu olamaz. [27]

Faydacı hukuk görüşü de, doğal hukuk okuluna karşı çıkarken adaletin saltıklığının karşıtı bir görüşü savunmuştur. Faydacı hukuk doğal hukukun bazı düşsel varsayımlara dayandığı inancı içindedir. Bu görüşe göre hiçbir hukuk doğadan gelmez. Çünkü hukuk her zaman ve her yerde devlet gücü ile yaptırıma bağlanmış bir kurallar toplamı anlamına gelmektedir. İnsanların sahip bulunduğu doğal haklardan söz etmek kuramsal temelden yoksun bir görüşü belirtmektedir. İnsan için doğal olan yalnızca haz ve ıstırap duygularıdır. Bu duygular insanda doğuştan varolan duygulardır, bunların dışında insanda doğuştan varolan hiçbir şey yoktur. Faydacı hukuka göre, yasa koyucuyu önceden belirtilen bazı soyut ilkelerle bağlamak onu toplum gereksinmelerine uygun yasalar ve kurallar getirmek olanağından ve gücünden yoksun kılar. Bir doğal haklar bildirgesinin kurallarına dayanarak toplumun genel çıkarlarına uygun yasaları yürürlüğe girmekten alıkoymak veya yürülükten kaldırmak söz konusu olabilir. Doğal hukukun ilkeleri belirsiz ve soyut düzeydedir. Doğal hukukun ilkeleri çeşitli kişiler tarafından o kadar ayrı ve değişik biçimlerde anlaşılmaktadır ki nelerin doğal hukuk olduğunu kestirmek çok zorlaşmaktadır. Doğal hukuk ilkelerinin bu değişkenliği ve

(27) Topçuoğlu, Hamide - 20. Yüzyılda Tabii Hukuk Rönesansı, AÜHF Yayını, 1953, s. 184

düzensizliği doğal hukukun varolan hukuk sistemleri için bir ölçü görevini yerine getirmesini engellemektedir. Doğal hukuk ilkelerine uygulamadaki hukuk düzenleri için ölçü olarak bu sistemlere karşı çıkmak hukuk uygulamalarını güçleştirir. Doğal hak kavramı boş bir kalıbı göstermektedir. Belirsiz doğal haklar ne topluma ne devlete egemen olabilirler. Toplumsal yaşamın gerekleri hakların oluşturulmasını zorunlu kılar. Varolan hukuk düzeninin tanıdığı haklardan başka herhangi bir hak olamaz: Doğuştan gelen bir hak yoktur. (28) Doğuştan gelen haklar olmadığına göre hakların gerçekleşmesi, haklılığın yerini bulması anlamında doğal nitelikli bir adaletten söz edilemez. Doğal hukukun ileri sürdüğü gibi doğuştan gelen bir adalet yoktur. İnsanlar için doğuştan gelen yalnızca haz ve elem duyguları olduğundan, doğallık bunlar için geçerlidir. Her şeyde haz ve elem asıl olarak ele alınmalıdır. İnsanlara haz veren onların hazlarını gerçekleştiren girişimler ve çözümler adaleti sağlar, bunun dışında ne olursa olsun adaletli değildir. İnsanlar için hazlarını gerçekleştiren şeyler faydalıdır. Üzüntüye neden olanlar ise zararlıdır. İnsanlar için faydayı gerçekleştiren her şey adaletlidir, üzüntü yaratan ve dolayısıyla zarara neden olan şeyler ise adaletsizdir. Adalet ve fayda eş anlamlı kavramlar değillerdir. Ne var ki bu iki kavramı birbirinden ayırmak olanaksızdır. Adalet duygusu bir anlamda adalet ve fayda kavramlarını birbirine bağlamaktadır. Bu iki kavram bir çok yönden birbirine bağlı bulunmaktadır. Adalet duygusu bazı kuralların insanlar arasında yerleşmesinde etkendir. İnsanların çoğunluğu bir kimsenin kişisel özgürlüklerinden yoksun bırakılmasını, adaletin çiğnenmesi saymak eğilimini taşımaktadır. Şu halde, herkesin özgürlüklerine ve üzerindeki haklarına saygı gösterilmesi bir adalet kuralı olarak sayılabilir. Bununla beraber her insanın hakkına sahip bulunması ve hakettiği cezayı çekmesi en açık ve tutarlı adalet kuralıdır. Ve insanların büyük çoğunluğunca benimsenir. Adalet soyut bir kavram olarak ele alındığı zaman farklı davranış yönlerini bu kavrama dayanarak haklı göstermek olanaklıdır. Bu nedenle de doğal adalet saltık değildir. Doğal hukukun soyutluğu, değişkenliği bunun savunduğu

(28) Güriz, Adnan - Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk, AÜHF Yayını, Ankara 1963, s. 65-66

doğal adalet için de geçerli bulunduğundan doğal adaletin bulunması bir yana, adaletin saltık bir değer olması bile söz konusu değildir.

Marksist hukuk görüşü ise saltık adalete tümüyle karşı çıkmıştır. Öncesiz ve sonsuz bir adalet bilimsel değildir. Ölümsüz ve değişmeyen bir adalet kavramı veya anlayışı olamaz. Adalet saltık bir değer değildir, çünkü belirli dönemlerde belirli toplumları yönetenler tarafından saptanır. Adaletin doğallığından söz etmek mantık dışıdır. Çünkü adalet doğal değil toplumsaldır. Her toplumun üretim biçimi, hukuk düzenini ve devlet yapısını belirlediği gibi adalet anlayışını da belirlemektedir. Ekonomik yapı toplumsal yapıyı en geniş boyutları ile belirlediğinden üretimi sürdürenler arasındaki işlemlerin adaleti bu işlemlerin üretim koşullarının doğal sonuçları olarak ortaya çıkması olgusuna dayanır. Yasaların, kuralların ve hukuk düzenlerinin içeriği üretim biçimine uygun düştüğü ve elverişli olduğu zaman adaletlidir. Üretim biçimi ile çeliştiğinde adaletsizdir. Hukuk sisteminin karmaşık ve kapsamlı bir bütün haline gelişiyle yeni bir toplumsal iş bölümü zorunluluğu doğar ve hukuk bilimi ortaya çıkar. Daha sonraki gelişmesinde hukuk bilimi çeşitli halkların ve zamanların hukuk sistemlerini ekonomik ilişkilerin anlatımı olarak değil, kendi haklılıklarını kendilerinde bulan sistemler olarak karşılaştırır. Karşılaştırma onların tümünde ortak bir şey bulunduğunu varsayar, hukukçular bu hukuk sistemlerinde az çok ortak olan yanları doğal hukuk diye özetlerler. Doğal hukukun ne olduğunu ve ne olmadığını belirlemek için benimsenen ölçü kesinlikle hukukun kendisinin en soyut anlatımıdır. Yani adalettir. Dolayısıyla bu noktadan sonra hukukun gelişimi, insanları, koşulları, hukuk terimleri ile dile getirildikleri ölçüde adalet ülküsüne, öncesiz ve sonsuz adalete giderek daha uygun bir duruma getirme çabasından fazla bir şey değildir. Ve bu adalet hiçbir zaman varolan ekonomik ilişkilerin zaman zaman tutucu yönden yüceltilmiş ve kuramlaştırılmış anlatımından başka bir şey değildir. Öncesiz ve sonsuz adalet kavramı yalnızca zamana ve yere göre değil, kişilere göre de değişir ve herkesin değişik bir şey anladığı o şeylere bağlı olur. Bu açıdan da adalet saltık değildir ve hiçbir zamanda olamaz. Adalet ülküsü belirgin olmadığından bunu herkes

kendine göre anlamaktadır. Oysa günlük yaşayışta ortaya çıkan çeşitli ilişkilerin yalınlığı içerisinde doğru, yanlış, adalet kavramı gibi deyimler toplumsal sorunlara ilişkin olarak bile yanlış anlaşılmadan kullanılabilirler. (29) Ne var ki toplumsal ilişkilerin çeşitliliği ve çokluğu saltık adaleti olanaksız kılmaktadır. Toplumların sınıflardan oluşması ve her sınıfın kendine özgü bir adalet anlayışı bulunması, adaletin saltık bir değer olmasını önleyen bir başka olgudur. Doğanın ve toplumların diyalektik gelişimi ve değişimi tüm değerler gibi adaleti de bir değer olarak göreli kılmakta, saltık bir değer olmasına olanak bırakmamaktadır. Doğal hukuk görüşünün adaleti saltık bir değer olarak savunması toplumsal gerçekliğe uymamaktadır. Toplumsal ilerlemeye karşı tutucu bir tutum izlemek zorunda kalan egemen güçler doğal hukuk görüşünü önemseyip buna dayanarak kendilerini savunurken saltık adalet değerli bir ülkü olarak kitlelere benimsetilmeye çalışılmakta, toplumsal gerçekliği kendi içinde taşıyan adaletli çözüme çoğunluğun ulaşması önlenmek istenmektedir. Adalet ülküsü, adaleti bir değer olarak saltıklaştırmamakta kitlelerin somut adalete yönelmesini önlemektedir.

Doğal hukuka karşı yöneltilen pozitivist faydacı ve marksist eleştirilerden ortaya çıkan genel sonuç, adaletin saltık bir değer olmadığı, zamana, yere, sınıflara ve koşullara göre değişen göreli bir değer olduğudur. Her görüş kendi açısından doğal hukuka ve saltık adalete karşı çıkarken bir noktada birleşmektedirler. O da adaletin saltık bir değer olmadığıdır. Ne var ki adaletin göreli bir değer olduğunu getirirken bu görüşlerden her birisi kendi ölçütlerine göre bu savlarını kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu da adaletin göreliliği ölçütlerinin çeşitliliği gibi bir sonuca neden olmuştur.

Tüm bu eleştirilerin ışığı altında nasıl ki evrenin ötesinde bir şey yoksa, her zaman ve her yerde varolabilen saltık bir adaletin de olmadığı söylenebilir. Adalet kavram ve değer olarak kaynağını somut koşullardan ve toplum içerisindeki çeşitli ilişkilerden almaktadır. (30)

(29) Engels, Friedrich - Konut Sorunu Odak Yayını, Ankara 1974, Çev.: Mehmet Şimşek, s. 114-115

(30) Baby, Jean - En Güzel Dünya. Anadolu Yayını, Ankara 1969, Çev.: M. Öçmen, s. 34

Ezmenin ve ezilmenin bulunmadığı ilkel toplumlarda adalet diye bir kavram yoktur. Toplumsal gelişme ile beraber ilişkilerin değişmeleri ve çeşitlenmeleri, baskı, sömürü ve haksızlık gibi olumsuz ilişkilerin ortaya çıkması adalet kavramının bir hak arayışı olarak belirmesine neden olmuştur. Toplumsal gelişme süreci içerisinde her dönemin adalet arayışı, adalet kavramı adalet görüşü ve değerleri de değişiklik göstermiştir. Bu nedenle, adaletin saltıklığını savunan görüşler toplumsal gerçeklik ile bağdaşmadıklarından eksik kalmaktadırlar.

C - ADALETİN GÖRELİLİK ÖLÇÜTLERİ

Adalet bir değer yargısı veya yalnızca bir değer olarak ele alındığında bu değerin göreliliğini savunmak ve bu savı kanıtlamak tek ölçüt ile olmamaktadır. Adalet çok yönlü bir kavram olarak tek ölçüt ile değerlendirilebilmek şansından yoksundur. Geniş kapsamlılık ve çok yanlılık adalet kavramı ile ilgili olarak ileri sürülebilecek bir savın birkaç ölçüt ile veya kanıtla desteklenmesini, doğrulanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk açısından bakıldığında adaletin göreliliği ile ilgili öne sürülen savın savunulmasında tek ölçüt yerine ister istemez çeşitli ölçütlere başvurmak gerekmektedir.

Adaletin göreliliği sorunu tartışılırken, görelilik ölçütü olarak başlıca dört ölçüt ana çizgileriyle ortaya çıkmaktadır. Bunların başında zaman ölçütü gelmektedir. Diğerleri ise, yer, sınıf ve görüş ölçütleridir. Bu ölçütler açısından adalete yaklaşım yapıldığında hukuksal değer olarak adaletin göreli bir yapıya sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Adaletin saltık değer olmadığını belirleyebilmek için gene bu dört ölçüte başvurmak gerekmektedir. Ölçütler tek tek ele alındığında adaletin göreliliği daha da kesinlik kazanmaktadır.

Görelilik deyince, tam anlamıyla saltıklığın karşıtı anlaşılmaktadır. Bir şeyin, bir değerin, bir bilginin göreli olması; onun kesinlikten uzak bulunması, somut bir durum veya anlam taşımaması, içeriğinin ve yapısının değişken olması, kendi başına bir değer veya anlam meydana getirmemesidir. Saltık da; nasıl kendi başına olma, değişmezlik gösterme, kesin boyutlara sahip bulunma belirleyici özellikler ise bazı

şeyler, öğeler, kavramlar, koşullar ve durumlar arasında bağlantılı olma, ilişkiler ve bağlantılarla beraber bir anlam belirtme ilişkilerin biçimine, bağlantıların derecesine ve konumun değişmesiyle beraber anlam ve içeriğinin, sınır ve boyutlarının değişmesi de görelilikte belirleyici ölçütlerdir.

Göreliliğin ana belirleyici tanımı evrendeki herşeyin ilişki ve bağlantılarının bulunması varsayımıdır. İlişki evrenin özdeksel birliğidir. Evrende herşey ilişkilerle beraber vardır. Her ilişki, birliği, karşıtlığı, kavuşmayı bir bütün olarak kapsar. İç ve dış ilişkiler arasında bile bağlantı vardır. Görelilik ilişkinliği ve bağımlılığı göstermektedir. Tüm göreliler bağdaşımlıdır ve birbirlerini gerektirirler. Gerçek bilgi göreli bilgilerin toplamıdır. Saltık gerçeği son gerçek sanmak yanlıştır. Bilgi de, konusu olduğu özdeksel oluşma gibi yeni oluşmalarla değişir. Her yeni oluşma yeni bilgi ve dolayısıyla değerler getirir. Evrenin değişken yapısı, yeni oluşumlara sürekli gebe olduğundan, göreliliğe neden olmaktadır. Göreliliğin asıl belirleyici ölçütü değişmedir. Değişme hem zaman süreci içinde hem de yer olarak ortaya çıkmaktadır.

1 - ZAMAN

Zamanın en özlü tanımı uzayla birlikte özdeğin varlık biçimi olarak yapılabilir. Zaman ve uzay özdeğin varlığını belirleyen iki ana öğedir. Özdek ancak zaman ve uzay içinde devinebilir. Özdeksiz zaman ve uzay olamıyacağı gibi, zaman ve uzay dışında da özdek olamaz. Evrende her şeyin, bir geçmişi, bir şimdisi, bir geleceği yani genel olarak bir zamanı vardır. Her olgunun süresi de sınırlıdır. Zamanı oluşturan bu sınırlı olguların tümü sınırsızlığı belirtir. Sınırlı olgular birbirlerine dönüşerek sınırsız biçimde sürüp gitmekte ve sınırsız doğayı oluşturmaktadırlar. Doğanın ve evrenin başlangıcı olmadığı gibi sonu da yoktur. Başlangıç ve son düşüncesi ilkel bir anlayışın ürünüdür. Bilim, hiçbir şeyin yoktan gelmediğini ve yok olmadığını kanıtlama yolunda önemli gelişmeler göstermiştir. Zaman ve uzay nesnel ve özdeksel gerçeklikleri içerisinde ele alınmaktadırlar.

Bunlar insan bilincinin içinde değil, insan bilincinin dışında vardılar ve insan denilen varlığın dünya üstünde var olmasından önce de varolmuşlardır. Evren nesnel bir uzay ve onunla bağıntılı olarak nesnel bir zaman içinde oluşmuştur. Bu oluşma süreci tamamlanmamıştır, sürüp gitmektedir. Uzay birlikte varolan sayısız ve sonsuz nesnelerin evrensel dağılımını zaman içinde ardarda oluşan sayısız ve sonsuz olguların evrensel gelişimini dile getirir. Zaman ve uzay kavramları birbirlerine çok yakın bağımlılık içindedirler. Her iki kavramı birbirlerinden soyutlayarak kanıtlamak olanaksızdır. Uzay ve evren olduğu içindir ki zaman vardır. Zamanın varlığını ve sürüp gitmesini bunlar belirlemektedir.

Her şey evrendeki konumu içerisinde birbiriyle ilişki içindedir. Bu ilişkiler arasında yakınlık, uzaklık, yükseklik, alçaklık gibi özellikler olabilir. Her şey uzay içerisinde bu tip ilişkileri ile vardır, başka biçimde olamazlar. Her şey uzayda varolduğu gibi sürekli olarak değişmekte, devinmekte ve gelişmektedir. Her şey ve her süreç birbirini belirli bir düzen veya sıra içinde izlemektedir. Gündüzün geceyi izlemesi gibi bir toplum biçimi bir başka toplum biçimini, bir toplumsal olgu bir başka toplumsal olguyu izlemektedir. Bir olay bir sonraki başka bir olaydan önce ortaya çıkar ve tüm olaylar belirli bir zaman aralığında sürüp gider. Olayların böylesine sıralanışları ve süreleri yalnızca zaman içinde olabilir. Evrende hiçbir şey veya hiçbir süreç zamanın dışında varolamaz. Her şey zaman içindedir.[31] Özdek gibi olgular da uzay ve zaman içinde değişebilir.

Her şey gibi insan da zaman içinde vardır. İnsanın bilgisi, düşünceleri ve değer yargıları da zaman içinde vardır. İnsanın evren içinde varlık olması da zamanla bağımlı olduğunun bir başka göstergesidir. İnsan varlığının gerçek zamanı geçmiş ve geleceğin şimdi ile birlikte bulunduğu durum ile ilgili zamandır. Bu zaman içinde evrendeki varlıklar arasında zaman bilincine erişen tek varlık insandır. İnsanın zamanın bilincinde oluşu, kendi dışındaki olay ve olgulara karşı daha güçlü olmasını sağlar. [32] İnsan zaman içinde

(31) Spirkin A, Yakhot A - Diyalektik ve Tarihi Materyalizm, Bilim Yayını İstanbul 1974, Çev.: E. Karaoğlu, s. 40

(32) Morrison, A Cessey - İnsan, Kainat ve Ötesi, İstanbul 1972, Hareket Yayını Çev.: Bekir Topaloğlu, s. 107

değişen olguları zaman ögesini de önemseyerek gözlemler ve algılar. Bu da insanın düşünce ve değer yargılarını etkiler, değişmelerine neden olur. Zamanın sürekli akıp gitmesi ise zaman süreci içinde oluşan düşünce ve değer yargılarını göreli kılar.

Zamanın ilerlemesiyle beraber her şey değiştiğinden, zaman süreci değişim olgusunu içinde taşımaktadır. Zamanla her şeyin değişmesi evrensel ve toplumsal gerçekliği de değiştirmektedir. Zaman ögesi toplumsal gerçekliğin de değişmesine neden olduğundan, toplumsal gerçeklik ile beraber toplumsal gerçekliği yaratan ve onun birer parçasını oluşturan toplumsal olgularda değişiklik geçirmektedirler. Hukuk ise temelde toplumsal bir olgu olarak zaman içindeki bu değişim sürecinin dışında tutulamaz. Toplumsal gerçekçilik ile beraber hukuk da değişir ve ilerler. Değişkenlik derken kararsızlık ve gelişigüzel dalgalanmaları, daldan dala koşmayı, düzensizliği ve güvensizliği anlamamak gerekir. (33) Toplumsal gelişmenin ve ortaya çıkan gereksinmelerin çıkardığı sorunların çözümlenmesi için işbaşında bulunan yönetimler eskiyen yasaları ve hukuk sistemlerini değiştirmek zorunda kalırlar. Yeni koşullar ve yeni hukuk sistemleri ile beraber yeni adalet anlayışları da getirir. Belirli zaman aralıklarının adalet değerleri eğer koşullarda benzerlik yoksa birbirinden ayrıdır. Eski koşulların gerektirdiği değerler nasıl ki yeni koşullarda geçerliliğe sahip değilse, eski koşulların adaleti de yeni koşullarda geçerli olamaz. Zaman sürecinin getirdiği eskime ve yabancılaşma, adalet değerinin ve uygulamasının sürekli koşullarla beraber değişimini zorunlu kılmaktadır. Eskiyen ve yeni koşullara uygunluk göstermeyen, onlara karşı yabancı duruma düşen adalet anlayışının yeni koşulların getirdiği sorunlara haklı bir çözüm getirmesi beklenemez. Her koşulun, her sorunun çözümünün haklı bir sonuca bağlanması kendi içinde saklıdır.

Zaman, adaletin göreliliğini belirleyen en önde gelen ölçüttür. Zamanın akıp gitmesi, durağan olmaması, anlık çözümleri, değerlerin ve dolayısıyla adaletin de göreliliğini beraberinde getirmektedir. Zamanın değişkenliği evrende ve evrensel değerlerde devrimi genel

(33) Weyl, Monique - Roland - A.g.e., s. 338

bir kural biçimine dönüştürmektedir. Hukuk kuralları ve yasalar eylemsel anlamda yürürlükte bulunabilmeleri için toplumsal koşullarla uygunluğunu sürdürmek zorundadır. Yasalar ve diğer hukuk kuralları kaldırılıncaya kadar hukuksal olarak geçerliliklerini sürdürürler. (34) Ne var ki, eylemsel olarak aynı düzeyde geçerliğe sahip olamazlar. Değişen koşullar insanların ve genel anlamda toplumun adalet anlayışını değiştirdiği için eski koşulların ürünü olan yasalar ve kurallar yeni durumlarda adaletin gerçekleştirilmesi açısından yetersiz kalırlar. Zaman süreci için de yasaların ve adalet anlayışının sürekli geçerliliği veya yürürlükte bulunması söz konusu olamaz. Bu nedenle tüm olgular, bilgiler ve değerler gibi adalet de bir değer veya uygulama olarak zamana oranla göreli bir yapıya sahiptir. Zaman ölçütü adaletin göreliliğini açıkça ortaya koymakta ve bu görüşün haklılığının savunulmasında en büyük dayanak noktasını meydana getirmektedir. Yalnızca zamana bakarak da adaletin göreliliği ileri sürülebilir. Zaman ölçütü hiçbir şeyin saltık olamıyacağını açıkça gözler önüne sermektedir.

2- YER (Uzay, evren, toplum)

Göreliliğin saptanmasında ikinci ana ölçüt yerdir. Yer sözcüğü felsefede eski dilde geçen "mekân" yerine kullanılmaktadır. Mekânın çok geniş anlamları vardır. Uzay, evren, bölge, belirli sınırlar içine alınmış bir bölüm ve toplum gibi çok çeşitli anlamlara gelmektedir. Yer sözcüğünü mekân yerine kullanırken tüm anlamları genel olarak ele alınmaktadır. Felsefede zaman ve yer kavramları açıklanırken tanımlanırken birbirlerinden ayrı olarak düşünülmezler. Birbirlerinin belirleyicisidirler. Her şey ve her olgu hem zaman, hem de uzay içerisinde olurlar. Hiçbir şey uzay içerisinde fakat zamanın dışında var olamaz. Eğer bir şey uzayda bir yer kaplıyorsa, bu yeri ya şimdi ya dün ya da başka bir zamanda kaplıyor olması gerekir. Genel olarak zaman ve uzay birbirlerine ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Birini diğerinden ayırmak olanaksızdır. Zaman uzayın dışında var

(34) Özbilgen, Tarık - Eleştirel Hukuk Başlangıcı Dersleri, İÜHF Yayını İstanbul 1976, s. 377

olamıyacağı gibi uzay da zamanın dışında varolamaz. Evren insanların dışında vardır, nesneldir. Evrenin iki ana öğesi olan zaman ve uzay insanın dışında olduğundan insan bu ikisine göre vardır. İnsanın varlığı, düşüncelerinin, algı ve gözlemlerinin ve değer yargılarının varlığı demektir. İnsan algıladıklarını düşünürken ve gözlemlerine göre değerlendirmeler yaparken zamanla olduğu gibi uzayla ve yani içinde bulunduğu yer ögesi ile de bağımlı kalmaktadır.

"Mekân" anlamında yer ile uzay kavramları arasında ayırım vardır. Yer algısal bir gerçeklik, uzay bunun insan zihnindeki soyut modelidir. Olgusal bir gerçeklik olan yer nasıl bunun içindeki eşya yardımı ile algılanıp kavranıyorsa geometrik anlamda uzay da eni, boyu ve yüksekliği olmayan soyut noktalar ve bu noktaların bir geometrik yeri olarak kavranır. Geometricilere göre boyutsuz noktanın hareketinden doğru kavramı, doğrunun hareketinden düzlem kavramı, düzlemin hareketinden de uzay kavramı oluşur. Ne var ki, bir başlangıç veya başvurma noktası bulunmadıkça uzay bir boşluk veya hiçliktir. Yer denilen olgu ise kavramsal boşlukta varolan ve insanın duyu organları ile algıladığı şeylerdir. Soyut bir kavram olan uzay kavramsal noktalarla belirlenmektedir. Olgusal bir gerçeklik olan yer ise algılanabilen şeyler yardımı ile kavranmaktadır. Algılanabilecek bir öğesi olmayan yer uzaya dönüşür. Uzayda algılanabilen şeyler ise yerdir. Uzaya oranla yer daha somut bir kavramdır ve belirli sınırları gösterir. Yer deyince belirli sınırlar çerçevesi içinde kalan alan anlaşılmaktadır. Uzay bu belirlemenin ötesinde bir kavramdır. Tüm yer öğeleri uzayın içinde yer alır. Uzay kavramı varsayılmazsa yerin tanımı yapılamaz. Uzay tüm yerlerin toplamıdır, yerler ise uzayı oluşturan parçacıklardır. Yer öğesi uzay ve zaman beraberliği içerisinde belirlenebilir. Uzay ve zaman beraberliğinin değişkenliği yer öğesinin değişkenliğini de beraberinde getirmektedir. Yer hem belirlenebilen somut bir kavram hem de zaman içinde değişebilen bir kavramdır. Bu ikili yapı göreliliğin bir yansıması olarak anlaşılabilir.

Tüm şeyler hareket durumunda olmalarına karşın, uzayda bir yer kaplarlar ve çeşitli boyutlara sahiptirler. Nesneler gibi diğer şeyler de yapılarına göre yer kaplarlar. Yer kavramının coğrafya bilimi

açısından da ayrı anlamı vardır. Uzay çeşitli ayrımlarla bölümlendikten sonra yeryüzünde ayırıma sokulmaktadır. Fiziksel ve coğrafyasal yer ayırımı gerçekte doğal ve insansal öğelerin yansımasıdır. Coğrafya anlamında yer yalnızca fiziksel yer değildir. Yer, ortam kavramı yerine eş anlamlı kullanılmaktadır. İnsan eylemi doğal ortamı coğrafya ortamına tarih boyunca dönüştürmüştür. Bir yer insan tarafından ele alınmadıkça doğal yer olarak kalır. İnsanın ele aldığı, işlediği ve kendi ortamına dönüştürdüğü yer coğrafya anlamında yer olur. Yerin bölünmesi veya başka yerlerle bütünlüğe kavuşması insanın kendi düşüncesine ve değerlerine göre yapacağı bir iştir. Yerin bölünmesi fiziksel ve insansal öğelerden birinin temel öğe olarak ele alınacağı birleşmelerden ileri gelmektedir. Bölünmelerle ortaya çıkan bölge kavramı somuttur. Bölge üzerinde yaşayan insanlarla olan bağlantılarıyla tanımlanır ve açıklanır. Bölgeler belirli merkezler çevresinde örgütlenirler. Bölgenin bağımlılığı sınırlı yer olmasından kaynaklanmaktadır. Bölge sınırlarının hareketliliği bölgenin zaman ve yer içindeki hareketliliğidir. Bölge dinamizm ilerleme güçleri ile hareketsizlik güçleri arasındaki diyalektik savaşından ileri gelmektedir. İlerleme güçler diyalektik savaşımdan ileri gelmektedir. İlerleme güçler bölgenin merkezleri ve ulaşım yollarıdır. Bölge hareketliliğini ilerleme güçleri belirler. Yerlerin dinamizmi kendi içsel karakterlerinden ileri gelmektedir. Yer sürekli değişen verilerden oluşur. Değişme düşüncesi verili bir durumu yansıtır. Belirli çağda ortaya çıkan değişiklikler sonraki durumları önemli bir ölçüde etkilemektedir. Her değişme kaynağını geçmişten almaktadır. (35)

Doğal ortamın değişmesinde belirleyici olan insan ve toplumdur. Doğal ortamın değişebilmesi için insan eyleminin sürekli olarak belirli bir süre boyunca ara vermeden gerçekleşmesi gereklidir. Zaman gibi yer öğesi de insan dışında yoktur. Bunlar öz olarak bilinemezler. Eğer bugün bilinebiliyorlarsa bu insanların aracılığı ile gerçekleşmiştir. (36) Uzay insan zihninde yer alan bir boşluktur. Doğa da canlı ve cansız

(35) Alp Yusuf - Marksist Açıdan Coğrafi Mekan, Birikim, Sayı 36, Şubat 1978, s. 32-34

(36) Ülken, Hilmi Ziya - İlim Felsefesi I, Eğitim Fak. Yayını, Ankara 1969, s. 154

varlıkların üzerinde yer aldığı, insan tarafından doğrudan doğruya algılanabilen yerdir. Toplumsal anlamda yer ise kişiye yer ve zamana göre değişik algılanabilen ve belirli bir tarih dönemini gösteren göreli bir yerdir. Toplumsal olarak yer doğal ve tarihsel yerleri içine alan ve zaman-yer birliğini yansıtan karmaşık bir yer türüdür. Toplumsal gerçekliği bireylerden oluşan bir bütündür. Toplumun tanımında zaman gibi yerin de önemli rolü vardır. Toplum belirli bir yerde ve belirli bir zaman birimi içinde yaşayan insanların birarada oluşturdukları topluluktur. Tek ve ortak amaç bu insanları biraraya getirir. Toplumlar insanların bir aşamadan sonra doğal yaşam biçimleri olmuştur. Bu gelişme insanları toplum yaşamını düzenlemeye yöneltmiştir. İnsanlar içinde yaşadıkları toplumun düzenli bir yaşam içinde gelişebilmesi için kurallar getirmişler, yasalar yapmışlar ve giderek hukuk düzenleri oluşturmuşlardır. Kurulan toplum düzenlerinin yapılarına özelliklerine ve içinde yaşanılan yerin bölgenin koşullarına uyan hukuk düzenleri kurulmuştur. Hukuk düzenleri toplumun iç dinamiği ile ortaya çıkan güçler dengesine uygun biçimde oluşacaktır. Toplumda en etkin güç, toplumda egemen olan anlayış, toplumda çoğunluğun benimsemiş bulunduğu değer yargıları kurulan hukuk düzenlerini biçimlendirir. Hukuk sistemleri bu öğelere göre biçimlenirken belirli yerde yaşayan toplum üyelerinin sahip oldukları düşünceler değer yargıları da hukukun biçimlenmesine ve yön kazanmasına yardımcı olurlar. Adalet de bir değer olarak o toplumun içinde yaşadığı yerin özellikleri ile biçimlenir ve kesinlik kazanır. Zaman gibi yer de belirleyici öğedir. Ne var ki zaman gibi yer de değişkendir, bu nedenle de görelidir. Yer saltık değildir ve olamaz.(37) Yerler gibi toplumlar da değişebilir. Hatta toplumları oluşturan küçük grupçuklar bile değişebilir. Belirli yerde yaşayan toplumlar değer yargılarının değişebileceği gibi aynı toplumu oluşturan grupların bile değer yargıları ayrıdır. Belirli grubu oluşturan özellikler o grubun düşüncesini ve değer yargılarını da belirleyebilir. (38) Bir grubun adalet anlayışı diğerlerine uymayabilir. Toplumdan topluma değişen ada-

(37) Poincare, Henri - Bilim ve Metot, MEB Yayını, İstanbul 1951, Çev.: H.R. Atademir, s. 87 vd.

(38) Sher, George - Croups and Justice, Ethics, 87 January 1977, s. 174 v.d.

let anlayışı benzer biçimde gruptan gruba da değişebilir. Yerin göreliliği, toplum ve grup yapılarının göreliliği ile birleşince adaletin bir değer olarak göreliliğini belirleyen ana öğeler olmaktadır.

Yer ölçütü "mekan" anlamında hem uzayı hem evreni, hem bölgeyi hem belirli bir yeri hem bir toplumu ve de bir toplumu oluşturan küçük grupları içermektedir. Tüm bu öğeler yer ölçütü ile adaletin değişkenliğini ve dolayısıyla göreliliğini ortaya sermektedir. Adalet bir değer olarak bu öğelerin varlığına veya yokluğuna göre değişmektedir. Yer ölçüsü adalet sorununu bu öğelerden birisi çerçevesinde ele aldığı zaman, adaletin geçerlik sınırları yeri belirten bu öğelerden birisinin sınırları ile bağımlı bulunacaktır.

Yer ölçütü kişisel değerlendirilmelerin ötesinde, genel geçerli boyutlara sahip bulunmaktadır. Yerin belirttiği alana göre, bu alan içinde yaşayan insanların veya toplumların genel olarak geçerli bulunan değer yargıları, adaleti bir değer olarak ortaya koymaktadır. Adaletin varlığı ve geçerliliği bu değer yargılarının o alandaki varlığına bağlıdır. Adalet toplumların değerlendirmelerinin ötesinde değildir. Bunlarla çok yakından ilişkilidir. Belirli bir yer olmadıkça adaletten söz edilemez. O yerde yaşayan toplumlar kendi adaletlerini hem uygulama hem de anlayış olarak oluştururlar. Adalet sorununa bunun dışında yaklaşmak toplumsal bir geçerlilik olan adaleti saptırmak olacaktır. Bu nedenle de olanaksızdır. Tüm yerlerde geçerli bulunan bir adalet anlayışı olamaz.

3 - SINIF

Adaletin göreliliğinin belirlenmesinde üçüncü ana öğe sınıf ölçütüdür. Adaletin zamana, yere ve toplumlara göre değişmesinin yanısıra aynı toplumda yaşayan bununla beraber ayrı sınıflardan olan insanlara göre de değiştiği ve görelilik gösterdiği ileri sürülebilir. Bir toplum kendi iç dinamiği açısından ele alınırsa birbirinden ayrı hatta bir anlamda birbirine zıt anlamda sınıflardan tabakalardan ve gruplardan oluşmaktadır. Toplumları tek düzeyde insanlardan oluşan bir bütün saymak olanaksızdır, çünkü toplumlar karmaşık bütünlerdir,

çeşitli öğeleri içlerinde barındırmaktadırlar.

Toplum içinde her sınıfı oluşturan özellikler birbirinden ayrı olduğu için her sınıfın istekleri ve gereksinmeleri birbirinden farklıdır. İstekler sınıfsal yapılara göre biçimlenir ve değişiklik gösterir. Sınıfsal yapılarla beraber içinde yaşanılan ülke ve toplumun koşulları da sınıfsal isteklerin ortaya çıkmasında önemli roller oynamaktadır. Sınıfların istekleri toplumun çoğunluğunun isteklerine uygunluk gösterirse veya bir sınıf güçlenerek kendi gücü ile toplumda egemen sınıf olursa ve kendi isteklerini toplumda egemen istekler olarak zorla benimsetirse, o toplumun hukuk düzenini ve hukuksal değer yargılarını dolayısıyla da adaletini o sınıfın istekleri ve değer yargıları belirler. İstekler ve düşüncelerin temelinde de o sınıfın çıkarları yatmaktadır. Hukuk kavramı temelde çıkarlara dayanır. Burada çıkarı hem özdeksel hem de tinsel anlamda ele almalıdır. Egemen sınıfların düşünceleri, hemen hemen her çağda toplumun gelişimini belirleyen egemen düşünceleri oluşturur. Toplumun yönetici gücünü oluşturan sınıf aynı zamanda o toplumun tinsel ve düşünsel gücünü de elinde tutar. Ekonomik üretimin araçlarını elinde tutar. Ekonomik üretimin araçlarını elinde tutan sınıf, düşünce üretiminin araçlarını da denetler. Üretim araçlarından yoksun bulunan sınıfların görüşleri ve değer yargıları egemen toplumsal ilişkilerin yansımasıdır. Egemen düşünceler aynı zamanda bir sınıfı egemen yapan ilişkilerin de anlatımıdır. Egemenler toplumun her alanına birer düşünce üreticisi olarak hükmederler. Eğer tarihin akışı gözönünde bulundurulursa egemen sınıfların belirli çağlarda hukuku yaratan başlıca kaynak oldukları görülür. Tarihten örnek almak söz konusu olursa feodal sınıfların egemen oldukları çağda şan ve bağlılık değerlerinin, kentsoylu sınıfın egemen bulunduğu çağda ise özgürlük ve eşitlik kavramlarının, egemen olmaları ve hukuk düzenlerini belirlemeleri ile açıklanabilir. Her çağın egemen düşüncesi o çağın egemen sınıfının düşüncesidir. Düşünce ve değer üretme toplumda ön planda bulunan ekonomik üretimin biçiminden soyutlanamaz. Ekonomik üretimi denetleyen ve elinde tutabilen sınıf toplumda her şeyin belirleyicisidir, devletin kurucusudur. Devlet kendi temeli olan üstün ezici iktidarı toplumda ken-

disini kuran egemen sınıfın emrine verir. Buna sahip olmadan hiçbir sınıf toplumdaki yerini değiştiremez. Hukuku ve toplum düzenini değiştirmek isteyen sınıf öncelikle iktidarı elde etmeye zorunludur. Siyasal savaşımlarda devlet doğası gereği yansız değildir. Devlet çatışan sınıflar arasında yansız bir yargıya varamaz. Yapısı bakımından devlet ekonomik ilişkiler düzeninin hak ve görevleri konusunda diğer bir sınıfın başka düzen yararına değiştirme isteği ile zaptını korumak için kullanılan ezici iktidardır. Devlet kendi inandıkları amaçları yerine getirmek için çalışan insanlar topluluğudur. Devlete egemen olanların "iyi" kavramı değiştirilmek istenen süreçte bulundukları yerlerin sonucudur. Kavramların değişmesi için yerlerini terketmeleri, yerlerine yeni bir sınıfın iktidara gelmesi gereklidir.[39]

İktidar olabilecek kadar gelişemeyen sosyal bir sınıf kurulu düzenin geçerliliğinden kuşkuya düşer. Devletçe korunan ilkelerin hukuk düzeninin ve adalet anlayışının değişmesini ister. Kurulu düzenin savunucusu durumunda olan kavramlara karşıt ve eleştirici kavramlar gelişir. Devlet gücünün hangi amaca yöneleceğini de egemen sınıf kararlaştırır. Egemen sınıf kendi çıkarlarına uygun hareket eder, bunları savunan bir hukuk düzeni, adalet anlayışı getirir, bunları sanki toplumun tümünün çıkarını ve diğer sınıfların gereksinmelerini karşılayacakmış gibi savunur. Hangi sınıf iktidarda ise onun değer yargıları geçerli olacaktır. Bu nedenle sınıf yapısına dayanan bir toplumda devlet iktidarını ele geçirmek için savaşım olağandır. Bunu ele geçirenler kendi değerlerini diğer sınıflar üzerinde zorlama olanağına sahip bulunacaklardır ve yalnızca onların adalet anlayışı uygulamada geçerli olacaktır.

Kurallar ve düzen, toplumun salt rastlantılardan kurtularak kendini kalıcı ve kararlı kılmasının biçimidir. Toplumlar bu düzeye üretim süreçlerinin durağan anlarında kendilerini yeniden üreterek ulaşırlar. Bu oluşum belirli sürelerle gelenekleşir. Toplumsal gelişmenin belirli aşamasında yenilenen toplumsal üretimi ortak düzene bağlama gereksinmesi doğar. İnsanların kendilerini üretimin ve değiştokuşun ortak kurallarına bağımlı kılma zorunluluğu belirir. Önceleri gelenek duru-

(39) Laski, Harold - Devlet, Köprü Yayınları, İstanbul 1968, s. 18

munda kalan kurallar dizisi sonraları yasa biçimine dönüşür. Yasanın yanısıra onu ayakta tutacak organlar yani devlet ortaya çıkar. Toplum daha fazla geliştiğinde yasa da dar veya geniş kapsamlı hukuk sistemine dönüşür. İnsanların hukuk düzenleri genellikle ekonomik yaşam koşullarından kaynaklanır. Hukuk sisteminin karmaşık ve geniş kapsamlı bütün durumuna gelmesi ile yeni bir toplumsal işbölümü zorunluluğu doğar. Giderek bir hukukcular topluluğu oluşur ve hukuk bilimi ortaya çıkar. Hukuk bilimi, hukuk düzenlerini, varoluş nedenlerini toplumun yapısında arar, bilimsel ve egemen güçlerin çıkarına olarak hukuksal yorumlar yapar, yasalar hazırlar. Derebeylik düzeni geçerliyse mülkiyeti ve üretim araçlarını belirli birkaç ailenin elinde tutarlar. Kentsoylularn egemen olduğu dönemde ise kentsoylular mülkiyet ilişkilerindeki adaletsizliği egemen sınıf olarak devlet gücü ile ayakta tutmağa çalışırlar. Ekonomik ilişkilerdeki üstünlük ilişkileri ve adaletsiz durum benzer biçimde hukuk alanına geçer ve yasallaşır. Ekonomik alandaki sınıfsallaşma toplumun üstyapısını oluşturan öğelerden birisi olan hukuk alanında da geçerli olduğundan hukukun içeriği sınıfsal bir yapı taşımaktadır.

Bir ülkede ahlak ve değer yargıları sınıf çıkarlarından ve sınıf üstünlüğü duygularından ortaya çıkar. (40) Nerede önce üstün olan sınıf üstünlüğünü yitirmişse veya nerede o üstünlüğün halkın gözünde değeri yoksa oralarda egemen olan ahlaksal duygular çoğunlukla üstünlüğe karşı sabrı tükenmiş bir hoşlanmayışın damgasını taşımaktadır. Yönetimdeki sınıfın egemenliği sürüp gittiği sürece onların ahlak anlayışları ve buna bağlı olarak değer yargıları da toplumu yönlendirecektir. Toplumun düzenlenmesinde ve istenen amaçlar doğrultusunda yönlendirilmesinde egemen sınıfın değerlerini kesin belirleyici etkileri vardır. Egemen sınıf kendi hukukunu adalet anlayışına uygun olarak getirir. Bu hukuk temelde sınıfsal olduğu gibi hukuku yaratan ve yönlendiren adalet değeri de sınıfsaldır. Hiçbir zaman bir toplumun tüm sınıf ve kesimlerinin duygularını dile getiren, onların istek ve gereksinmelerini karşılayan salt ve genel düzeyde bir adalet anlayışı olamaz. Egemen sınıf kendini halka saydırmak için hukuk ve

(40) Mil, John Stuart - Hürriyet MF. V. Yayını, Ankara 1956, s. 10

adalete uygun davrandığı duygusunu halka aşılamak gereğini duyar. Ne var ki, devlet herşeyden önce egemen sınıfın siyasal gücünün örgütüdür ve böyle bir örgüt olarak da egemen sınıfın çıkarlarının bekçisi, bu çıkarların yasallaştırıldığı hukukun uygulayıcısı ve bu hukuka kaynaklık eden, yön gösteren adalet anlayışının da gerçekleştiricisidir. Adaletin özü olan iyi ve hak kavramları değişkendir. Sınıfların haklarının ayrıldığı gibi iyi anlayışları da değişebilir. Adalet bir değer olarak tüm sınıflar için geçerli değildir. Egemen sınıf baskı ve devlet gücü ile kendi adalet anlayışının geçerliliğini görünüşte sağlasa da adalet sınıflara göre değişir, görelidir.

4 - GÖRÜŞ

Adaletin göreliliğini belirleyen dördüncü ölçüt, görüştür. Burada görüş ile belirtilmek istenen soruna bakış açısı, sorunu kendi açısından ele alıp yorumlayan akımların görüşüdür. Her hukuk okulu hukuk sorunlarını ve kavramlarını kendi iç tutarlılıkları içerisinde ele alarak bir yere oturtmağa çalışmışlardır. İlk çağlarda getirilen bireysel yorumlamalar, belirli görüşlerin iç disiplininden yoksun olduğu için adalet ile ilgili birbiriyle çelişen açıklamalar ve yorumlar getirilmişti. Bunların çoğunluğu o dönemlerde bilgi birikiminin azlığı nedeniyle ülkücü düzeyde kalmış ve bilimsel bulguların desteğine sahip olamamıştır. Bilgi birikiminin azlığı her alanda olduğu gibi adalet ile ilgili görüşlerin de varsayım olarak kalmalarına neden olmuştur.

Ortaçağdan sonra hukuk görüşlerinin daha disiplinli olarak ortaya çıkmasıyla beraber birbirinden çok ayrı hatta zıt denebilecek adalet anlayışları ve tanımlamaları geliştirilmiştir. Bu anlayış ve tanımlamaların değişik görüşlerin ürünü oldukları benimsenirse, hepsinde ayrı bir bakış açısı ve hareket noktası bulunduğu görülecektir. Her hukuk okulu belirli bir noktadan hareket etmekte, belirli bir açıdan adalet sorununa eğilmekte ve kendisi için öncelikle geçerli bulunan ilkelere, ölçütlere göre bir adalet anlayışı ve tanımı getirmektedir. Hukuk okulları tek tek ele alındığında ne derece ayrı ilke ve

ölçütleri benimsedikleri görülmektedir.

Dinsel hukukta adalet tanrısal kaynaklıdır ve inanılan tanrının isteklerine uyan herşey adaletlidir. Doğal hukuk okuluna göre ise adalet insandan önce ve sonra vardır, her zaman ve her yerde geçerlidir, sonsuzdur. Yararcı hukuk okulu ise yararı asıl temel olarak gördüğünden insanların ve toplumun yararına olan herşey adaletlidir. Pozitif hukuk görüşü ise varolan hukuk düzenine ve yasalara uygun olan her şeyi adaletli saymaktadır. Marksist hukuk görüşüne göre ise adalet sınıfsal bir yapıya sahiptir, egemen sınıfın istek ve çıkarlarına uygun olanlar adaletli sayılırlar, egemen sınıfın baskısı altında ezilen sınıfların adalet anlayışları ve arayışları ise ayrıdır. Varoluşcu hukuk okulu ise koşulların sürekli olarak değiştiğini değişen koşullarda insanın kendisini yeni baştan yarattığını, insanın kendini her an yeniden yaratırken anlara göre değişen ve her an yeniden yaratmak zorunda kaldığını anlatan bir adalet anlayışına sahiptir.

Hukuk felsefesinin belli başlı okullarının adalet anlayışları kısaca ele alındığında bile, adalet kavramının ne derece değişik boyutlara sahip bulunduğu ve bu değişiklik içerisinde birbiriyle uyuşmayan hatta ters düşen adalet anlayışları ve tanımları bulunduğu ve bu duruma göre kesin bir adalet anlayışı tanımına sahip olunmayacağı anlaşılmaktadır. Çeşitlilik ve değişkenlik yapısı adaleti bir değer olarak göreli kılmaktadır. Hukuk görüşlerinin yorum ve açıklamaları adaletin ne derece göreli bir kavram olduğunu kanıtlamaktadır.

Hukuk okullarının belirli noktalarda birleşmemeleri kendi görüşlerinin ayrı ayrı gelişmelerine yol açmıştır. Her görüş dayandığı temel ilkeler doğrultusunda hukuk sorunlarına eğilmiş ve kendi iç tutarlılıkları açısından hukuksal kavramlara açıklamalar getirmiştir. Adalet için getirilen açıklamalar ve tanımlamalar da bu doğrultuda olmuş ve birbirine benzemeyen ayrı noktalarda belirginleşmiştir. Hukukla ilgili sorunlar, kavramlar ve değerler bu süreç içerisinde kesin tanıma bir türlü kavuşamamışlardır. Adalet de bir hukuksal değer olarak değişik görüşlerin değişik tanımları yüzünden sınırları belirli, içeriği saptanmış kesin hatları ile belirgin bir kavram düzeyine ulaşamamıştır.

Görüş ölçütü adaletin göreliliğinin belirlenmesinde bilimsel açıdan büyük öneme sahiptir. Hukuk bilimi açısından adalet sorununa eğilindiği zaman hukuk ile ilgili görüşlere eşit olarak yer vermek gerekmektedir. Bilimsel bakış açısının nesnelliği tüm görüşlerin eşit düzeyde ele alınmasını ve değerlendirilmelerini zorunlu kılmaktadır. Hukuk bilimi disiplini içinde adaletin kesin tanıma kavuşamaması da göreliliğinin açık bir kanıtıdır. Saltık adalet diye birşey hukuk bilimi açısından söz konusu olamaz. Değişkenlik getiren ögeler adaletin saltıklığını önlemektedir. Adalet hukuk görüşleri açısından da göreli bir kavramdır.

SONUÇ

Adalet, hukuk kavramları içerisinde en geniş ve soyut kavramlardan birisi olduğundan, yüzyıllardır bu soyut kavram değişik görüşlerle değerlendirilmiştir. Bir anlamda adalet boş bir kalıba benzetilebilir. Bu öyle bir kalıp ki her durumda, her dönemde birbirinden çok farklı biçimlerde içeriği doldurulmuş ve değişik açılardan anlamlandırılmıştır. Önüne gelen bu kavramı ele almış ya kendi gerçeklikleri içinde değerlendirmiş ya da kendi görüşleri açısından içerik ve anlam vermiş, değişik yorumlar ve açıklamalar getirmişdir. Zamanımıza kadar süregelen bu durum, hukuk tarihine bakıldığı zaman uygulamadan kopuk olmamış, aksine her dönemin koşulları ve özellikleri kendi adalet anlayışını yaratmıştır. Belirli dönemlerde adaletin ne olduğunu açıklayanlar, içinde bulundukları somut koşulların ve olayların etkilerinden kopamamışlar, adaleti onların baskısı altında aramışlar, onların etkileri ile adaleti değerlendirmişlerdir. Bu nedenle adalet zamanımıza kadar kesin bir anlama ve içeriğe sahip olamamıştır. Değişen koşullarda ortaya çıkan yeni ilişki ve etkileşim düzenlerine göre yön kazanan adalet kavramı hak ve haklılık ile ilgili geniş bir düşünce kalıbı olmanın ötesine gidememiş ve kesinlik kazanamamıştır.

Kesin ve saltık boyutların kazanılamaması adaletin göreliliğinin başlıca nedeni olmuş ve bunu zamanımıza kadar sürdürmüştür. Aslında tüm bilgiler ve değerler için geçerli olan görelilik adalet denen hukuksal değer için de geçerlidir.

Evrensel yapı değişim düzeninde oluştuğunda, toplumsal yapı da ister istemez değişim süreci içinde yer almaktadır. Toplumsal ilişkilerde değişiklik, ekonomik altyapının belirleyici unsuru olan üretimin el değiştirmesi ile ortaya çıkmıştır. Üretim güçlerine ve sonra toplum yönetimine egemen olan güçlerin zamanla kendi çıkar, gereksinme ve istekleri doğrultusunda yasalar ve kurallar getirmişler ve hukuk düzenleri kurmuşlardır. Toplumsal süreç içerisinde bir olgu olarak beliren bu durum adaleti göreli kılan ikinci neden olmuştur. Yönetimi ele geçiren her yeni güç eski dönemin değerlerini ve hukuk düzenlerini geçersiz saymış, ortadan kaldırmıştır. Kaldırdıklarının yerine kendi değerlerini ve hukuk düzenlerini geçerli kılarken, bu işlemi

kendi adalet anlayışlarına göre tamamlamışlardır.Toplumsal sürecin içerdiği değişme olgusu da adaleti göreli bir kavram yapan ikinci nedendir.

Adalet kavramının geniş ve soyut bir yapıya sahip bulunması bu kavramı göreli kılan üçüncü nedendir. Genel anlamıyla hak ve haklılığın yerini bulması biçiminde tanımlanabilecek adalet kavramının çeşitli türleri vardır. Yalnız hukuk alanında değil, toplumsal, ekonomik, siyasal ve dinsel alanlarda da adalet söz konusudur. Hukuksal alanda ise, adaletin birçok çeşidi vardır. Bunlar kendi içlerinde hukuk adaleti - ceza adaleti - yasal adalet - yasaüstü adalet, nesnel adalet - öznel adalet, dağıtıcı adalet - denkleştirici adalet gibi ayrımlara uyruk tutulmuşlardır. Adaletin bu gibi değişik ortaya çıkışları da bu kavramı göreli kılan bir başka nedendir. Her değişik durumda bu adalet türlerinden bir başkası olmaktadır.

Adalet değişik alanlarda ortaya çıktığı gibi değişik görünümlerde de belirebilmektedir. Hakların gerçekleşmesi ve haklılığın yerini bulması anlamında adalet; belirli durumların koşullarına ve özelliklerine göre eşitliğin sağlanmasına, özgürlüklerin tanınmasına, nesafetin gerçekleştirilmesini, insanların her anlamda yararlarının gözetilmesine, direnme hakkının varlığının benimsenmesine, cezalandırma işleminin yerine getirilmesine gibi değişik görünümlerle olabilir. Değişik görünümlere fazlasıyla sahip olmak adaleti göreli kılan nedenlerden bir başkasıdır. Adaletin bir hukuksal değer olarak hukuk düzeni ile de ilişkileri tek yönlü değildir. Adalet bir hukuksal değer olarak hukukun hem işlevi, hem amacı, hem de değerlendirme ülküsü olabilmektedir. Hukuk düzeni ile ilişkilerinin de çok yönlülüğü ilişkilere bağımlılık açısından göreliliği de beraberinde getirmektedir.

Adaletin ne olduğu konusunda değişik görüşler vardır. Dinsel hukuk, doğal hukuk, yararcı hukuk, pozitif hukuk, marksist hukuk ve varoluşcu hukuk okulları birbirinden çok değişik bir kısım çelişmeler gösteren yorumlar geliştirmişlerdir. Bunun nedeni: yalnızca insanların yapılarının ve eğilimlerinin farklılığı ve toplumsal gruplar arasındaki inanç, değer ve çıkar çatışmaları değildir. Bir başka neden de hukukun yöneldiği, kapsadığı amaçların ölçülemeyecek derecede değişik ve çok olmasıdır. Hukukun gerçekleştirmeye çalıştığı amaçlar, aynı zamanda adalet kavramının kapsamını belirlediğinden bu amaçların

çokluğu nitelik ve nicelik yönlerinden farklılığı adalet konusundaki düşüncelerde de etkili olmaktadır. Adaletin gereklerine göre görüşler, kişiden kişiye, toplumdan topluma ve zamandan zamana değişmektedir. Hangi tür hukuk uygulamasının adalete daha uygun olduğu sorunu tümüyle fizikötesi bir nitelik taşımaktadır. Bu soruna getirilen çözümler, verilen yanıtlar kişisel değerlendirmelere dayanır, nesnel gerçeklikten yoksun bulunmaktadırlar. Adaletin gereği olarak onu gerçekleştirmek amacıyla ileri sürülen ölçütler gerçekte yol gösterici olmaktan ve çözüm getirmekten uzak bulunmaktadırlar. Adalete uygun hukukun toplumun yararına olduğu ve toplum üyeleri arasında paylaştırdığı düşünceleri, zaman zaman ileri sürülmüştür. Bunlar genel ve soyut anlamda doğru olabilmektedir, ne var ki belirli bir durumda hangi adalet ilkesini uygulamanın daha doğru olacağı konusunda kesin ve nesnel geçerliği olan bir görüşü savunmak olanaksızdır. Yüzyıllardır süregelen çabalar, adalet ile ilgili değer yargılarının etik alanda davranışların iyiliği ve kötülüğü konusundaki değer yargıları gibi nesnel geçerli ölçütlerinin bulunmadığını ve bu gidişle bulunamayacağını da ortaya koymuştur. Belirli bir dönemde, belirli toplumda toplum üyelerinin çoğunluğunun nelerin adalet gereği olduğu, nelerin adalete aykırı bulunduğu konusunda bir düşünceye sahip oldukları ileri sürülebilir. Ancak bu yoldan ortaya çıkan adalet anlayışı çoğunluğun adalet görüşü olmaktan ileri gidemez, bu tür adalet görüşünün de nesnel geçerliği bulunduğu savunulamaz.

Adalet konusunda kişisel düşünceler ve öncelikler son derece değişik olabilmektedir. Kişilerin yapıları, dünya görüşleri, çıkarları, toplum içindeki konumları, belirli hukuk kurallarını haklı, bazılarının ise haksız olarak değerlendirilmelerine neden olabilmektedir. İyi ve kötü arasındaki ayırımı sağlayan insanların değer yargıları çeşitli öğelerin ürünüdür. Kişilerin değer yargıları kişisel olduğu kadar görelidir. İnsanlar kendileri için geçerli bazı ilkeler benimseyip değerlendirmelerini onlara göre yapabilirler, davranışlarını da onlara göre ayarlayabilirler. İnsanların olması gereken ile ilgili istekler belirtmesi, olan ile ilgili eleştiriler yapmaları sırasında kendi düşüncelerinin genel doğruluğuna inanmaları nesnel geçerlik ve saltık değer açısından hiçbir zaman yeterli değildir. Değer yargılarının gerek etik alanda, gerekse hukuk alanında nesnel geçerlik kazanması şimdiye

kadar olduğu gibi bir düş olmaktan öteye fazla gidemeyecektir. Adalet de bir değer yargısı olarak bu yazgıdan kurtulamayacaktır.

Her hukuk sorununda veya uyuşmazlığında varolan hukuk düzeni içinde bir çözüm bulunması ve bu çözümün adalete uygun olması isteği her zaman ortaya çıkar. Çağdaş hukuk anlayışı belirli bir zamanda, belirli bir toplumda ve belirli bir durumda hukuk sorunu ile ilgili bir çözümün koşullar açısından adalete uygun ve haklı diğer çözümlerin ise adalete aykırı ve haksız olduğunu benimsemektedir. Yasaların her durumda saltık anlamda doğru olabilmesi çok zordur. Hukuk kurallarının doğruluğunu ve adalete uygunluğunu içinde yaşadığı toplumdan, uygulandığı çevreden çıkarıp soyut anlamda incelemek hatalı olmaktadır. Hukuk nasıl ki bir somut toplumsal düzen olarak ortaya çıkmışsa, adaleti de aynı somut gerçeklik içinde ele almak gerekir. Somut gerçekliğin sürekli değişim yabancılaşmayı da beraberinde getirmektedir. Bir somut olay veya durum için geçerli olan adalet anlayışı diğer somut durumlar için geçersiz kalabilir, giderek onlara tümüyle yabancılaşabilir. Tüm değerler gibi adalet de zamana, topluma, sınıflara ve görüşlere göre değişiklik geçirerek yabancılaşma süreci içindedir. Yabancılaşma ise göreliliğin bir başka göstergesidir. İnsanların geliştirdikleri değer yargıları, kendileri ile beraber kendilerine yabancılaşmaktadır, çünkü insan da değişen ve gelişen bir varlıktır.

Adaletin göreliliği savunulurken, felsefe açısından zaman ve yer başlıca ölçütlerdir. Adalet hukuksal değer olarak, değerlerin göreliliği dışında düşünülemez. Toplumsal süreç içinde ortaya çıkan bir değer yargısı olarak, toplumları yöneten sınıf ölçütü ile de bağımlıdır. Sınıflara göre de görelilik gösterir. Hukuk görüşlerinin ve kişilerin değişik adalet anlayışları da göreliliği kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, adaletin bu ölçütlerin ışığında göreli bir kavram olduğu, saltık bir anlama sahip olamayacağı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abadan, Yavuz - Hukuk Felsefesi Dersleri, AÜHF Yayını, Ank. 1954

Abadan, Yavuz - Adalet, Türk Hukuk Ansiklopedisi, Cilt 1, 1962

Adalan, M. - İyilik, Bursa 1937

Allen, C. K, Law In The Making, Oxford Univ. Press, 1958

Alp, Yusuf - Marksist Açıdan Coğrafi Mekan, Birikim, Sayı 36; Şubat 1978

Akarsu, Bedia - Ahlak Öğretileri 1, İÜEF Yayınları, İst. 1965

Akarsu, Bedia - Sokrates'de Erdem Düşüncesi; Felsefe Arkivi, Sayı 13, İstanbul 1962

Akın, İlhan - Temel Hak ve Özgürlükler, İÜHF Yayını, İst. 1971

Aral, Vecdi - Hukuk ve Hukuk Bilimi, İÜHF Yayını, İst. 1971

Aral, Vecdi - Hukuka İlişkin Değişik Görüşler ve Bunların Değerlendirilmesi, İÜHF Yayını, İst. 1974, Sayı 1-4

Aristoteles - Politika, Remzi Kitabevi, Çev.: M. Tuncay, İst. 1975

Aster, Ernst von - Hukuk Felsefesi Dersleri, İÜHF Talebe Cemiyeti Yayını, İst. 1943

Aster, Ernst von - Modern Fizik ve Felsefe, Felsefe Arkivi, Cilt II, Sayı 3, İstanbul 1949

Auerbach, Jerold S. - Unequal justuce, Oxford University Press 1976

Baby, Jean - En Güzel Dünya, Anadolu Yayınları, Çev.: M. Öçmen, Ank. 1969

Barker, E. - Greek Political Theory, Platon and His Predecossors 1925

Battersby, G – Law, justice and equity, Manitoba law review , Volume 6, No;2, 1975

Bedau, Hugo A. - Justice and Classical Utilitarianism, Nomos VI,

New York 1963

Belge, Necip - İslam Dininde Hak ve Adalet, Milliyet 1 Ekim 1975

Birand Kamuran - İlkçağ Felsefesi Tarihi, AÜİF Yayını,

Ankara 1958

Bodenheimer, Edgar - Treatise On Justice, New York 1967

Bowie, Norman E. - Towards a New Theory of Distributive Justice, New York 1967

Bowie, Norman E. - Towards a New Theory of Distributive Justice, Amhers 1971

Brecht, Bertold - Me-Ti, Tarihte Diyalektik, Günebakan Yayınları İst. 1977

Brehier, Emile - Bugünkü Felsefe Konuları, Remzi Kitapevi,

İst. 1966

Buhr, Manfred / Kosing, Alfred - Felsefe Sözlüğü, Konuk Yayını, İstanbul, 1976

Cahn, Edmond - The Sense of Injustice, New York 1949

Camus, Albert - Başkaldıran İnsan, Varlık İstanbul 1967, Çev.:

T. Yücel

Cardozo, Benjamin N.- The Paradoxes of Legal Science,

New York 1947

Carpenter, William Seal - Foundations of Modern Jurisprudence, New York 1958

Castberg, Fred - Problems of Philosophy, Oslo 1957

Catlin, George - A. History of the Political Philosophers, Britain1950

Cohen, Felix - Ethical Systems and Legal Ideals, New York 1959 Cornell University Press

Conquest, Robert - Justice and The Legal System in USSR,

London 1968

Çağıl, Orhan Münir - Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş, İÜHF Yayını, İstanbul 1971

Çağıl, Orhan Münir - Hukuk Başlangıcı Dersleri, İstanbul 1961

Çağıl, Orhan Münir - Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, İÜHED, 1961, sayı 1-5

Çeçen, Anıl - Hukuk'ta Norm ve Adalet, AÜHFD, 1976, sayı 1- 4

Çeçen, Anıl - Adalet Üzerine, Türkiye Yazıları Dergisi, sayı 26 Mayıs 1979

Çobanoğlu, Rahmi - Hukuk Felsefesi Dersleri (teksir),

İstanbul 1968

Çobanoğlu, Rahmi - Hukukta Gaye Problemi, İÜHF Yayını, İstanbul 1964

Çobanoğlu, Rahmi- Fenomen ve İdeal Olarak Hukuk, İÜHFM, Sayı 3. 1962

Del Vecchio, Giorgo- Hukuk Felsefesi Dersleri, Çev.: S. Erman, İstanbul 1952

Del Vecchio, Giorgo - Adalet ve Hukuk İÜHFM Sayı 12, 1937

Denis, Henri - Ekonomik Doktrinler Tarihi, İstanbul 1973, Çev.: A. Tokatlı, Sosyal Yayınlar

Denis, J. - Kadim Yunanda Ahlaki ve Hukuki Fikirler, Çev.: Z. Fındıkoğlu, İÜHFM 1945, sayı 3-4

Dewey, John- Özgürlük ve Kültür, Çev.: Vedat Günyol,

İstanbul 1964

Dias, R.W.M. - Jurisprudence, Forth Edition, London 1976

Eflatun - Devlet, Remzi Kitabevi, Çev.: S. Eyüboğlu,

İstanbul 1975

Engels, F. - Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Sol Yayınlar, Ankara 1974

Engels, Friedrich - Konut Sorunu, Çev.: Mehmet Şimşek,

Ankara 1974

Feinberg, Joel - Justice and Personel Desert, Nomos VI, New York 1963

Foulquie, Paul - Diyalektik, Gelişim Yayınları, İstanbul 1975, Çev.: Afşar Timuçin

Fried, Marlene Gerber - Marxism and Justice, The Journal of Philosophy, October 1974

Garlan, Edwin - Legal Realism and Justice, New York 1941

Goblot, E. - Justice et Liberte, Paris, 1907

Gökberk, Macit - Felsefe Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967

Guest, A. G. - Oxford Essays in Jurisprudence, Oxford, 1961

Gurvitch, Georges - Justice, Encylopedia of Social Sciences, Volume VII - VIII, 1932

Güriz, Adnan - Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk, Ankara Hukuk Fakültesi Yayını 1932

Güriz, Adnan - Hukuk Felsefesi Dersleri (teksir), Ankara 1975

Hamburger, Max - The Awakining of Western Legal Thought, Trans.: B. Miail, London 1942

Hançerlioğlu, Orhan - Düşünce Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970

Hançerlioğlu, Orhan - Başlangıcından Bugüne Özgürlük Düşüncesi, Varlık Yayını, İstanbul 1966

Hançerlioğlu, Orhan - Felsefe Sözlüğü, İstanbul 1973

Hart, H. L. A. - The Concept of Law, Oxford, 1961

Hatemi, Hüseyin - Hukuka ve Ahlaka Aykırılık Kavramı ve Sonuçları, İÜHF Yayını İstanbul 1976

Hızır, Nusret - Felsefe Yazıları, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1977

Hirsch, Ernst - Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi, Ank. 1949

Honere, A. M. - Social Justice, MC GİLL Law Journal Volume 8, February 1962

Hegel, G. W.W.F. - Bütün Yapıtları Seçmeler, Onur Yayını Ankara 1976

Heisterman, Walter - Kaynak ve Düzen Felsefe Arkivi, Çev.:

İ. Tunalı, Cilt III, Sayı 3

Hönig, Richard - Hukuk Felsefesi, Çev.: M. Yavuz, İstanbul 1935

İustinianus - İnstitutiones, İÜHF Yayını Çev.: Ziya Umur,

İstanbul 1955

Jenkins, Iredell - Justice as İdeal and İdeology, Nomos VI.

New York 1963

Jhering, R. Von - Hukuk Uğrunda Savaş, Çev.: Rasih Yeğengil, İstanbul 1964

Jones, S. Walter - The Law and The Legal Theory of The Greeks, Oxford 1956

Jouvenel, Bertrand de - Sovereignty, Cambridge, Trans.: J. Huntungton 1957

Kapani, Münci - Kamu Hürriyetleri, AÜHF Yayını, Ankara 1968

Karasan, Mehmet - Eflatun'un Devlet Görüşü, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1964

Kelle, Vladislav - Kovalson, Matvei - Tarihsel Maddecilik, Marksist Toplum Kuramının Ana Çizgileri, Öncü Kitabevi, Çev.:

Ö. Ufuk, İstanbul 1978

Kelsen, Hans- Peace Through Law, University of California Press USA 1944

Kelsen, Hans - General Theory of Law and State, Trans.: Anders Wedberg, New York 1973

Kelsen, Hans- The Communist Theory of Law London, 1955 Stevens And Sons Limited

Kelsen, Hans - What is Justice? University of California Press, 1960

Kircheimer, Otto - Political Justice, Princeton 1961

Koçak, Salim - Beyinin Hürriyeti, Denge Yayınları, İstanbul 1976

Knight, Frank - On The Meaning of Justice, Nomos VI,

New York 1963

Kranz, Walther- Antik Felsefe, Çev.: Suad Baydur, İÜHF Yayını, İst. 1976

Kruse, Vinding - The Foundation of Human Thought, Oxford University Press, 1949

Kuçuradi, İonna - Schopenhauer ve İnsan, Yankı Yayınları, İstanbul 1968

Kuçuradi, İonna - İnsan ve Değerleri, Yankı Yayını, İstanbul 1971

Kursanov, G. A. - The Problem of Truth in The Philosophy of Marxism, Philosophy in the USSR, Progress Publishers,

Moscow 1977

Kutub, Seyyid - İslamda Sosyal Adalet, 5. baskı, İstanbul 1976, Cağaloğlu Yayını

Laski, Harold - Devlet, Köprü Yayınları, İstanbul 1968

Leys, Wayne A. R. - Justice and Equality, Ethics Vol XVII, October 1956, No. 1

Lyons, Davit - On Formal Justice, Cornell Law Review, Volume 58 June 1973, Number 5

Mabbot, J. D. - Punishment, Justice and Social Policy, Edt. Frederick Olafson, 1961

Machiavel - Le Politique - Texes Choises, Paris 1968

Marx, Engels - Devlet ve Hukuk Üzerine, Çev.: Rona Serozan, May Yayınları, İstanbul 1977

Marx, K. Engels. F. - Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi, Sol Yayınlar, Ankara 1969, Çev.: M. Kabagil

Maquarrie, John - Exstentialism, Penguin Books, 1977 New York

Mc.Bride, William Lean - The Concept of Justice in Marx Engels and

Others, Ethics 85 April 1975

Mehren, Taylor von - Choice of Law and the Problem of the Justice Law and the Contemporary Problems, School of Law, Duke University, Volume 41, Spring 1977 No: 2

Mengüşoğlu, Takiyettin - Fenomenologi ve Nicolai Hartman, İstanbul 1976

Morris, Clarence - Justice and Scientific Method, Columbia Law Review, Volume 60

Morrison, A. Cressey - İnsan, Kainat ve Ötesi, Hareket Yayınları, İstanbul 1972, Çev.: Bekir Topaloğlu

Mill, John Stuart - Faydacılık, MEB Yayını Ankara 1976, Çev.: N. Coşkunlar

Mill, John Stuart - Hürriyet Mf. Yayını, Çev.: O. Dostel, Ankara 1956

Miller, J. Bennet - Problems of Natural Justice, Judical Review, No: 4, 1960

Okandan, R. Galip - Umumi Hukuk Tarihi, İÜHF Yayını,

İstanbul 1951

Öktem, Niyazi - Antik Yunan Felsefesi, İÜHEM, Sayı 1-4, İstanbul 1974

Öktem, Niyazi - Özgürlük Sorunu ve Hukuk, İÜHF Yayını, İstanbul 1977

Özbilgen, Tarık - Eleştirisel Hukuk Başlangıcı, İÜHF Yayını, İstanbul 1976

Özcan, Leyla - Thomas Aquina'da Kanun Kavramı (teksir), İstanbul 1974

Pazarlı, Osman - İslamda Ahlak, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972

Poincare, Henri - Bilim ve Metot, MEB Yayını, İstanbul, 1951 Çev.: H. R. Atademir

Popper, Karl - Açık Toplum ve Düşmanları, Cilt 1, Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara 1967

Pound, Roscoe - Justice according to Law, Yale University Press, New Heaven 1958

Proudhon, J. - Oeuvres Completes de P. J. Proudhon, Paris 1946

Rawis. John - The theory of Justice, Harvard University Press, U.S.A. 1972

Robin, M. Williams- The Concept of the Values, International encyclopedia of social sciences, Volume 16, 1968 USA

Ross, Alf - On Law and Justice, Stevens sons limited, London 1958

Rousseau, Jean Jacques - İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, Anadolu Yayınları, Ankara 1968

Rousseau, Herve - Dinler, Remzi Kitabevi, İstanbul 1963, Çev.: Adnan Cemgil

Russel, Bertrand - History of Western Philosophy, London 1965 Unwin lmtd.

Russel, Bertrand - Yetke ve Birey, Cem Yayınları, İstanbul 1975

Russel, Bertrand - Rölativizmin Alfabesi, Onur Yayınları, Çev.: Vahap Erdoğdu, Ankara 1974

Sabine, George - Siyasal Düşünceler Tarihi, Cilt 1, Çev.: M. Tuncay Ankara 1969

Sarıca, Murat - Siyasi Düşünce Tarihi, Gerçek Yayınları,

İstanbul 1973

Schlesinger, Rudolf - Marksizm ve Sovyet Hukuk Teorisi, Sinan Yayını, İstanbul 1974, Çev.: Metin Aktan

Schilling, Kurt - Toplumsal Düşünce Tarihi, Varlık Yayını, Çev.: Nihal Önol, İstanbul 1971

Selçuk, Sami - Kanıtların Toplanmasında Yasallık, Dürüstlük ve Total Ceza Adaleti, Yargıtay Dergisi, sayı 2, Nisan 1977

Selçuk, Sami - Adalet Duygusu, Cumhuriyet 4. 7. 1977

Selsam, Howard- Din, Bilim ve Felsefe, Bilim Yayınları, Çev.: A. And İstanbul 1976

Sena, Cemil - Tanrı Anlayışı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978

Sena, Cemil - Hazreti Muhammedin Felsefesi, Okat Yayınları, İstanbul 1967

Seviğ, Vasfi Raşit - Askeri Adalet, AÜHF Yayını, Ankara 1956

Sher, George - Groups and Justice, Ethics 87 January 1977

Smith, Adam - An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, New York 1937

Solzhenztsyn, A. - Notes Documentaires, Penguin Press, Revue de la commission, international de juristes, 1971

Spirkin, A. / Yakhot, A. - Diyalektik ve Tarihi Materyalizm, Bilim Yayınları, İstanbul 1974, Çev.: E. Karaoğlu

Stace, W. T. - Hegel Üstüne, Birikim Yayınları, Çev.: M. Belge, İstanbul 1976

Street, Harry - Justice in the Welfare state, Stevens and sons 1968 London

Şenel, Alaattin- Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne, SBF Yayını, Ankara 1970

Thorton, Edward - Justice Revisited, The Alabama Lawyer, Sayı 10, 1973 Alabama

Topçuoğlu, Hamide - 20.Yüzyılda Tabii Hukuk Rönesansı, AÜHF Yayını, Ankara 1953

Timuçin, Afşar - Aristoteles Felsefesi, Kavram Yayınları, İstanbul

Troller, Alois - The Law and Order, A. W. Sijtoff, Lyden 1977

Umar, Bilge - Temel Hukuk Bilgisi, İzmir 1975

Uygur, Nermi - Felsefede Temellendirme Felsefe Arkivi, Sayı 12, İstanbul 1961

Uygur, Nermi - Türk Felsefesinin Boyutları, Gerçek Yayını, İstanbul 1974

Uygur, Nermi- Kuram ve Eylem Bağlamı, İÜEF Yayını,

İstanbul 1975

Ülken, Hilmi Ziya - İlim Felsefesi 1, Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1969

Ülken, Hilmi Ziya - Bilgi ve Değer, Kürsü Yayınları, Ankara

Walline, Marcel - Felsefi, Hukuki ve İçtimai Pozitivizm, AHFD 1951

Warer, Rex - The Greek Philosophers, 1958 USA Mentor Book

Wells, Calvin - İnsan ve Dünyası, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972

Weyl Monique / Roland - Gerçekte ve Eylemde Hukukun Yapı, Konuk Yayınları, İstanbul 1975, Çev.: Şiar Yalçın

Wolf, Hans J. - Hukuk Prensibi Olarak Adalete Dair, İHFM 1955 sayı 1.

Wortley, B. A. - Jurisprudence, Manchester University Press, New York 1967

Wilson, John - Equality, London 1966

Wyzanski, Charls E. - The new meaning of justice, U. S. A. 1966

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet - Hayat, Hukuk, Cemiyet, İstanbul 1944

Vercors - İnsan ve insanlar, Çev.: Sabahattin Eyüpoğlu, Çan yayını İstanbul 1965

Yetkin, Çetin - Siyasal İktidara Karşı Direnme ve Devrim, Toplum Yayınları, Ankara 1970

Yörük, A. Kemal - Hukuk Felsefesi Dersleri, İÜHF Yayını, İstanbul 1952

Yücel, Mustafa - Adalet Kavramı Üzerine Bir Deneme, Forum 295 15 Temmuz 1966, s. 9- 1